

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИНИН АЛДЫНДАГЫ
МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ АКАДЕМИЯСЫ
Б. Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-ОРУС СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д.23.17.559

Кол жазма укугунда

УДК:32+323.1+323.2

КАЛИЕВ АЗАМАТ САЙИТОВИЧ

ТЕМА: ЭТНОСТОР АРАЛЫК КОНФЛИКТТЕРДИ ЖӨНГӨ САЛУУДАГЫ
ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫНЫН ЖАНА
ӨКМӨТТҮК ЭМЕС УЮМДАРДЫН РОЛУ
(ЭТНО-САЯСИЙ АНАЛИЗ)

23.00.02 - саясий институттар, процесстер жана технологиялар
саясий илимдеринин кандидаты окумуштуу даражасын изденүү үчүн
диссертация

Илимий жетекчи: саясий
илимдеринин доктору,
профессор Ж.Ж.Жоробеков

Бишкек – 2018

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4
I БАП. ЭТНОСТОР МЕНЕН УЛУТТАР АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕРДИ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ	11
1.1.Этностор аралык мамилелерди изилдөөдөгү заманбап концепциялары.....	11
1.2.Этностор менен улуттар аралык мамилелерди изилдөөнүн теориялык негиздери жана анын инструменттери.....	24
1.3. Этностор аралык конфликттерди изилдөөдөгү негизги багыттар.....	37
II БАП.ЭТНОСТОР АРАЛЫК КОНФЛИКТТЕРДИ ЖӨНГӨ САЛУУДАГЫ ЖЕРГИЛИКТҮҮ БИЙЛИКТИН ОРДУ	51
2.1.Кыргыз Республикасынын этностор аралык мамилелердин өнүгүшүндөгү мамлекеттик саясаты.....	51
2.2. Этностор аралык конфликттерди чечүүдөгү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын мүмкүнчүлүктөрү.....	79
2.3. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын этностор аралык мамилелеринин өнүгүшүндөгү түштүк Кыргызстандын тажрыйбасы	99
III БАП. ЭТНО-КОНФЛИКТТЕРДИ ЖӨНГӨ САЛУУДАГЫ ӨКМӨТТҮК ЭМЕС УЮМДАРДЫН ОРДУ.....	115
3.1.Кыргызстандагы этностор жана улут аралык мамилелерди жөнгө салуудагы өкмөттүк эмес уюмдардын ишмердиги, тажрыйбасы.....	115
3.2. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана өкмөттүк эмес уюмдардын этностор аралык мамилелерди жөнгө салуудагы: багыттары жана келечеги	132
КОРУТУНДУ	148
СУНУШТАР	150
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ:	151

КЫСКАРТЫЛГАН СӨЗДӨРДҮН ЧЕЧИЛИШИ:

АРИС – Агентство развития и инвестирования сообществ

АКШ - Америка Кошмо Штаты

БУУ – Бириккен улуттар уюму

ГАМСУМО – Государственное агентство местного самоуправления и
межэтнических отношений

ЖАК – Жогорку аттестациялык комиссия

ЖӨБО- жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары

ЖӨБ – жергиликтүү өз алдынча башкаруу

ЕККУ – Европа коопсуздук жана кызматташтык кенешти

КР - Кыргыз Республикасы

КМШ - Көз карандысыз мамлекеттердин шериктешти

УМБ – Улуттук маданий борбору

ӨЭУ –Өкмөттүк эмес уюмдар

КИРИШҮҮ

Изилдөөгө алынган теманын актуалдуулугу. Этностор аралык мамилелер XX, XXI - кылымда дүйнө өлкөлөрүндө, ошонун ичинде Кыргызстанда социалдык-саясий өзгөрүүлөр менен коштолуп келет. Көп мезгил союздук республика болуп келген бирдиктүү күчтүн кулап, көз карандысыз мамлекеттердин өз алдынчалыкты алуусу менен гана чектелбестен, мурдатан билинбей келген этностор аралык чыр-чатактардын ачыкка чыгуусуна да түрткү болду.

Көз карандысыздыкка жетүү менен көптөгөн мамлекеттердин, ошонун ичинде Кыргызстандын алдында да этностор аралык мамилелерди, туруктуулукту жана улуттук коопсуздукту жөнгө салуу багытында татаал маселелерди чечүү милдети турду. Бул багытта иш алып барууда мамлекет болгон күч аракетин жумшап, перспективдүү пландарын ишке ашыргандыгы белгилүү.

Мезгилдин алдыга карай өсүүсү менен, полиэтникалык аймактарда тарыхый өнүгүүнүн негизги аспектилеринин бири болуп саналган этностор аралык мамилелер күчөп, пикир келишпестиктер менен чыр-чатактар кездешип жатат. Анткени, социалдык-саясаттын, коммуникациянын, калктын мобилдүүлүгүнүн, массалык-маалымат каражаттарынын жогорулап өсүүсү-калктын түнт турмушун өзгөртүп, өз алдынча аракеттенүүгө алып келет жана анын кээде карама-каршы тенденцияны пайда кылгандыгы да кездешип жатат. Азыркы күндө дүйнө жүзүндө эки миңден ашык этностун түрү белгилүү болсо, ал эми Кыргызстандын аймагында 100 дөн [53] ашык этностор жашаары белгилүү. Мына ушундай геосаясий мейкиндикте кыргыз коому коомдук-саясий багытын аныктоосу, улуттук-этникалык маселелерин позитивдүү чечүүсү, өнүгүүнүн перспективдүү моделин тандоосу зарыл болду. Официалдуу маалыматтар боюнча Кыргызстандын аймагында, өзгөчө түштүк Кыргызстанда 1963, 1990, 2010-жылдары жогорудагыдай мүнөздөгү каргашалуу окуялар катталган. Кагылышуунун негизги себептери катары

экономикалык, социалдык-саясий, аймактык, саясий туруксуздук, бийлик үчүн күрөш, этностор аралык байланыш менен мамилелердин чыңалуусун жараткан. Мындай конфликттүү көрүнүш Кыргызстанда кайра-кайра кездешкендиги да тарыхый реалдуу көрүнүш.

Ошондуктан өлкөдөгү этностор аралык конфликттерди жөнгө салуудагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана өкмөттүк эмес уюмдардын ишмердүүлүгүн изилдөө бүгүнкү күндүн актуалдуу маселеси.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар, илимий мекемелер өткөргөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы.

Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлигинин “Азыркы Кыргызстандагы улуттар аралык карама-каршылыктарды чечүү жолдору” долбоору боюнча Ж.Баласагын атындагы улуттук университетинин Фундаменталдык илимдер институту.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Эгемендүү Кыргызстандын туруктуу өнүгүшүндөгү конфликттүү кырдаалды жөнгө салуудагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу менен өкмөттүк эмес уюмдардын ролун иликтөө. Жогоруда белгиленген максатка жетүү үчүн төмөндөгү милдеттер коюлган:

- Этностор аралык мамилелерди изилдөөдөгү заманбап концепцияларды анализдөө;
- Этностор жана улуттар аралык мамилелерди изилдөөнүн көп турдуу теориялык негиздерин иликтөө;
- Этно-конфликтти изилдөөдөгү негизги багыттарын иликтөө;
- Этностор аралык мамилелерди жакшыртууга багытталган Мамлекеттик мыйзамдарды, укуктук ченемдик актыларды анализдөө;
- Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын этностор аралык конфликттерди чечүүдөгү ишмердигин жана мүмкүнчүлүктөрүн анализдөө;
- Түштүк Кыргызстандагы жергиликтүү жамааттын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын этно конфликттерди токтотууда жана конфликттен кийинки кырдаалды жөнгө салуудагы тажрыйбасын анализдөө;

- Этностор аралык мамилелерди жөнгө салуудагы өкмөттүк эмес уюмдардын ролун анализдөө;

- Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана өкмөттүк эмес уюмдардын этностор аралык мамилелерди жөнгө салуудагы ролун, кызматташтыгын, багыттарын жана келечегин анализдөө жана аныктоо.

Илимий жаңылыгы. Диссертациянын илимий жаңылыгы – бул ата мекендик илимде алгачкы изилдөө, анда монографиялык деңгээлде төмөндөгүлөр аткарылган:

-Этностор аралык мамилелердин концепциялары, теориялык моделдери иликтенди.

- Этностор жана улуттар аралык мамилелердин теориялык негиздери жана көп түрдүү багыттары иликтенген.

- Изилдөөнүн парадигмалары, социологиялык усулдары, прагматикалык жана функционалдык багыттары иликтенди.

- Кыргыз тилине берилген статус, мамлекеттеги демократиялык кыймылдардын таасирлери, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын негиздери, өлкөдө жашаган башка этностор арасында нааразычылыктар Кыргызстан элдеринин Ассамблеясынын түзүлүшүнө, этностор аралык мамилелерге байланышкан президенттердин жарлыктарын, мыйзамдарды, этникалык өнүгүү концепцияларын кабыл алынуусуна түрткү болгон.

- Этностор аралык конфликттерди жөнгө салууда жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары негизги күч. Анткени көйгөйлөр токтоосуз чечүүнү талап кылган жергиликтүү маселеден башталат. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары өзүнүн аймагындагы жарандарын билишет, көйгөйлөрүн чечүүгө милдеттүү жана мүмкүнчүлүктөрү бар.

- Түштүк Кыргызстандагы жергиликтүү жамааттын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын этно конфликттерди токтотууда жана чечүүдөгү тажрыйбасы иликтенди. Алардын конфликтти жөнгө салууда чоң мүмкүнчүлүгү бар экендиги аныкталды.

- Өкмөттүк эмес уюмдардын түштүк Кыргызстандагы этностор аралык мамилелерди жөнгө салууда аткарган иштери оң таасирдүү болгону менен терс таасирдүү тажрыйбасы да бар.

- Өкмөттүк эмес уюмдар коомдук башталышта жергиликтүү жарандар арасында жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен кызматташып жыйналыштарды тренинг-семинарларды уюштуруу аркылуу чет мамлекеттердин тажрыйбасын жайылтышат. Этностор арасындагы ынтымак менен биримдикти чыңдоого жергиликтүү практикалык багыттары калыптанып жатат.

Изилдөө ишинин теориялык жана практикалык мааниси. Этностор аралык мамилени саясий өңүттөн комплекстүү изилдөө жергиликтүү өз алдынча башкаруу менен өкмөттүк эмес уюмдардын конфликтти жөнгө салуудагы ролу менен аныкталат. Автордун катышуусу менен коомдук фонд, уюмдар жүргүзгөн социологиялык сурамжылоонун жыйынтыктары көрсөткөндөй каргашалуу окуядан сегиз жылдай мезгил өткөнүнө карабастан, этностордун бири-бирине болгон күмөндүү мамилеси байкалат, ошондуктан этностор аралык конфликттерди жөнгө салуудагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу менен өкмөттүк эмес уюмдардын талдоо кандидаттык диссертацияны илимий аспектиде саясий анализдөөгө чоң түрткү болду.

Изилдөөнүн жыйынтыгы студенттер үчүн атайын курстарда, саясат таануу, саясий теория жана саясий социология боюнча лекцияларды окууда, окуу куралдарын, окуу китептерин жазууда региондордогу этноконфликттүү кырдаалды изилдөөдө, көзөмөлдөөдө, алдын-алууда, конфликтти жөнгө салууда жергиликтүү өз алдынча башкаруу менен өкмөттүк эмес уюмдардын ролун өнүктүрүүгө практикалык баалуу материал боло алат.

Коргоого сунушталган негизги жоболор. 1963, 1990, 2010-жылдары болгон этностор аралык конфликттерди этно-саясий талдоодон жана конфликттерди жөнгө салуудагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен өкмөттүк эмес уюмдарынын ролуна саясий анализден кийин төмөндөгү жоболор коргоого сунуш кылынат:

1.Этностор аралык мамилелерди примордиалисттик, конструктивисттик жана инструменталисттик концепциялар изилдөөнүн парадигмаларын түзгөн. Этностордун, улуттун (нациянын) түзүлүшүнө ар түрдүү көз караштар болгону менен этностун алгачкы калыптануусу уруулук же топтук түзүлүштөн башталат деп эсептешет.

2.Кыргыз Республикасындагы болуп жаткан демократиялык саясий процесстер: 2005 жана 2010-жылдардагы саясий төңкөрүштөр, 2010ж.кыргыз-өзбек этникалык кагылуушуусу, мамлекеттик башкаруу системасынын парламенттик-президенттик башкаруу системага өтүү жана көп партиялуу системанын республикадагы тажрыйбасы этностор аралык мамилелердин туруктуу өнүгүүсүнө негиздүү болушу үчүн саясий партияларга этностук азчылыкка квоталар шайлоо кодексине киргизилген жана Кыргыз жаранынын калыптануу концепциясы кабыл алынган.

3.Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, эл аралык жана Кыргыз Республикасынын укуктук нормаларынын негизинде этностор аралык келишпестиктердин алдын алууга, мыйзам чегинде этностор аралык мамилелерди бекемдөөгө түз жоопкерчиликтүү жана социалдык көйгөйлөрдү чечүүгө этникалык топтун өкүлдөрүн катыштыруу аркылуу этностор аралык конфликттерди жөнгө салып, мамилелерди өнүктүрүүгө багыт алуу мүмкүнчүлүгү бар. Мамлекеттик масштабда жаңы институттарды түзүүнүн кажети жок себеби жергиликтүү өз алдынча башкаруу мыйзамында жана түзүлгөн өз алдынча башкаруу органдарынын структурасы этностор аралык конфликттердин алдын алууга жеткиликтүү мүмкүнчүлүгү бар.

4.Жергиликтүү жамааттын, айыл аксакалдарынын кеңеши, диний уюмдардын өкүлдөрүнүн кызматташтыгы Ош, Жалал-Абад жана Өзгөн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары конфликтти токтотууда жана жөнгө салууда алгылыктуу тажрыйбага жетишкен. Үч күндүк конституциялык бийликсиз учурунда (июнь, 2010 ж.) аталган жамааттар өз тургундарын тынчтанууга, конфликтти токтотууга жасаган аракеттери менен легитимдүүлүгүн далилдешти.

5.Эл аралык өкмөттүк эмес уюмдар жана жергиликтүү өкмөттүк эмес уюмдардын түштүк Кыргызстандагы этностор аралык мамилелерди, кызматташууларды жөнгө салуудагы ролу орчундуу болгон. Эл аралык өкмөттүк эмес уюмдардын этностук азчылыктын укугун коргоо багытында жалаң бир (өзбек) этностон турган топтор арасында тренинг-семинарларды өтүүсү башка этносторго терс таасирин тийгизген.

6.Этностор аралык мамилелерди жөнгө салууда өз ара кызматташтыктарды өркүндөтүү үчүн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен өкмөттүк эмес уюмдарынын этностор аралык конфликттерди токтотуу, жөнгө салуудагы Өзгөн шаарынын жергиликтүү тажрыйбасын колдонуу жана жайылтуу зарыл. Себеби этностор аралык мамилелердин туруктуу өнүгүүсү, мамлекеттин бүтүндүгү көп баскычтуу жана ар дайымкы кызматташуулардан көз каранды.

Изденүүчүнүн жеке салымы: Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары менен тыянактарын изденүүчү жеке өзү иликтеп алган илимий изилдөө болуп саналат. Изилдөөнүн жаңылыгы менен практикалык маанилүүлүгүн түзүп, коргоого коюлган негизги жоболор автор тарабынан жекеликте түзүлгөн.

Изилдөө ишинин апробацияланышы. Диссертациялык иш ЖАМУнун Ш.Ниязалиев атындагы “Философия жана Гуманитардык илимдер” кафедрасынын отурумунда талкууланган. Изилдөөнүн негизги жоболору менен тыянактары эл аралык илимий-практикалык конференцияларда чыгып сүйлөөнүн жүрүшүндө апробацияланган. Алар төмөндөгүлөр: Гумбольдт университетинин Борбордук Азия мамлекеттерин изилдөө институту тарабынан уюштурулган “Все ли это конфликт? В поисках подходящих слов” илимий-практикалык семинарында (Таджикистан 9-17 август 2009 жыл), ЖАМУнун жырчысында (№1(30) 2015 жылы, Вестнике Бишкек Гуманитардык Университетинин жарчысында №3-4 (33-34) 2015 жыл), Абай атындагы Казакстан улуттук университетинде Серия “Начальная школа и физическая культура” (№4 (47) 2015 жыл), Тарых жана Мурас түрмөгү, Куттуу билим жана мамлекет, Карахандар доорунун залкар ойчулу жана акыны Жусуп

Баласагындын 1000 жылдыгына арналган IV эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйындагы баяндамалардын жыйнагы (Бишкек 18-19 сентябрь 2015 жыл), Кыргыз Агрардык Академиясынын жарчысында, II- эл аралык илимий-практикалык конференциясында «Традиционные знания в контексте глобализации» (№3 (35) 09 октябрь 2015 жыл), Мариополь техникалык университетинде XII – эл аралык илимий-практикалык конференциясындагы «Университетская наука - 2016» (18-22 май 2016 жыл), В сборнике научных трудов Днепропетровского медицинского академии (в 2016 год), Жусуп Мамай жана кыргыз элинин манасчылык салты, манасчы Жусуп Мамайдын (1918-2014гг) элесине арналган III эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйынында ЖАМУ. (22-24 май 2016 жылы), Сборник научных трудов 2016 год, В журнале наука и новые технологии и инновации Кыргызстана (№11, 2016 год), В журнале Известия Вузов Кыргызстана (№12, 2015год, № 12 в 2016год, №11 в 2017 год), Байкал мамлекеттик университетинин (Т.23. №11, №12 в 2017 год) эл аралык деңгээлдеги илимий конференцияларда баяндама жасаган жана жарыкка чыгарылган.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыялоодо чагылдыруунун толуктугу. Диссертациянын негизги илимий жыйынтыктары темага толугу менен шайкеш келет жана рецензияланган илимий басылмаларда 18 макалада чагылдырылган (анын ичинде эки макала Кыргыз Республикасынын ЖАК бекиткен рецензиялануучу илимий басылмалардын тизмесине кирген чет өлкөлүк илимий басылмаларга жарыяланган).

Диссертациялык иштин түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иштин түзүмү изилдөөнүн негизги милдетине ылайык коюлган маселелерди логикалык ырааттуу чечүү менен аныкталат. Диссертация кириш сөздөн, тогуз бөлүктү камтыган үч баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен туруп, иштин жалпы көлөмү 170 баракта баяндалган, библиография 206 булактардан турат.

I БАП. ЭТНОСТОР МЕНЕН УЛУТТАР АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕРДИ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

1.1.Этностор аралык мамилелерди изилдөөдөгү заманбап концепциялары

Этностор аралык мамилелер түшүнүгүн окумуштуулар эки багытта карашат. Этностор аралык мамилелерге чет өлкөлөрдө байыртадан эле өзгөчө көңүл бурулуп, Германия, Франция, Орусияда этносторду изилдөө багыты “этнология” (грек тилинен - “этнос” (эл) жана “логос”- (илим)) деген аталыш менен белгилүү болуп улут терминине синонимдеш колдонулган. Бул түшүнүктүн маани-маңызына көңүл бурган окумуштуулардын бири немец социологу Макс Вебер.

“Этнос” же этностук жалпылык түшүнүгү кандайдыр бир аймакта жашаган адамдардын тарыхый калыптанган туруктуу тобу-уруу, калк катары караса болот. Этностун пайда болушуна аймактык жана тилдик жалпылык негизги шарт түзүп, кийин анын башкы белгилери катары эсептелген. Этностун калыптанышында диний ишенимдери жана расалык жалпылыктар да көмөкчү шарт боло алат.

Негизи этностор бири-бири менен тилдик, диндик, маданий, каада-салттык, менталитеттик гана айырмачылыгы болбосо, кылымдар бою канаатташ жашап, бирдей жашоо кечирип, бирдей укук жана милдеттерге ээ. Ошого карабастан кызыкчылыктары, керектөөлөрү дал келбей, массалык баш аламандыкка, улуттук жиктешүүгө, кандуу кагылышка жол берилип келет. Башка өлкөлөрдө кездешкен мындай көйгөйлөрдөн Югославиядагы, Чехословакиядагы, Косоводогу Албания автономиясынын пайда болуусу, Армениядагы, Тажикстандагы, Молдовадагы, Азиядагы, Грузиядагы, Өзбекстандагы, Казакстандагы, Орусиядагы, Сибирдеги, Украинадагы, Ош окуяларындагы чыр-чатактуу көрүнүштөр. Мындай саясий окуялардан сабак алыштын ордуна, өз башыбыздан кечирип, мамлекеттик саясий мамилени

жайгара албай жаткандыгыбыз кечирилгис катачылык. Андыктан, мындай көрүнүштү илимий чөйрөдө анализдеп, этностор аралык мамилелер менен байланыштарга жооптуу жергиликтүү өз алдынча башкаруу менен өкмөттүк эмес уюмдардын ишмердүүлүгүнө мезгилдин таасын анализин берүү зарыл.

Этностук көйгөйлөр көптөгөн окумуштуулардын изилдөө объектинде айланып, ар түрдүү теориялык моделдер сунушталган. Тактап айтсак, философиялык, тарыхый, социологиялык, конфликтологиялык, саясий, психологиялык жана башка багыттар бар. Аталган көйгөй боюнча Р.Г.Абдулатипов [2], Р.Б.Абсаттаров [4;5], Ж.М.Абдилдин [3], С.М. Абрамзон [6], В.С.Агеев [8], Ю.В.Бромлей [34,35], О.Н.Громова [42], Н.Д.Джандильдин [47], М.С.Джунусов [48], Н.Косолапов [94], С.В.Чешко [175], М.М.Сужиков [156], В.А.Тишков [167,168,169,170], Э.В.Тадевосян [160], жана башка окумуштуулардын эмгектерин белгилеп өтүүгө болот. Ал эми окумуштуулар Ю.В.Арутюнян [17], А.Р.Аклаева [11], Р.Дарендорф [43], Л.М.Дробижева [62,63], С.А.Кравченко [100], коомдук мамилелерди социо-саясий жактан иликтөөгө алышкан, мындай социалдык көрүнүштүн жана этно чөйрөнүн илимий анализин М.В.Крюков [101], В.И.Козлов [121], Н.Ю.Козлова [89,90], Г.В.Старовойтова [154], А.В.Дмитриев [59,60], Г.У.Солдатова [150], маданий өңүттөн Т.Ю.Бурмистрова [33] өз эмгектеринде социалдык көрүнүш жана этно чөйрөнү илимий жактан анализге алышкан. Этностор аралык конфликттер дүйнө элдеринин көйгөйлүү маселеси болуп саналгандыктан, аны изилдөөгө бир катар белгилүү илимпоздор тартылышкан. Айрыкча акыркы мезгилдерде бул багытта В.А.Авксентьев [7], А.Г.Здравомыслов [74], А.Гасанов [40], А.Х.Гаджиев [41], Э.А.Паин [135], А.Д.Багатуров [29], Н.И.Мустафаев [115] ж. б. илимий эмгектери жарыкка чыккан.

Этникалык тайпа түшүнүгүнө алгачкылардан болуп, М.Вебер түпкү теги физикалык тиби, салт санаасы же колония же миграциялык абалы, субъективдүү ишеними аркылуу аныкталуучу адамзаттык жалпылык [204, 389 б] деп аныктама берген. М.Вебердин аныктамасынын биринчи бөлүгүндө этникалык тайпанын негизги сапаттык белгиси катары эки белги бөлүнүп

көрсөтүлөт: түпкү тегине болгон ишеним жана жалпы салт-санаасы, ал эми экинчи бөлүгүндө этноско таандык колонизация жана миграция жөнүндө сөз болуп, өздөрү жашап жаткан тарыхый мекенине башка мамлекеттин аймагына миграцияланышкандыктарын белгилейт.

Белгилүү болгондой Кыргызстандын түштүгүндөгү улуттар аралык конфликттер ар бир жыйырма жылда кайталанып жаткандыктан, ар бир илимий чөйрөнүн изилдөө объектинде айланды. Мындай изилдөөлөр ата мекендик окумуштуулардын эмгектеринде да анализденген. 1990-жылдагы Оштогу кандуу окуянын себептерин изилдөө максатында философия илимдеринин доктору, профессор А.Б.Элебаеванын [183] жетекчилиги менен социологиялык изилдөө жүргүзүлүп, этностук чыңалуунун айрым себептери аныкталган. Ушундай эле баалуу материалдар улуттук коопсуздук кызматынын ошол кездеги кызматкери Т.Разаковдун эмгегинде да бар. Конфликттүү окуяларга байланышкан анча-мынча жана түздөн-түз же кыйыр түрүндө окумуштуулар Р.А.Ачылова [24], А.О.Алишева [15,16], Дж.А.Омукуева [128,129], А.Т.Балтабаев [26], Н.А.Бердяев [30], Б.Ж.Бешимов [31], И.В.Волков [37], К.Исаев [76,77,78,79], Б.Д.Джамгерчинов [44], М.К.Джангарачева [45,46], Б.М.Торогелдиева [165,166], Ш.Ниязалиев [121], А.А.Сабиров [145], Э.Ж.Сыдыгалиева [153], М.З.Ташиева [161,162,163], Ч.Д.Чотаева [177], Т.Джуманалиев [57,58], ж. б. да баяндай кетишкен. Аталган проблеманы тарыхый өңүттөн А.Асанканов [23], А.Д.Дононбаев [50,51], Т.Кененсариев [85,86], Т.О.Ожукеева [125], С.С.Ибраимова [75], З.К.Курманов [102], С.Ж.Текенова [164], ж.б. окумуштуулар изилдешкен. Ал эми социологиялык аспекттен С.С.Нурова [118], Н.А.Омуралиев [126,127], А.Б.Элебаева [182,184], А.К.Джусупбеков [49], К.Б.Бектурганов [32], Т.С.Сарыков [146,147], Р.Б.Салморбекова [143], М.Х.Ганиева [39], Ж.Т.Нурдинова [119,120] ж.б., демографиялык өңүттөн Ж.Ж.Жоробеков [69,70,71,72] ж. б., саясий жана философиялык көз караштан М.Артыкбаев [18] ж.б. илимий талдоого алышкан.

XIX – кылымда “Этнос” терминин илимде немец окумуштуусу А.Бастиан колдонуп, анын пикири боюнча: “этнос бир түрдүү социалдык жалпылык

катары түшүндүрүлүп, тилдик, маданий өзгөчөлүктөрүнө басым жасалып, кландык уруулук принциптери, ошондой эле территориясы, үрп-адаты, менчикке болгон көз карашы боюнча башкалардан айырмалана тургандыгы айтылат [169, 52-53 б]”. Бул терминге берилген аныктамалардын санынын арбындыгына карабастан, мааниси окшош аныктаманы Ю.В.Бромлей берген жана анын аныктамасы боюнча “этнос-белгилүү бир аймакта жашаган өздүк аң-сезими боюнча бирдиктүү, башка топторго салыштырмалуу айырмаланган муундар аралык адамдардын топтому [34, 57-58 б]”. Кээ бир маалыматтар боюнча Англия жана Американын илимпоздору этнос терминин дээрлик колдонушпайт жана маданий иденттүүлүк түшүнүгү менен синонимдеш деп эсептешкен .

Ал эми совет доорунун академиги Ю.В.Бромлей этностордун этникалык белгилерин үчкө бөлгөн: “маданиятынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, этностордун тили жана психикасы, өздүк аң-сезими жана өздүк аталыштары. Муундан-муунга берилип келген тил, жашоо, маданий өзгөчөлүк этностордун көп кылымдык жашоосун шарттайт [36, 57; 58 б]”. Анын пикирине ылайык дал ушул комплекс этникалык касиеттин ядросу болуп саналат.

Көптөгөн изилдөөчүлөр этностор аралык мамилени изилдөөдөгү өз ара таасир этүүчү көптөгөн факторлордун таасир этеерин белгилешет, маселен, тарыхый, маданий, социалдык, психологиялык, инсандык, саясий, экономикалык, демографиялык жана экологиялык. Алардын кээ бирине токтолсок,

- ✓ тарыхый фактор боюнча алгач эл социалдык жалпылык катары тарыхый кырдаалдын катышуучулары болуп саналып, конфликттүү кырдаалда басып алуучулук мүнөзү, максаты боюнча изилдеп, өткөн тарыхка салыштыруу аркылуу тарыхый баа берет.
- ✓ Социалдык фактор социалдык коомдогу этностордун позициясын жана статусун эске алуу менен, социалдык мобилдүүлүгүнүн жана башка социалдык көрсөткүчтөрүнүн негизинде изилдейт. Ошондой эле этностордун коомдогу социалдык позициясы да эсепке алынат.

“Социалдык-түзүмдүк факторлуу тайпалардын ичинен этностор аралык мамилеге таасир этүүчү үч багытты бөлүп кароого болот:

- социалдык жана этникалык стратификациянын өз ара байланышы;
- социалдык-түзүмдүк өзгөрүүнүн таасири;
- социалдык мобилдүүлүктөгү этникалык факторлорун [127, 40 б]” белгилеп кетүүгө болот.

Илимпоздордун пикирине кошулуу менен, этнос түшүнүгүнүн аныктамасы универсалдуу маанини билдирип, башкача айтканда жалпы аталышка ээ, келип чыгуусу мифологияга негизденет. Жалпы тарыхы жана маданияты бар, белгилүү аймакты жердеген, шериктештик сезимдерге ээ экендигин белгилөөгө болот.

Этностор аралык мамилелерди изилдөөдө этникалуулук термини да колдонулат. “Этникалуулук” термини биринчи жолу англис тилинде XX-кылымдын 50-жылдарында пайда болгон. Бул терминди америкалык социолог Д.Рейстмен 1953-жылдары колдонгон. 1973-жылы бул терминге төмөнкүдөй аныктама берилген. 1. Белгилүү бир этникалык тайпага таандык шарт. 2. Этникалык сыймыктануу сезими [195]. Бул мезгилде “этникалуулук” термини мурдагы маанисин туюнтуп башкача айтканда орто кылымдарда колдонулган “бутпарастык” маанисинде болуп, англис тилиндеги “этникалык” деген маанисинде колдонулган. Англис тилинде “этникалык” деген термин, өз кезегинде грек тилиндеги “этнос” деген сөздөн алынган.

Байыркы гректер колдонгон “этнос” термининин бир нече мааниси болгон. Ошого карабастан бул терминдин баардык маанисинде бир эле идея-жаныбарлардын же адамдардын биологиялык же маданий мүнөзгө ээ болгон тайпалык идеясы. Байыркы гректер бул терминди аймактагыларга жана варварларга башка элдерди билдирген маанисинде колдонушкан. Анткени алар өздөрүн эллиндер [198, 4 б] деп эсептешкен.

Этникалык келип чыгуу ата-энелер жана алардын жалпы түпкү теги менен байланышкан индивидтин төрөлүүсү жана пайда болуусу менен мүнөздөлөт. Ошондой эле бул термин өзүнүн тарыхый мекенинен сырт жакта

пайда болгон миграцияда жүргөн өкүлдөрүнө да таандык. Ички тайпалык көз карашка ылайык, этникалууулук болуп – белгилүү этникалык тайпанын башкалардан айырмаланган комплекстүү маданий өзгөчөлүгү саналат. Ошондуктан кандаш туугандык сыяктуу объективдүү факторлор анча чоң роль ойнобойт [148, 132 б] деп берилет.

Индивидтин инсан катары калыптануусу аркылуу этникалык иденттүүлүгүнүн өз алдынча тандоо жөндөмдүүлүгү жогорулайт, башкача айтканда этникалык иденттүүлүктү эркин тандоо укуктарын ишке ашырат. Бирок коом дайыма эле индивидке мындай укукту бербейт. Тандоо укугун ишке ашыруу этникалык тайпанын түзүмүнөн жана баалуулук багытынан көз каранды болот. Этникалык иденттүүлүктүн калыптануусуна бир катар физикалык, маданий, тилдик, диндик, экономикалык факторлор таасир этет. Бул факторлор этнодифференциялык факторлор деп аталат. Этнодифференциялык факторлор – кайсы бир этностун өкүлдөрүн башкалардан айырмалайт.

Ал эми америкалык изилдөөчү Ф.Янгдын этникалык топ түшүнүгүнүн эки аныктамасын сунуштаган. “Этникалык тайпа, тар мааниде-улуттук келип чыгуу жана уникалдуу өздүк маданиятка негизденүү, ушунусу менен башкалардан өзгөчөлөнгөн социалдык тайпа. Этникалык тайпаны эки негизги белги аныктайт: маданият жана улуттун келип чыгуусу. Маданий мүнөздөмөгө тилин, динин, кадаа-салтын айтууга болот [207]. Этникалык тайпаларга кең мааниде аныктама берүү менен АКШдагы расалык тайпаларды классификациялаган; америка калкы ак америкалыктар, африка тегиндеги америкалыктар, азият тегиндеги америкалыктар, түпкүлүктүү америкалыктар же индеецтер болуп бөлүнүшөт.

Физикалык өзгөчөлүк этностун сырткы белгиси болуп саналат. Индивиддин белгилүү бир этноско таандык экендиги же анын башкалардан болгон айырмасын аныктоо сырткы өзгөчөлүгүнөн башталат. Бул белгилер сырттан караган кишиге даана байкалат. Ошого карабастан сырткы белгисинен таптакыр айырмаланбаган этносторду да көпчүлүк учурларда кездештирүүгө

болот. Андан сырткары бир эле этникалык тайпанын өкүлдөрүндө физикалык белгиси боюнча айырмаланган өзгөчөлүктөрдү да байкоого болот. Мисалы түштүк кыргыздардын түндүк кыргыздардан айырмачылыктары. Бул айырмачылыктар сырттан караган эле адамга эле эмес, өздөрүнө да байкалат. Ошондуктан физикалык өзгөчөлүк этнодифференциялык факторду аныктоочу кызмат аткарайт, ал аркылуу адамдын этникалык келип чыгуусун гана аныктоого болот.

Этникалык иденттүүлүк ата-энеси бирдей этноско таандык болгон индивиддерде өтө эле көйгөйлүү көрүнүш эмес. Мындай шартта этникалык иденттүүлүк баарынан мурда конкреттүү этникалык чөйрөгө негизденет. Эң көйгөйлүү көрүнүш ата-энеси ар түрдүү этникалык тайпага таандык болгон индивиддерде байкалат. Бул жерде ар түрдүү объективдүү жана субъективдүү факторлор күчтүү роль ойнойт.

Окумуштуу А.К.Джусупбеков белгилегендей “кең мааниде алып караганда жетилген бүтүн жарандык иденттүүлүк - гармониялык өнүккөн жарандык улут, ал жарандык улут же этноулут болуп саналган иденттүү элементтердин негизинде калыптанат. Бирок, этноулуттук иденттүүлүк жарандык иденттүүлүккө үстөмдүк кылбоосу шарт, тескерисинче, жарандык иденттүүлүк бир же андан көп этноиденттүүлүктү өзүнүн негизи катары карабоосу шарт. Демек, жарандык иденттүүлүк конкреттүү этноулуттук иденттүүлүккө багытталуусу керек. Ал өз кезегинде өзүн этноулуттук түзүмдөгү бирдиктүү жарандык жалпылык катары сезүүсү үчүн бирдиктүү интеграциялык процесске өтүүсү зарыл. Башка сөз менен айтканда, ар кандай улуттун өкүлдөрүнүн бир гана жарандык укуктары жана талаптары эмес, жарандык абийири, ар-намысы, милдеттери жана жоопкерчиликтери болуусу шарт [56, 328 б] деп белгилейт. Андыктан саясий маданият да этностор аралык мамилелердин өнүгүүсү үчүн маанилүү.

Этнологиядагы түйүндүү түшүнүк катары этникалуулуктун келип чыгышы жана жаратылышы жөнүндөгү маселе саналат. Этностук көйгөйлөр көптөгөн окумуштуулардын изилдөө объектине айланып, ар түрдүү теориялык

моделдер сунушталган. Тактап айтсак, В.А.Тишков менен Ю.П.Шабаев төмөнкү теориялык моделдерди сунушташат: примордиализм, функционализм, конструктивизм жана инструментализм [169, 52; 53 б]” багыттары. Ошого карабастан азыркы мезгилдеги көптөгөн изилдөөчүлөр интегративдүү багытка да көбүрөөк таянышууда.

Примордиализмге ылайык, этникалуулуктун объективдүү тамыры бар, ал жалпы келип чыгууга, төрөлүүгө негизденет жана өзгөрбөйт. Этникалуулук объективдүү, анткени ал индивидтин каалоосунан жана аракетинен көз карандысыз жашайт. Этникалуулук келип чыгуу жалпылыгына ээ, анткени кайсы бир этностун мүчөлөрү жалпы биологиялык жана маданий мүнөзү аркылуу бөлүнүшөт. Этникалуулук төрөлүүчүлөргө ата-энесинен мурасталат. Адам төрөлүп, көз жумганга чейинки убакытта ата-энесинен мурасталган этникалуулук өзгөрбөйт.

Примордиализм деген аталыш англиянын “примордиал” сөзүнөн келип чыгып, “түп”, “түпкү тек” дегенди билдирет. Бул термин алгачкы жолу 1957-жылы Британ социологиялык журналында жарык көргөн Э. Шилздин “Примордиалдуу, жеке, диндик жана жарандык байланыш [202]” деген макаласында жарыкка чыккан. Э. Шилз жекече, примордиалдуу диндик жана жарандык сыяктуу социалдык байланыштардын өзүнчө түрлөрүнүн айырмачылыктарын анализдеген жана бул өзгөчөлүктөр азыркы жарандык коомго кандай таасир этээрин көрсөткөн. Э. Шилздин идеясы америкалык антрополог примордиализмдин негиздөөчүсү катары эсептелген. К. Гирцем менен маанилеш болгон. Примордиализмдик багыттын бардык теорияларын эки багытка бөлүүгө болот: социобиологиялык жана социомаданий.

Социобиологиялык багыттын тарапкерлери этникалуулук адамзат коомунун продуктивдүү эволюциясы деп эсептешкен. Норвегиялык изилдөөчү Ван ден Вергдин пикирине ылайык, этникалуулук – бул, туугандык байланыштын кеңейтилген формасы, ал эми этникалык тайпа – үй бүлөөнүн жана уруунун убакыттын өтүшү менен миндеп, миллиондоп көбөйүшү [203]

деп токтолот. Коомдогу этникалык топтордун убакыттын өтүүсү менен санынын көбөйүүсүнө негизденет.

Социомаданий багыттын өкүлдөрү этникалуулукту тил, дин, раса сыяктуу маданий факторлор деп эсептешет. Маселен Гирц примордиалдуу байланыштар кандан, расадан, тилден, аймактан, динден жана салт-санаалардан өтөт, анткени алар жеке байланыштын, практикалык зарылчылыктын, жалпы кызыкчылыктын гана натыйжасы болбостон, кандайдыр бир денгээлдеги бийик абсолюттуу куч [194, 40 б]. Бири-бирин байланыштырган жалпылык экендиги анык.

Тарыхчы жана социолингвист Дж.Фишман этникалуулукту “муундан-муунга калуучу байланышты түбөлүктүү өткөрүп берүүчү жетиштүү денгээлдеги реалдуулук деп аныктаган. Ал жашап жаткан этникалуулукту “кабыл алуучу” жана “билүүчү” этникалуулук деп атаган. “Кабыл алуучу” жана “билүүчү” категория, бирок анын өзгөрүп туруусунун чеги бар [193, 63 б] экендигине токтолот.

Советтик академик Ю.В.Бромлей иштеп чыккандай примордиалуулукту этностук теория деп атаса болот. Ю.В.Бромлей жана батыштын примордиалуулук багытынын өкүлдөрү эсептегендей этностун маанилүү белгилеринин бири алардын маданияты. Ю.В.Бромлейдин пикирине ылайык этнос- бул белгилүү бир аймакта муундар аралык байланышта болгон, тарыхый жактан калыптанган адамдардын тобу эсептелип, алар бири-биринен сырткы келбеттери менен гана айырмаланышпастан, салыштырмалуу маданий, тилдик жана психикалык өзгөчөлүктөргө, ошондой эле өздүк аң сезимдик өзгөчөлүктөрү менен да айырмаланышат [35, 58 б]. Батыштын примордиалисттик концепциясынан айырмаланып, Ю.В.Бромлей өзүнүн теориясында өзгөчө орунду этностун өнүгүшүндөгү социалдык-тарыхый шартка берген. Ошондуктан советтик этнос теориясын социо-тарыхый деп атаого болот.

Көптөгөн изилдөөчүлөр макул болгондой этникалуулук жалпы биологиялык жана маданий мүнөздөөнүн негизинде калыптанат. Бирок

примордиализмдин да өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү бар. Анткени ал индивидтин этникалык иденттүүлүгүндөгү өзгөрүүлөр, жаңы этникалуулуктун кантип пайда болуусу, ошондой эле этникалуулуктун саясий, экономикалык ролун баалоо сыяктуу маселелерди анализдөө, объекттин өз кучагына албайт. Мындай маселелердин жообун конструктивизм жана инструментализмден табууга болот.

Конструктивизм өткөн кылымдын 70-жылдарынан эрте эмес мезгилде примордиализмге жооп реакциясы катары келип чыккан. Конструктивизмге ылайык этникалуулук коомдун социалдык конструкциясы болуп саналат. Этникалуулук муктаждыкка жараша коом тарабынан түзүлгөн. Этникалуулуктун табияты өзгөрүлмөлүү. Этникалык чек аралар да өзгөрүп туруусу мүмкүн. Конструктивизмдин негиздөөчүсү болуп, Норвегиялык окумуштуу Ф.Барт эсептелет. Барттын бекемдөөсүнө ылайык, этникалуулукту изилдөөгө басым жасоодо айрым этникалык топтордун чек араларынын тарыхын жана чек араларды колдоо сыяктуу көйгөйлөргө басым жасоо керек. Ошондуктан анын теориясынын негизин этникалык чек ара категориясы түзөт. Ф.Барттын пикирине ылайык, дал ошол “этникалык чек ара” социалдык жашоого багытталат жана жүрүм-туруму, социалдык мамилеси татаал көрүнүштү берет. Экинчи жагынан этникалык чек араны сактоо жана колдоо ар түрдүү маданияттын өкүлдөрүнүн ортосундагы социалдык байланыштан көз каранды: алардын жүрүм турумунда белгилүү бир айырмачылыктар болгондо гана этникалык топтор өзүнчө бирдик катары жашашат [190] деген оюн билдирет.

Дж.Армстронг Барттын этникалуулукту изилдөөдөгү жалпы багытын колдонгон, бирок Барт эсепке албаган маданий формага өзгөчө көңүл бурган. Армстронг “Азыркы мезгилге чейинки улуттардын акырындык менен пайда болуусун анализдөөнүн мифтерин (топтун мүчөлөрүнүн арасында алардын жалпы тагдыры жөнүндө маалымдуулукту күчөтүү) жана символдорун (чек аранын негизги индикатору) болгон [189, 9 б]” деген аныктамасын айткан.

Э.Смит дагы этникалуулукту изилдөө үчүн символикалык анализди колдонгон. Бирок анын багыты бир топ башкачараак болгон. Анын пикирине ылайык, ар кандай этностун, этноборборунун борборунда кандаш генесоологиялык же топтун келип чыгуусуна мүнөздүү символдор, эскерүүлөр, мифтердин орочолонгон комплекси жатат [201, 57 б] деп белгилеген.

1991-жылы Советтер Союзу кулагандан кийин конструктивизм идеясы көз карандысыздыкты алган постсоветтик мамлекеттерде жайыла баштады. Конструктивизмди изилдөөчүлөрдүн белгилүүлөрүнүн бири Орусиялык изилдөөчү В.А.Тишков болгон. Анын “этникалуулук феномени жөнүндө [167]” деген макаласында Орусия этнологиясындагы конструктивдүү багыттын негизги принциптери берилген. Тишков белгилегендей “Интеграция этникалуулук теориясындагы негизги аспектилердин бири [168]”.

Конструктивизм идеясы академиялык илимде гана эмес, саясатчылар арасында да таркалган. Анын ичинде Кыргыз Республикасынын биринчи президенти А.Акаев өзүнүн “Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана Манас элдик эпосу [10]” деген эмгегинде өзүнүн конструктивдүү теорияны сактоосу жөнүндө ачык жарыя кылгандыгы белгиленет.

Конструктивдүү багыт примордиалисттик багытка караганда этностук табияттын өзгөрүлмөлүүлүгүн мыкты түшүндүргөн. Конструктивдүүлүк этникалык калыптануудагы жалпы маданий факторлордун ролун четке кагат, социалдык конструктивдүүлүктүн мүмкүнчүлүгүн жогорулатат жана милдеттүү саясий –экономикалык ролго көңүл бурбайт.

Инструменталдуулук этникалуулукту ар түрдүү саясий-экономикалык максаттарга жетүү үчүн инструмент сапатында карайт. Инструментализмге ылайык, этникалуулуктун табияты өзгөрүлмөлүү, бирок ал индивидтин максатына жана талабына жараша өзгөрөт. Инструментализм багытынын пионерлери (баштоочулары) болуп, америкалык изилдөөчүлөр Глейзер жана Мойнихан санашып, алар этникалуулукту этникалык топтордун кызыкчылыктарын алдыга жылдыруу үчүн саясий туруктуулуктун инструменти катары карашкан [195].

Дагы бир Америкалык изилдөөчү А.Кохендин пикирине ылайык “этникалуулук белгилүү деңгээлдеги саясий феномен болгону үрп адат, салт санаалар саясий союз үчүн механизм жана идиама сапатында гана колдонулат [197, 84 б]” деп токтолот.

П.Брасстын позициясы да абдан окшош: “этникалуулук– бул этностордун саясий аренасы өздүк талаптарын коюуга, өздүк статусун жогорулатуу максатын билдирүүгө, экономикалык жыргалчылыгын, жарандык укуктарын жана билим алуу талаптарын жылдырууга зарыл болгон этникалык иденттүүлүк сезими [192, 85 б]”.

М.Хечтер жана М.Бэнтон инструментализмди андан ары жогорулатышкан. Алар этникалык мамилени “рационалдуу тандоо теориясынын” көз карашына ылайык кароону сунушташкан. Хечтердин пикирине ылайык “ар кандай этникалык топтун мүчөлөрү өздөрүнүн жеке кызыкчылыгын канааттандырган жана ага ишене алган шартта гана коллективдүү ишмердүүлүккө катыша алышат [199, 271 б]”.

Бэнтонго кайрылсак, анын бекемдөөсүнө ылайык, жеке индивидтер өздөрүнүн максаттарына жетүү үчүн же башка коллективдүү кыймылга биригүүгө мажбур болушат же башкаларды ушул ишмердүүлүккө тартуу стратегиясы менен барышат. Эгер максатка жетүүдөгү чыгымдар жогорулап кетсе, анда индивид ушул эле тайпага жамынып алып, пайдалуу максатын ишке ашыруу үчүн багытын өзгөртөт [191, 124 б] деген жыйынтыктарын берген.

Инструменталдык багыттын өзүнүн кадыр баркы жана кемчилдиктери бар. Инструментализм этникалык табияттын өзгөрүлмөлүү экендигин түшүндүрөт. Ошого карабастан ал дагы конструктивизм сыяктуу эле этникалуулуктун базасы болуп саналган примордиалдуу маданий факторлордун ролун четке кагат жана саясий экономикалык факторлордун ролун жогорулатат.

Функционалдуулук багытын позитивист О.Конт жана философ Г.Спенсер колдонгон. Алардын пикирине ылайык этникалуулук убакытта чектелген көрүнүш жана бул жердеги маанилүү нерсе, маданият, маданий

нормалар жана баалуулуктар кандай жолдор менен берилет, ошондой эле элдик керектөөнү канчалык деңгээлде канааттандырат, кандай функцияны аткараары каралат. XVII – кылымдан бери колдонулуп келген этнос же улут термини “калк” же “жаран” деген түшүнүктү берип келгендиги белгилүү.

Интегративдүү багыт. Практика жүзүндө примордиализм, конструктивизм же инструментализмдин өкүлдөрү аз гана санда кездешет. Этникалуулукту изилдөөдө интегративдүү багытты сунуштаган изилдөөчүлөрдүн бири Ф.Янг. Янгдын интегративдүү багытына ылайык, этникалуулук этникалык топтун саясий экономикалык кызыкчылыгына ылайык, келип чыгуусун четке какпайт. Жалпы келип чыгуу тегинин реалдуулугу же реалдуу эместиги этникалуулуктун калыптануусунда экономикалык жана саясий факторлор да бар [207]. Келип чыгуу тегинин жалпылыгы алардын тарыхындагы жана өнүгүү багытындагы топтун мүчөлөрүн ич ара байланыштырат. Келип чыгуу тегинин жалпылыгы кайсы бир этникалык топтун, башка бир этникалык топтун арасындагы ордун аныктайт.

Анткени этностор аралык мамиленин гармонизациясы – коом жана мамлекет тарабынан максаттуу аткарылуучу чечимдер жана көйгөйлөр. Анткени ал эркин жана өз алдынча саясатка, мамлекеттик иштерге, шайлоолорго, коллективдүү жыргалчылыкты ишке ашырууга катыша ала турган адамдын саясий калыптануусуна шарт түзөт. Башка сөз менен айтканда, этника так жана реалдуу коллективдүү ресурстардан турат. Этностор аралык мамилелерди жакшыртууга мамлекетте түзүлгөн жана кабыл алынган концепциялар, ишке ашыруу механизмдери, жарандардын кабыл алуусу, аң-сезими, саясий маданияты, колдоосу негизги орунда.

1.2.Этностор менен улуттар аралык мамилелерди изилдөөнүн теориялык негиздери жана анын инструменттери

Этнос жана улут терминдеринин маанилери тектеш деп карасак болот. Этнос термини (байыркы грек тилинен “ethnos” – эл деген мааниде которулат). Көбүнчө грек элинен башкаларга ушул термин колдонулган. Жалпыга белгилүү болгондой адам бул коомдун биосоциалдык жандыгы, тарыхый процесстин субъекти. Адамзат коомунун жашоосунда бири-биринен ар түрдүү параметрлери менен айырмаланган этникалык топтор жана жалпылыктар жашайт. Бүгүнкү ааламдашкан аймакта жашап жаткан көптөгөн мамлекеттер да көп этностуу өлкөлөр болуп саналат. Мезгилдин алга жылуусу жана коомдук аң-сезимдин, цивилизациянын жогорулоосу менен этнос жана улут маселесине берилген аныктамалардын мазмуну да реалдуу жашоо менен кошо өнүгүү жолунда.

Этностор аралык мамилелер полиэтностуу мамлекеттин негизги көйгөйү болуп келет. Дүйнө жүзүндөгү кээ бир мамлекеттерде этностук топтор миграция жана башка таасирлер менен саны азайып, ал эми кээ бирөөлөрүнүн саны арбып баруусу этностор аралык мамилелердин кескин курчуусуна түрткү болду. Этникалык топтор өздөрүнүн тарыхый тажрыйбасын, маданиятын, каада салтын сактоого аракеттенишет жана улуттук-аймактык өз алдынчалыкты талап кылган фактылары да кездешет. Көпчүлүк учурда мындай аракеттер негативдүү көрүнүштөр менен коштолуп, адам өлүмүнө, материалдык чыгымга, бири-бирине ишенбөөчүлүккө жана конфликтке алып келет.

Этностор аралык конфликттерге жеке өкүлдөрдүн, ар түрдүү этностордун, социалдык тайпалардын пикир келишпөөчүлүктөрү, ошондой эле эки же андан көп этностун конфронтациясынын кагылышуусу кирет. Этностор аралык конфликттер түшүнүгү инсандар аралык, этносоциалдык, тайпалар жана улуттар аралык чыр-чатактар түшүнүгү менен синонимдеш жана бул

полиэтнический мамлекеттердин көйгөйлүү маселелеринен экендиги белгилүү. Кыргызстан да полиэтнический мамлекет катары этностор аралык мамилелерди позитивдүү, сапаттуу жөнгө салуусу, мамлекеттин улут саясатын жолго коюусу шарт. Ошондой эле мамлекет түзүүчү жалпы калк бир аймакта жашаган полиэтностордун территориялык, экономикалык, саясий, социалдык, маданий тең укуктуулугун, улуттук баалуулуктарын сактоого милдеттүү. Этностук улуттук, саясатты туура жүргүзүү үчүн алдыңкы илимий жетишкендиктер да негизги көмөкчүлөрдөн болуп, илимдин ар түрдүү тармагындагы илимий анализдин зарылдыгы байкалат.

Кандуу кагылышууга алып келген этностор аралык конфликттин келип чыгуу, уюштуруу-башкаруу, социалдык-психологиялык, инсандык, саясий-экономикалык жана социалдык себептерин, объективдүү факторлорун аныктоо зарыл. Мындай багыттагы изилдөөлөр азыркы мезгилге чейин эле жүргүзүлүп келгендигин тарыхый фактылар менен тастыктоого болот. Анткени этностор аралык конфликттер узак мезгил аралыгында бышып жетилет, демек кокусунан эле чыга калуусунун мүмкүн эместигин тарыхый материалдар далилдейт. Анын себептери ар түрдүү болуп, ар бир конкреттүү кырдаалга жараша ар түрдүү себептер менен коштолуп, анын келип чыгуусунун төмөндөгү факторлорун белгилеп кетүүгө болот: улуттук аң-сезимдин деңгээли жана улуттук аң-сезимдин адекваттуу төмөндөө же жогорулоосунун деңгээли менен байланышта. Жарандык коом арасындагы массалык кыйынчылык көйгөйлөрдүн болуусу да этникалык топтор арасында пикир келишпестиктерди жаратат. Бул акыбалды пайдаланган саясий күчтөрдүн этностор аралык мамилелерге доо кетирип, этностор аралык конфликттерге алып келүүсү да этностор аралык мамилелерди изилдөөдөгү теманын актуалдуулугун кабарлайт.

Этнос алгачкы калыптанган уруу, топтук түзүлүш. Улут, этностун негизинде калыптанган саясий жаңы термин. Улуттук маселелер тууралуу социолог М.Вебер жазган эмгек белгилүү. Ал улут саясий категория, “коомчулук сезими”, анткени коомчулукка болгон сезим бар жерде, улут калыптанат, ал эми тилектештик пикири дайыма эле толук субъективдүү боло

бербейт деп токтолот. М.Вебердин концепциясынын негизинде улут төмөндөгүдөй мүнөздүү белгилерге ээ: ар түрдүү элдерди байланыштыруучу жана аларды башкалардан айырмалаган жалпы объективдүү факторго ээ белгиси, ушул фактор бирдиктүү баалуулук булагы катары каралганда жана тилектештик сезимдери пайда болгондо, ушул тилектештик автономдуу саясий институт мүнөзүнө ээ болот. М.Вебердин концепциясынын негизинде улут төмөндөгүдөй мүнөздүү белгилерге ээ:

1. ар түрдүү элдерди байланыштыруучу жана аларды башкалардан айырмалаган жалпы объективдүү факторго ээ белгиси;
2. ушул фактор бирдиктүү баалуулук булагы катары каралганда жана тилектештик сезимдери пайда болгондо;
3. ушул тилектештик автономдуу саясий институт мүнөзүнө ээ болгондо [205, 129 б].

М.Вебердин аныктоосу боюнча: “этникалык топтор өздөрүнүн жалпы ата-бабаларына, түпкү тегине болгон субъективдүү ишеними менен өзгөчөлөнгөн адамзаттык жалпылык [204, 329 б]”. Чынында, М.Вебердин улуттун жана мамлекеттин жашоосу тууралуу концепциясы чоң көңүл бурууну жаратып, коомчулукта бир топ талкууга алынган менен, илимий негизи бар.

Дагы бир белгилүү социолог П.А.Сорокин өзүнүн көп функционалдуу концепциясында “улуттун” белгилери катары төмөндөгүлөргө токтолот:

1. “улут” – бул бир мамлекеттин жарандары;
2. “улут” – бул жалпы жана окшош тилдүү жана маданий

баалуулуктардын жалпы жыйындысы [152, 23 б] деп белгилейт.

Этникалууулук коом түшүнүгүн берүү менен, конкреттүү негиздерге ылайык мааниде каралат. Ар кандай индивид биологиялык маданий мүнөзү менен айырмаланган этникалык топ катары түшүнүлөт. Этникалууулуктун калыптануусундагы негизги роль индивидтин расалык жана физикалык өзгөчөлүктөрү ойнойт: өңү-түсү, көзүнүн формасы, мурду, бет түзүлүшү, башы, чачынын түзүлүшү. Ошондой эле маданий факторлор да маанилүү ролду ойнойт: тили, дини, салт-санаасы ж.б. Ушул биологиялык жана маданий

факторлор этникалуулуктун негизин түзөт. Ошондой эле дагы бир маанилүү ролду мамлекеттин саясаты жана мамлекетте кабыл алынган укуктук ченемдик актылары ойнойт.

Мисалы, бир эле адам ар кандай коомдо кабыл алынган конкреттүү мыйзамдарга же практикага ылайык ар кандай этникалык топко кирүүсү мүмкүн. Мындай шартта адамдын социалдык статусу акыркы ролду ойнобойт. Эгер адам коомдо бийик турган социалдык катмарга таандык болсо, анда ал кадыр барктуу болот.

Индивидтин керектөөсүнө жана каалоосуна көңүл буруу зарыл. Ар бир адам өздүк этникалуулугун тандоо укугуна ээ. Бирок бул эркиндик абсолюттуу эмес. Алар белгилүү биологиялык жана маданий чектер менен чектелет. Индивид жеке кызыкчылыгына ылайык, тигил же бул этникалуулукту тандай алат. Жеке кызыкчылыктардын ичинде социалдык артыкчылыктар, саясий-экономикалык кызыкчылыктар жашырылат.

Этникалык чектер өзгөрүлмөлүү да болуусу мүмкүн. Бирок, этникалык чек аранын өзгөрүлмөлүүлүгү чексиз эмес. Этникалык чек аралар өзүнүн курамына башка этниканын өкүлдөрүн кошууда гана кеңейиши мүмкүн. Этникалык чек аралар белгилүү категориядагы адамдар мүчө болуудан баш тартканда тарыйт. Жыйынтыгында этникалык чек ара белгилүү этникалык категория жок болуп кеткенде жок болуп кетүүсү мүмкүн.

Улуттук саясаттагы абсолюттук артыкчылык советтик улут саясатынын парадигмаларын ишке ашыруу шарттарына, этноулутка кайтып келгендигин белгилөө керек. 80-жылдардагы жашап жаткан улуттук мамлекеттик системаны күч менен жок кылуу кийинки мезгилдин кайра ошондой эле таризде кайтарылуучу жообу болгон.

Советтер Союзундагы аналогиялык кырдаал XX–кылымдын 60-жылдарында түзүлгөн. Бул доордо советтик коомдук илиминде этнология жана философия илимдери бөлүнүп чыккан. Этнологдор этникалык процесстер жана этностор теориясы менен алектенишсе, философтор улутчулдук жана улут теориясы менен алектенишкен. Дал ушул доордо академик Ю.В.Бромлейдин

жетекчилиги менен СССР илимдер академиясынын Этнография институту түзүлүп, советтик этнос теориясы иштелип чыккан. Ошондой эле Сталиндик “улут маданий жалпылык болуп саналган экономикасын жашоо жана психикалык склад экендиги тарыхый жактан калыптанган тилдик, территориялык жалпылык экендиги камтылган улут концепциясы өтө таасирдүү болгон. Бирок “этнос” термини советтик илимде 70-жылдарга чейин жайылтылган эмес [83, 23 б]. Анткени ал доордо коомдук илимдерде “улут” термини колдонулган.

Азыркы мезгилдеги көптөгөн илимий изилдөөлөрдө улут, улуттук, улуттар аралык мамиле, улуттук мамиле деген түшүнүктөр “этнос” термини менен синонимдеш колдонулуп келет. Ар бир илим изилдөөчүнүн пикирине ылайык, ар түрдүүчө аныктамалар да берилет. Коомдогу субъектилердин тагдыры, тилектештиги, шериктештиги, коомдук мамилелери, тагдыры тууралуу маселелерди анализдейт. Этностор аралык мамилени изилдөөдөгү саясаттын субъектилери болуп, этникалык тайпалар, жалпы калк, этностор эсептелгендиктен, аларды саясий нукта илимий иликтөөнүн зарылдыгы белгиленет. Этностор тууралуу окуулар ар түрдүү этникалык тайпанын өкүлдөрүнүн маданият аралык өз ара таасирин, этномаданий өзгөрүүлөрүн изилдесе, этнопсихология кенже тайпалардагы изилденүүчү объект жана көрүнүштөрдүн таасирлерин, тарых илими тарыхый фактыларга таянуу менен мурунку жана кийинки тарыхый кырдаалдардын тактыгын, кандайдыр бир кырдаалга берилген тарыхый баасын өлчөп-ченесе, социология коомдогу көрүнүштөрдү социологиялык байкоо жана изилдөө жолу менен тактайт. Философия, универсалдуу багыттагы (байланыш, коомдук мамиле, тап, улут, этнос ж.б.) изилдөөсү менен айырмаланып, саясий илими этностор аралык мамиленин өлкөдөгү саясий кырдаалга тийгизген таасирин изилдейт.

Ар түрдүү багыттагы изилдөөлөргө токтолуубуздун негизги себеби, аларга салыштыруу менен саясий илиминдеги изилдөөнүн өзгөчөлүктөрүн, этностор аралык мамилени жөнгө салуудагы ролун аныктоо. Буга, бүгүнкү күндөгү жакынкы Чыгыш жана Африка өлкөлөрүндөгү болуп жаткан

кагылыштар, төңкөрүштөр мамлекеттик бийликти жок кылуу аркылуу мамлекеттик идеологиянын нугун өзгөртсө да, улуттук идеология ар түрдүү саясатка ыктаганы менен өз нугу менен бара жатканы мисал болот. Ушул көз карашта Л.Гумилев кайсы калк өзүнүн негизги рухун, идеясын жоготпосо, ал калк тарыхый туруктуулугун жоготпойт (мисалы Кытай, Индия), тескерисинче, кайсы калк улуттун рухун, идеясын жоготсо, ал калк өзүн жоготот (айрым Африка жана Батыш Европа калктары) деген оюн айтат. Буга салыштырма ирээтинде еврей улутуна токтолуп, алар тарыхый кырдаалга ылайык 2000 жылдын аралыгында, дүйнөнүн көптөгөн калктары менен аралашып кетсе дагы, эң негизгиси улуттук аң-сезимин, рухун, идеясын жоготпогондуктан, еврей калкы сакталып, бүгүнкү күндө өз мамлекеттүүлүгүн кайра жаратты деген оюн билдирет.

Улут маселесин талкуулоодо өзүнүн материалисттик пикирлери менен К.Маркс менен Ф.Энгельс улуттар аралык мамилеге түздөн-түз багытталган эмгек жаратышкан эмес. Бирок, этностор аралык мамилелердин, чыр-чатактардын, тап маселеси алкагында башка изилдөөлөрү менен белгилүү болушуп, усулдук принциптерин сунушташкан. Тарых барактарында К.Маркс жана Ф.Энгельстин эмгегин В.И.Лениндин уланткандыгы жана анын пикирине ылайык улуттук маселени илимий негизде чечүү жолдору сунушталгандыгы белгилүү. Ал эми И.В.Сталиндин “улут” тарыхый жыйналган калктын тобу. Өздөрүнүн жашаган аймагы, тили, аң сезим менен экономикалык жашоодогу маданияттары өзгөчөлөнтөт” [155, 296 б] деп токтолгон. Мезгилдин алга жылуусу жана коомдук аң-сезимдин, цивилизациянын жогорулоосу менен “улут” маселесине аныктамалар берилген.

Экономикалык жана саясий факторлордун коомдун тарыхый өнүгүүсүндөгү багыттары, мыйзамдуулугу чыр-чатактарга алып келбөөсүн тастыктайт [18, 228 б] деп, марксисттик көз карашты сыңдоо менен буржуазиялык коомду кабыл алган. Мамлекеттик түзүлүш феодалдык боюнча калуусу теңдүү коомду куруп, алдыга жылууга терс таасирин тийгизээрине токтолушкан.

“Улут” терминин латын тилинен которгондо “уруу” же “раса” дегенди билдирет. Алгач бул термин “тууганчылык байланыштырган топ” дегенди билдирген. Бирок кийинчерээк XVII-кылымдын башында калкынын этникалык түзүлүшүнө карабастан бир өлкөнүн жашоочуларын сүрөттөп берүү үчүн колдонушкан. Мына ошентип “улут” сөзү “калк” жана “жаран” түшүнүгүнүн синоними болуп калган. Ушул багытта жазылган илимий эмгектин көптүгүнө карабастан изилдөөчүлөр арасында азыркы күнгө чейин бир жагынан улут жана этникалык топтун мамилесин, экинчи жагынан улут жана мамлекеттин улуттун субъективдүү жана объективдүү факторлору жөнүндө бирдиктүү пикирлер жок. Аны Ренан, Вебер жана Сталиндик үч классикалык аныктамасы бекемдейт.

Э.Ренан улуттун статистикалык концепциясын четке кагып, аны “руханий принцип” катары аныктайт. Анын пикирине ылайык “улуттун жашоосу – бул күнүмдүк плебицит”. Э.Ренан эки нерсе улутту түзөт дейт. “Бири эсте калаарлык жалпы бай мурас; экинчиси –жалпы мурасты, сактоо, биргеликте жашоо маанайы [200, 17 б]”.

Ал эми, М.Вебердин изилдөөлөрүнө ылайык, “улут - жеке мамлекетке ээ болуу каалоосунун белгилүү деңгээлде пайда болуу жалпылыгы, улут–бул жеке мамлекеттин түзүүгө аракеттенүү жалпылыгы [207, 25 б] деп токтолот.

Улут темасына берилген Сталиндин аныктамасынын мазмуну бир катар объективдүү факторлордон турат. Сталиндин пикирине ылайык, улут –маданий жалпылыкка психологиялык складка экономикалык жашоого, аймактык, тилдик өзгөчөлүккө ээ тарыхый жактан калыптанган туруктуу жалпылык. Сталин белгилегендей “көрсөтүлгөн белгилердин кээ бирин гана белгилөө, улут аныктамасы үчүн жетишсиз”. Ушул белгилердин кайсы бири кемесе улут, улут болбой калат [155, 7 б] деп белгилейт. Сталиндик улут теориясы улут тил маданият жана немецтик классикалык философиянын идеяларынан таасир алган “улуттук мүнөз” катары аныкталат деген. Мындай түшүнүк орус философторунда да бар. Кийинчерээк улутту мындай көз карашта кароо советтик теоретик марксистердин арасында да көбөйгөн. Ленин тарабынан түзүлүп, анан Сталин тарабынан өнүктүрүлгөн уруу-улут эл триадасында улут-

капиталисттик мамиленин өнүгүшү менен калыптанган жаңы типтеги этникалык жалпылык. Анын калыптануу факторлору болуп, жергиликтүү базардын бирдиктүү жалпы улуттук базар менен журулушуусу же жергиликтүү калк аралык экономикалык байланыштын бекемделүүсү [155, 7 б] экендигин изилдеген.

Германиядан жана Орусиядан айырмаланып, Францияда, Англияда улуттун этатисткалык (француз тилинен –“мамлекет”) түшүнүгү кеңири таралган жана бир мамлекеттин жарандары маанисин берген [83, 23 б]. Ошондуктан бүгүнкү күндө көптөгөн изилдөөчүлөр мамлекеттүүлүктү улуттун белгиси катары кароого ыкташат. Ошентсе да мамлекеттүүлүктүн жоктугу улут болуп эсептелүү мүмкүндүгүнөн ажыратпайт.

Этникалык улутчулдук - өткөн жүз жылдыктын акыркы жыйырма жылында көп колдонула баштаган. Бул темага болгон кызыгуу коомдогу социалдык кайра түзүүлөрдүн радикалдык реформаларын жана коомдук саясий процесстердин этникалык маселелери, этностор аралык мамилелер менен болгон байланышынан келип чыккан. Этникалык улутчулдук XIX-кылымда, Австро Венгриялык, Орусиялык улутчулдары тарабынан Осмон империясынын улуттук мамлекетинин кулоосуна түрткү болгондугу тарых барактарынан кездешет.

Этноулутчулдук жана улуттук конфликттер XX-кылымдын экинчи жарымына, тактап айтканда экинчи дүйнөлүк согуш учурунан кийин же Европа калкын фашисттик баскынчылардан бошотуу жана дүйнөлүк колониялык системасынын кулоосунан кийин XX-кылымдын 90-жылдарында пайда боло баштаган. Жаңы көз карандысыз мамлекеттер батыш дүйнөсүнө тынчсыздануу жана коптонуу менен карашкан. XX, XXI-кылымдардагы чет өлкөлөрдө этникалык улутчулдуктар, өзүнүн радикалдуу келип чыгышы менен өзгөчөлөнүп, улутчулдук коркунучтуу мүнөзгө ээ экендигин бекемдеген [61, 49 б] диги белгилүү.

Демократиялашкан коомдогу этникалык топтор мамлекеттин ресурсу, эффективдүү институционалдык механизмдери болуп саналат. Мындай шартта

демократиялаштыруу этностор аралык конфликттер менен коштолуп жатат. Кыргызстандагы этникалык улутчулдуктун пайда болуусу 1924-жылдагы улуттук –аймактык чектеп бөлүүгө, Сталиндик улуттун өз тагдырын өзү чечүү саясатын жайылтканына негизденет. Ага чейин же 1924-жылдагы улуттук чектеп бөлүүгө чейин аймакта так этникалык чек ара болгон эместиги белгилүү. Жергиликтүү калктын идентификациясы, негизи жана критерийи жалпы бирдиктүү ислам коомуна ыкташкан, уруулук же жаралуу орду болгон. Ал эми этникалык принциптер Европалыктарда болгондугу маалым. Орус империясы үчүн Орто Азияны чектеп бөлүүдөгү пайданын бир катар себептери белгилүү. Жаңы автономияларды убактылуу түзүү менен этникалык азчылыктын мамлекеттүүлүктү талап кылуу талабын канааттандырабыз деген тыянакка негизденишкен. В.И.Лениндин сунушу менен түзүлүп, И.В. Сталин тарабынан улантылган “Улуттардын өз тагдырын өзү чечүү” концепциясы жалпыга бирдей адам укуктарына зыян келтирүү менен, негизги орунга адам жана анын жарандык укуктары эмес, өзүнчө улуттар жана алардын кызыкчылыктарын кабыл алган. Улуттук-территориялык чектеп бөлүү Орто Азия эли үчүн узак мөөнөттүү кесепеттүү көрүнүш болуп, этностор аралык мамиле консолидациянын жолундагы чоң тоскоолдук жараткан. Бир жагынан ал аймактагы ички этностук консолидация процессин тездеткен, экинчи жагынан чыңалуу жана этностор аралык конфликттердин жаңы очогунун пайда болуусуна шарт түзүлгөн.

1989-жылдагы “Борбордоштурулган бийлик алсызданганда, союздук жана автономиялуу республикаларда реалдуу бийлик үчүн күрөш башталган. Мындай шартта массаны мобилдештирүүнүн күчтүү каражаты болуп, улуттук статус, улуттук кызыкчылык күч алып, улуттар аралык мамилелерге терс таасир калтырып, өлкөдө улуттук кыймылдын калыптануусу жүргөн. Кыргыз маданиятынын жана тилинин актуалдуу болуп кабыл алынуусу, республикада жашаган башка этностун өкүлдөрүнө дискомфорт жана басынгандай сезим калтырып курч психологиялык таасир эткен [184, 18 б]” деген оюн профессор А.Б.Элебаеванын изилдөөлөрүндө берилген. Анткени улуттук эго баш ийүүгө

терс таасирин калтырат. Мындай көйгөйдү жөнгө салуу багытында, өлкөнүн жетекчилиги эки карама-каршы көрүнүштү жоюу аракетин көрүшөт: коомдун интеграциясын жарандык улутташтыруу жана союздук автономдук республика формасында өзүнчө улутту түзүү. Биринчи кырдаал 70 жыл боюу тынчтыкта жашап келген “элдердин достугу” деген официалдуу доктринага токтолот. Экинчи кырдаал улуттук түзүмгө жана улуттардын адабий тилин, улуттук кадрларын, өздүк аң-сезимин, этникалык улутчулдугун өнүктүрүүгө негизденген. Анын жыйынтыгы полиэтностуу Советтер Союзунда “улуттар аралык мамилелер менен маселелери” талкаланган.

Ушулардын негизинде С.Хантингтон төмөнкү жыйынтыкка келгенин: эски жашоонун негизги субъекттердин башаты цивилизация болуп эсептелет. Алар өз убагында дин жана маданияттын бирикмесиндеги мамилелерден турат. Цивилизация каршылаш турганча концепцияда биринчи орунга цивилизациялар арасындагы маселе чыгат [158] деп белгилеген.

Андыктан, биринчиден бул көйгөйлөрдөн Батыш бир позицияны башка чоң цивилизациялар экинчисин карманышат, экинчиден Европа жана Америкадагы иммиграциянын өрчүшү чоң маселени жаратат, үчүнчүдөн көрсөтүлгөндөр азыркы жана келечектеги конфликттердин булагы болуп келет. Окумуштуу Л.М.Дробижева “Депривация теориясы”, “Коллективдүү кыймылдын концепциясы”, “толпанын психологиясы деген [63, 100 б]” концепцияларды бөлүп карап, аныктама берген.

Улуттук маселени чечүүчү советтик тажрыйба өзүнөн этниканы статустун куралына айланганын көрсөтүп турат. Советтик коомдун учурунда көптөгөн этникалык тайпалар өзүнүн аймагын аныктап, чек арасын белгилеген, ички социалдык экономикалык байланышын бекемдеген, өзүнүн маданий билим системасын жана өз алдынчалыкка жетишкен. Этникалык идентификациялардын саясий кыймылдын негизи катары өөрчүшүнүн ченемдүүлүгүн XX- кылымдын 60 – жылдары жазып чыгышкан. Алар социолог Д.Белл тап, улут идеялардын кулашы менен, элдердин этномаданий идентификацияга талпынышы өнүгөт деп токтолгон.

Улуттар аралык мамилелерди окуп изилдөө Советтер Союзунан бери терен изилдөөгө алынганы менен, Советтик идеологияга макул болгондой кылынып бурмалангандыгын орусиялык саясатчы Л.М.Дробижева тарабынан «улуттар аралык мамилелер» орус калкы менен мамлекет түзүүчү калкын түзгөн республика, улуттар ортосундагы мамилелерге социологиялык изилдөөлөрдүн жүргүзүлгөнүн [17, 184 б] өзүнүн эмгектеринде баяндайт. Советтик командалык-административдик башкаруу системасына, “жетекчинин” көз караштарына ылайык, этностор аралык мамилелери, байланыштары унутта калтырылгандыгын далил катары жазат. Ушул эле убакта саясат же болбосо 100 ашык этносторду кучагына камтыган Советтер Союзун бирдиктүү башкаруу да көптөгөн кыйынчылыктарды жараткандыгын белгилейт.

Ал эми окумуштуу А.Ю.Шадже белгилегендей, “Улуттун биринчи уникалдуу атрибуту болуп – анын тили эсептелет”. Ушул пикирге ылайык тил - этникалык иденттүүлүктүн ачык белгиси, анын калыптануу фактору, бирок ал жарандык иденттүүлүктө негиз катары каралбайт. Мындай шартта эне тили калктын этникалык иденттешүүсүндө этнодифференциялык, этноконсолидациялык негизги курал болгондугуна байланыштуу этникалык тил туурасында гана сөз кылууга болот. Белгилей кетсек, тилдин өнүгүү маселесине караганда тил саясаты кеңири түшүнүк болуп саналат. Бул улуттук жана социомаданий көйгөйлөрдү чечүү жаңы саясий курс маселесине тиешелүү мамиле [180, 166 б].

Белгилей кетсек, көз карандысыздыкты алганга чейин, Казакстандагы тил саясаты көп этностуу мамиледеги тилди колдоого багытталган. Казак элинин тили, каада салты өздүк өнүгүүсү үчүн мамлекеттик зарыл камкордуктан четте калган. 40% ды түзгөн казак калкы өз тилин унутушкан же үстүртөн сүйлөй тургандыгын окумуштуу тилчилер белгилешип келген. Алматыда түпкүлүктүү элдин 90% жаштары өз тилинде таптакыр сүйлөшпөйт. Мындай салыштырмалуу картина Казакстандын башка шаарларына да мүнөздүү. Жыйынтыгында саны боюнча дүйнөдөгү үч мин элдин арасында 70 – орунда турган казак элинин тили коомдук жашоосунан сүрүлүп чыгуу, жок болуп

кетүү коркунучунда турат. Республикада кеңири жайылган эки тилдүүлүк пропагандасы ыңгайлуу болгон жок [4, 136 б] деп казак окумуштуусу Р.Б.Абсаттаров 1995-жылы белгилеген.

Андыктан, коомдук биримдиктин символу тил болуп саналаарына ынанууга болот. Тактап айтканда бир тилдүүлүктөн эки тилдүүлүккө өтүү багытынын тилдик тенденциясы. Мындай позитивдүү аракет биринчиден, азыркы мезгилдеги көз карандысыз мамлекеттин саясий өнүгүү стратегиясы менен үндөшөт. Президент Н.А.Назарбаев Казакстан элине кайрылуусунда “Казакстандын стратегиясы 2050 мамлекеттик деңгээлде үч тилдүүлүктү кеңейтүүнүн зарылдыгын белгилеген”. Азыркы учурда биздин балдарыбыздан казак тили менен бирге орус жана англис тилин жакшы өздөштүрүүсүнө шарт жаратып берүүбүз керек [116]” – деп белгилеген.

Этностор аралык мамилелерди методологиялык жактан жайгарууга жетишкен Казакстан мамлекетинин саясатында, Казак окумуштуусу Р.Б.Абсаттаров белгилегендей: Казакстандын жалпы улуттук сыймык сезими кантип калыптанарын төмөнкүдөй белгилейт;

Биринчиден, казак эли кармап турган жетишкендиктин жана жеңиштин сыймыгы көз карандысыз, суверендүү Казакстанды курууда. Көп этностуу, көп конфессионалдуу казак мекенинин өздүк сыймыгы болуп, казак элинин өзгөчөлөнгөн ички сапаты, өз элине ишеними, сый- урматы эсептелет. Өз элине болгон сүйүүсү этностор жана конфессионалдык мамилелерге, маданиятына, укуктук мамлекетине, демократия жана адилеттүүлүккө берилгендиги менен мүнөздөлөт.

Экинчиден, бардык казак элинин социалдык мамлекетти курууга биримдикте активдүү катышуусу. Казак эли өз эмгегин арноо менен өз өлкөсүнүн байлыгын өнүктүрүшүп, экономикасын өнүктүрүүгө чоң күч жумшоодо. Коомдук деңгээлди жогору сактоо менен өз мекенинин коопсуздугун, көз карандысыздыгын коргоосу шарт.

Үчүнчүдөн, улуттук маданияттын мыкты жетишкендиктери казакстандын руханий байлыгын жогорулатуу камкордугу турат [5, 56 б].

Андыктан, этностор аралык мамилелер улуттук баалуулуктарга ылайык, улуттук идеологияны сактоо, улуттун тилин, маданиятын, каада-салтын, о.э. анын үрп-адаттарындагы прогрессивдүү жактарды тарыхый прогресстин талаптарына ылайыкташтырылып өнүктүрүү гана улуттун көрөңгөсүн сактайт. Ошол эле учурда улуттук баалуулуктарды сактоо көп этностун өкүлдөрү жашаган өлкөлөрдө чыр-чатактуу көрүнүштөргө алып келип, этностор аралык чыр-чатактар менен пикир келишпестиктерди жаратып жатат. Этностор аралык мамилени изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негиздери дүйнөлүк саясий илимпоздордун илимий изилдөөлөрүндө, улут саясий категория экендигин айтууга болот.

Ал эми Россиянын президенти Владимир Путин андан дагы ачык айтып чыккан. Ал 2012-жылдын январь айында жарыяланган макаласында: “Улутчулдук, диний көз караштын негизинде куугунтуктоо эң радикалдуу топтордун жана агымдардын идеологиялык негизи болуп калууда. Бул көрүнүш мамлекеттерди алсыратып, талкалап, коомду ыдыратат” деп белгилейт. 2018-жылдын октябрь айында Ханты-Мантйскидеги жолугушусунда “Этностор аралык мамилелер бүгүнкү күндүн актуалдуу маселеси, этностор арасында ката кетирүүгө болбойт жана ал кечирилгис” деп белгилеп, бул багыттагы маселелерди ар тараптуу колдоого даяр экендигин билдирди. Улуттар ишинин федералдуу агенттигинин жетекчиси Игорь Баринов, Этнография комиссиясынын төрагасы, окумуштуу В.Тишков этностор аралык мамилелер колдоого муктаж экендигин белгилеп, Москва областына жакын аймактарда этникалык топторго тийиштүү тарыхый кварталдар бузулуп жаңы имараттардын курулуп жатканын айткан. Мамлекеттик жана жергиликтүү бийлик тарабынан этностук топторго, алардын тарыхый имараттарын сактоо аркылуу этностор аралык мамилелерге өзгөчө көңүл бурууну сунуштаган

1.3. Этностор аралык конфликттерди изилдөөдөгү негизги багыттар

Этностор аралык конфликттерди изилдөө тандалган жана колдонгон методологиядан көз каранды. Этностор аралык мамилелердеги түрдүү процесстерди айкын изилдөө, өзүнүн “Социологиялык кубулуштун, маанилүү маалыматтардын кырдаалынын өөрчүшүн, чогулган терс калыстыкты улуттар аралык жана улуттар ичиндеги мамилелерди изилдөөдөгү методту колдонууну талап кылат [3, 46 б].

Этникалык конфронтация кырдаалында саясий аракеттин жана таасирдин детерминанттары жөнүндөгү суроо жаралат. Демек, субъектилердин саясий жүрүш-турушу жөнүндө анализдөөдө төмөнкүлөрдү эске алуу зарыл: биринчиден, жүрүш-туруштун максаты, аракеттин эмнеге багытталуусу; экинчиден, “өзүмдүкү” жана “өзгөнүкү” деген критерийлердин чек арасы; үчүнчүдөн, субъект өзүнүн максатын канааттандыруу үчүн эмнеге барууга даяр. Мына ушул жагдайлар этностор аралык кырдаалды изилдөөдөгү методологиялык критерийлердин негиздери болуп саналат. Этностор жана улуттар аралык конфликттерди изилдөөдө, конфликт субъектисинин саясий активдүүлүгүнө баа берилип, тигил же бул коомдук тайпанын конфликтогендик мүнөзү аныкталат. Социалдык коомчулуктун конфликтогендик аныктамасын А.Когендик критерийлер менен аныктоого болот, “кайсыл жерде этностор аралык мамилеге өзгөчө көңүл бурулбаса, конфликтогендүү кырдаалды жаратат. Ошондуктан бул маселеге аяр мамиле кылуу зарылдыгы байкалат. Айрыкча этностук азчылыктын өзгөчөлөнгөн маданиятына, тилине, айрыкча өз мамлекетинде чоочун улут болбоосуна, ар тараптуу өнүгүүсүнө, социалдашуусуна кам көрүү [135, 90 б]” керектигин белгилейт.

Негизинен эле конфликттүү кырдаалдын жаралуусу теңсиздиктен улам пайда болоору тууралуу негиздер талаш-тартышты жаратпайт. Этностор аралык конфликттердин жана чыңалуулардын мазмунун терең карасак, тигил же бул этностун укуктарын бузуунун натыйжасынан же тилдик нааразычылыктардын теңсиздигинен көрүнөт. Көп этностуу Өзбекстан менен

Казакстан мамлекеттери Латын алфавитине өтүүнү кабылдоолору менен этностор аралык тилдик пикир келишпестиктер менен нааразычылыктардын алдын алып, этностор аралык саясий мамилени жөнгө салуу аркылуу, мамлекеттин саясатын цивилизациялуу жол менен башкара алды. Кошуна мамлекеттер өздөрүнүн мамлекеттик тилин, башка этностор арасына латын алфавитин колдонуу аркылуу тереңдетип синирүү аркылуу этностор аралык конфликттердин алдын алууга багыт алышты. Этностор аралык конфликттерди жөнгө салуунун объективдүү мааниси болуп, бузулган укуктарды калыбына келтирүү, этностук көйгөй чөйрөсүндөгү адилеттүүлүктү, тең укуктуулукту камсыздоо саналат. Анткени этнос көйгөйүнүн саясий, социалдык-экономикалык тамыры терең.

Этностор арасындагы конфликттерди изилдөөдөгү негизги парадигмаларды социологиялык чөйрөнүн микро жана макродеңгээлине кароо зарылдыгын окумуштуу К.Исаевдин изилдөөлөрүндө төмөнкүдөй берилген: Биз батыш Европанын парадигмалары Кыргызстандагы социалдык чөйрөнүн көйгөйлөрүн толук камтыйт деп айта албайбыз. Дисциплиналар аралык багытты, тактап айтканда социологиянын инвайроменталдык жана экоантропоборбордук парадигмаларын, жана чыгыштын теоретика-методологиялык адатын да колдонуубуз зарыл. Бул глобалдуу өнүгүү байланышы үчүн келечектүү да көрүнүш. Экинчи прадиigma - социологияны түшүндүрүү. Бул социология социалдык таануунун процесси башка таануучу процесстерден айырмаланат. Бул социалдык процесстин жаңы сапаты процесстин денгээли адамдардын кабыл алуу, түшүнүү жана жыйынтыгын чечмелөө менен байланыштуу. Үчүнчү парадигма – бул баалоочу социология, ушул социологиянын чегинен чыкпаган социологдор бир гана чындыкты изилдөөгө умтулушпай, бул чындыкты ишмердүүлүктүн максаты менен байланыштырат. Бул ишмердүүлүктүн милдети - билимдин негизинин жардамы менен жагымдуу өзгөрүүлөрдү жаратуу [76, 17 б] экендиктери белгиленет.

Окумуштуу С.А.Кравченко белгилегендей, мындай парадигмалык ыкманын башатын К.Маркс өзүнүн тезистик көз карашы менен аныктаган.

Философтор түрдүү жол менен жашоону түшүндүргөн, аны өзгөртүү анын милдети болуп саналат [99, 465 б] деген жыйынтыкты белгилейт.

Этностор аралык конфликттердин саясий анализин изилдөө социологиялык изилдөөлөргө да таянат. Ар бир социалдык теория өзүнчө спецификалык объективдүү чындыкты көргөзөт, түрдүү коомдук жашоонун формасын чагылдырып, анын функциясын аныктайт. Ушул багытты изилдеген окумуштуулардын көз карашына таасир этет. Социология ар дайым өзүнө бир нече теорияларды жана ошого жараша түрдүү коомдук көз караштарды да камтыйт. Изилдөө методологиясы менен методикасында, изилдөөнүн техникасына таасирин тийгизет.

Ошондой эле социологияда ар дайым билимди алуу жана жыйноо боюнча эки багыт бар. Биринчиси башынан эле байкоо методуна жана экспериментке багытталган. Мындай мектептин өкүлдөрү баары кабыл алган жыйноо жана эмпирикалык билим методун иштеп чыгышкан. Булар прагматикалык багытты камтышат. Башка багыт теориялык, бул концептуалдык реалдуу социалдык жашоону максат кылган теория. Бул багыттарды бириктирүү жана карама каршылаш кылуу аракеттери ишке ашпаган. Социалдык билимди жогорулатуу эмпирикалык жана теориялык багыттарды бириктирүү менен ишке ашуусу мүмкүн [100, 19 б].

Үчүнчү группаны интегралдык жана бирикме парадигмалар түзүшөт. Социологиялык ойдун тарыхында структуралык жана түшүндүрмө парадигмалардын ортосундагы каршылыкты чечүү аракеттери болгон. Бул группага башка окумуштууларды структуралык жана интерпретивдүү парадигмаларды кошууга аракет кылган П.Бурды менен А.Гидденсти кошсо болот. Кошулган парадигмалар үчүн постнеклассикалык жаңы методология мүнөздүү. Ал эки өзгөчөлүктү камтыган уюштуруу системасын изилдегени багытталган. 1.) Айлана чөйрө менен биригүү үчүн ачык болуусу керек. 2.) Биригүүнүн негизинде иреттүү кыймыл жаралган. Бул методология А. Гидденс, И. Валерстойндын ою боюнча азыркы коомду изилдегени жарамдуу. Постнеклассикалык методологияда синергетиканын жана катнаш

(относительности) теориясынын жетишкендиктери аккумуляцияланган. Коомдук система учурда синергетиканы колдонуу коомдогу сапаттуу өзгөрүүлөрдү изилдөөгө жардам берет [100, 24 б] деп токтолгон.

Функционалдык көз караш боюнча этносаясий конфликттердин структурасында теориялык жана практикалык денгээлдеги изилдөөнү бөлүп карашат. Функционалдык ыкма бир гана таанып билүү максатын конфликтологияны чагылдырбай, анын практикалык маселелерди чечүүсү менен этникалык мамилелерде жаралган механизмдердин технологиясын да камтыйт. Теориялык денгээлдеги этносаясий конфликтологиянын негизги маселеси болуп категориялык түшүндүрүү аппаратын жана фундаменталдуу изилдөөнү ишке ашыруу болуп саналат. Ал этносаясий конфликттин жаралышын, анын спецификалык жаралышынын себебин, тенденциясын ачууга багытталган. Практикалык денгээлде этносаясий конфликтологиянын маселеси конкреттүү этносаясий конфликттин ситуациясын карап чыгуу [11, 34 б] деп берилген. Негизги практикалык конфликтологиянын багыты конкреттүү рекомендацияларды жана алардын эффективдүүлүгүн ашыруусун чечмелейт. Практикалык конфликтология конкреттүү ситуацияда оптималдуу чечимди жана конфликттешип жаткан тараптарга таасир этүүнүн эффективдүү ыкмаларын тартуулайт [11, 35 б].

Аймактагы этностор аралык мамилени социологиялык изилдөөгө алган окумуштуу Л.М.Дробичева белгилегендей, социологиялык изилдөө калк үчүн жеткиликтүү жөнөкөй тил менен берилүүчү теориялык түшүнүктөр болуп, анда эки деңгээл бөлүнүп көрсөтүлгөн;

-институционалдык (республикадагы, республикалар аралык, макросоциалдык шарттагы, инсандар жана топтор аралык мамиледе таасир этүүчү байланыш борбору)

-топтор, инсандар аралык (улуттар аралык мамиле социологиясынын, этносоциологиянын түздөн-түз кызыкчылык областы болуп саналат).

Этностук жана конфессионалдык мамилени изилдөө менен, эске алынуучу нерсе этникалык топтор, этностор түздөн-түз сүйлөшүүгө

мамилелешүүгө катыша алышпайт. Ошого байланыштуу социологиялык изилдөөдө эске алынуучу нерсе расмий документтер түздөн-түз байланыш жана мамиле, жалпыга маалымдоо каражаттарында жарыяланат. Ошондуктан ар кандай илим этностор аралык мамилени өзүнүн предмети катары изилдеп, өз позициясын сунуштайт [17, 184 б].

1990-жылдардын ортосунда конфликтологдор этносаясий конфликттердин чечилишине жана жөнгө салууга көбүрөөк көңүл бөлө башташты. Арасынан эң маанилүү багыттардын стратегиясын белгилей кетүү керек, ал этноконфликтти токтотуу, конфликттен чыгуу, жөнгө салуу, трансформациялоо, механизмдери жана анын деструктивдүү күч колдонбоо жыйынтыктары. А.Р.Аклаев белгилегендей XXI- кылымдын башталышы менен этносаясий конфликтология жаңы этапка өткөн. Миграция, эл аралык терроризм, ксенофобиянын жана этно расизмдин өөрчүшү.

Этностор аралык конфликттерди изилдөөдө этносаясий конфликтология өзгөчө орунду ээлеп, аны экиге болуп караса болот. Ошондой эле этностор аралык конфликттерди изилдөөдө этникалык стратификациянын өбөлгөлөрү менен себептерине токтолуу кажет. Баардык өлкөнү эки топко бөлүүгө болот. Биринчи топко моноэтникалык мамлекеттер кирет- бул мамлекеттин аймагында бир эле этностор жашайт. Экинчи тайпага полиэтностуу мамлекеттер кирет: Бул мамлекеттин аймагында эки же андан көп этностор жашашат. Дүйнөдө моноэтникалуу мамлекеттер аз, алар Люксембург, Исландия, Норвегия, Португалия сыяктуу анча чоң эмес мамлекеттер. Дүйнөнүн басымдуу бөлүгүн полиэтностуу мамлекеттердин баарында этникалык стратификациянын орду сакталган.

Этникалык стратификация – бул коомдогу этникалык топтордун институционалдык теңсиздиги [206]. “Институционалдык термини этникалык мамилелердин жашоо системасын билдирет, б.а ар түрдүү этникалык топтордун арасында ресурстун (каражаттын) тең эмес бөлүнүүсү. Мындай ресурстарга экономикалык ресурс болуп саналган жер, суу, кен байлыктар, саясий бийлик, социалдык тейлөө мүмкүндүктөрү (билим алуу, жумуш ж.б.)

кирет. Туура бөлүштүрүү мыйзамынын бузулуусунун натыйжасында этникалык топтордо теңсиздик келип чыгат. Мындай теңсиздик кокусунан жаралбайт. Ар кандай этникалык топ этникалык жактан стратификацияланган коомдо өзгөчө статуска ээ.

Ошол аталган статус этностун ресурска болгон мүмкүндүгүн аныктайт. Бул этникалык тайпанын этникалык көпчүлүккө же этникалык азчылыкка кирүүсүнөн көз каранды. Коомдо үстөмдүк абалын ээлеген жана ресурсту пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө ээ этникалык топ этникалык көпчүлүк болот. Этникалык көпчүлүк мамлекетте дайыма эле көпчүлүк санды бербейт, тескерисинче аз санда да болушу мүмкүн. Мындай шартта анын статусунун негизи критерийи коомдогу үстөмдүк абалы ресурска болгон мүмкүнчүлүгү менен аныкталат.

Этностор аралык конфликттерди ички колониализм теориясы менен окумуштуу Ч.Чотаеванын изилдөөлөрүндө: ички колониализм теориясы ошол эле өлкөнүн ичинде басымдуулук кылган топко этникалык азчылыктын баш ийүүсүнө токтолгон. Мындай шартта басымдуулук кылган топ колонизатор сыпатында, же колониялаштырылган топ болуп калат. Колонизатордук тайпа этникалык азчылыкты эксплуатациялайт жана баш ийдирет, ресурстарды контролдойт. Белгилей кетүүчү нерсе, ушул теорияга ылайык бир этникалык топтун экинчи этникалык топтун үстүнөн болгон үстөмдүгү жана таптык эзүүсү бири-бири менен тыгыз байланышта. Полиэтникалык коомдогу этникалык топтор аралык теңсиз мамиледе бир эле этникалык келип чыгуусу эмес, таптык келип чыгуусу да эске алынат. Этникалык көпчүлүк коомдо эрежеге ылайык, коомдогу төмөнкү социалдык статуска ээ болгон, этникалык азчылыкка салыштырмалуу сыймыктуу орунду ээлейт. Ошондуктан этникалык көпчүлүк жана этникалык азчылык аралык мамиле жогорку статуска ээ үстөмдүк абалындагы этникалык көпчүлүк жана төмөнкү статуска ээ баш ийүүчү этникалык азчылык аралык мамиле катары калыптанат [177, 59 б] деп белгилеген.

Этникалык көпчүлүккө көз каранды абалында болгон этникалык топтор этникалык азчылыктар болот. Эсептөөгө ылайык, мындай этникалык тайпанын саны дайыма эле аз санда болбойт. Белгилей кетүүчү нерсе этникалык топтун статусу конкреттүү шартка жараша өзгөрүүсү мүмкүн. Мисалы, Советтик доордо кыргыздар этникалык азчылыкты түзүп, ресурсту пайдалануу мүмкүндүгү чектелип, жана орус калкына баш ийүү абалында болгон. Ал эми Советтер Союзу кулап, Кыргызстан көз карандысыздыкты алган соң, кыргыздар өздөрү этникалык көпчүлүктү түзүп калышкан. Кээ бир изилдөөчүлөр жогоруда аталган терминди жогору коюшат. Алар этникалык көпчүлүктү үстөмдүк кылуучу топ катары, ал эми этникалык азчылыкты баш ийүүчү топ катары карашат. Ошого карабастан алар бул терминдин маанисин чечмелөөдө өтө этият мамиле кылышат. Андан сырткары азыркы этностор аралык мамилени изилдөөчүлөр жогорудагы узак тарыхы бар терминдерди бүгүнкү күндө да “этникалык көпчүлүк” жана “этникалык азчылык” деп колдонуп келишет.

Тоталитардык же авторитардык режим мезгилинде мындай азчылыктардын болушу моюнга алынбайт же аномалия катары мамиле жасалат. Демократия, саясий плюрализм, шарттарында саясий азчылыктын укугу таанылат, бирок алардын уюмдашуу же кызыкчылыгын көздөгөн саясий партия же кыймылдарды түзүү мүмкүнчүлүктөрү талаш мүнөзгө ээ болуусу мүмкүн.

БУУнун бир катар Декларациялары [55], 1978-ж. 27-ноябрынын раса жана расалык көз караш жөнүндө, массалык маалымат каражаттарынын адам укугунун жана расизм, апартеидке каршы күрөштүн өнүгүүсүнө, тынчтыкты жана эл аралык өз ара түшүнүүнү бекемдөөдө кошкон салымынын негизги принциби жөнүндө ж.б. бар. Бүгүнкү күндө жалпы кабыл алынган элдердин же коллективдин укугун коргогон тизме жок. Бирок аларды үч этапка бөлүп карасак болот, алынган БУУнун катышуучулары өз аймактарында адам укугуна шек келтирип, күч колдонууга багытталган идеялардын үгүттөлүшүнө жол бербөөсү каралган.

Бардык эле өлкөлөр алардын катышуучулары эмес, улуттун укуктук-ченемдик актыларында түрдүү, башкысы сөз эркиндигинин укугунан алып салууну актай турган так, ачык критерийлер жок. Этникалык азчылыктын укугу көйгөйлөрүнүн башка да аспектилери бар болуп, көз караштары сыртынан таң каларлыктай болгону менен чыныгы кызыкчылыктарды жана коомдун алдында турган маселелерди чагылдырат. Бул кызыкчылыктарды саясий чагылдырууга тыюу салуу алардын аракеттеринин “ачык зордук, зомбулук” түрүндө чыгуусуна алып келет. Этностук жана диний азчылыктын өздөрүнүн статусуна нааразы болушунун күрөшү, пайда болуп келе жаткан кыймылдын чегинде экстремисттик фракциялардын пайда болушуна алып келүүсү да мүмкүн, мисалы: Ольстердеги Ирландиялык республикалык армия, АКШнын негритиандык кыймылындагы “Кара кабыландар”(Черные пантеры). Кээде алар зордук-зомбулук жана террор жолуна да түшкөн учурлар бар.

Этностор аралык конфликттерди жөнгө салууда, бүткүл кыймылды экстремисттик мыйзамдан тышкары деп кабыл алып, пайда болгон маселени күчкө салып чечүү аракеттери чанда гана өз жыйынтыгын берет. Тескерисинче, кыймылды саясий легалдаштыруу анын чегинде талаптары диалогдун предмети болгон мэлүүн фракцияларды ачууга мүмкүндүк берет. Азыркы дүйнөлүк саясаттын негизин жалпы адамдык баалуулуктар жана моралдык-этикалык нормалар түзүүсү абзел [194. 12 б]. Анткени, бардык индивидтер мыйзам алдында бирдей укук милдеттерге ээ.

Эл аралык укук коргоо басылмаларында, басмырлоону коргоо принциптери көпчүлүк учурда жеке жаранга кабыл алынгандыгын билдиришет. Ошону менен бирге бул укуктар жарандарга туулганынан эле тийиштүү болуп, бардык жарандарга бирдей берилип, бөлүшүүгө мүмкүн эмес. Ал эми этностук азчылыктын укугу, эл аралык нормаларда этностук азчылыктын укуктарын коргоо алардын бейпилдигин, теңдүүлүгү менен эркин сөз эркиндигин, этностук тиешелүүлүгүн, маданиятын, тилин, дин эркиндигин колдоо болуп саналат. БУУ тарабынан азырынча “этностук азчылыктардын укугун коргогон” документ кабыл алына элек. Жалпыланган 1966-жылы кабыл алынган эл

аралык пактыда “Мамлекеттерде жашаган этникалык, диндик, тилдик азчылыктарга башка топтордогудай эле маданиятын, динин сактоого жана талаптарын аткаруу менен өздөрүнүн тилин колдоно алышат деп берилген.

Демек, бардык эле өлкөлөрдө жалпы мамлекет түзүүчү калктын укуктары мыйзам чегинде бирдей корголсо, этностор аралык чыр-чатактар кайдан чыгат? - деген суроо пайда болот. Анткени конфликт саясий жана социалдык чөйрөдөн бөлүнүп каралбайт. Курчап турган айлана-чөйрөнүн сапаты жана анын динамикасы бир топ көрүнүштөрдү аныктайт, дал ушул мезгилде жана ушул аймакта конфликттин пайда болушу мүмкүнбү, ал курчап турган чөйрөгө кандай объективдүү ролду ойнойт. Курчап турган чөйрө жана мезгил, мындай конфликттүү көрүнүштөр советтик мезгилде да кездешкендиги белгилүү, айрыкча анын ыдыроо, улуттук республикалардын көз карандысыздыкты алган мезгилдерине жакынкы убактарда ачыкка чыкты. Бул багытта тегерек столдор уюштурулуп, ага катышкан катышуучулардын пикири боюнча “Көз карандысыз мамлекеттердин шериктештигиндеги” (КМШ) конфликттер, изилдөө методологиясынын кээ бир маселелери, болуп өткөн конфликттерди жана конфликттүү көрүнүштөрдү саясий өңүттөн анализдөө каралган. Алардын мүнөздүү белгилерине, катышуучуларына, объективдүү жана субъективдүү таасирлерге карап төмөндөгүдөй типтерге бөлүүгө боло тургандыгын сунуштаган илимпоздор бар. Этностордун байыркы ата-бабалары жашап өткөн аймактарды калыбына келтирүү максатында территориялык жаңжалдарга барат. Анын булактары болуп, ички саясий күч менен өкмөттүк бийликтин карама-каршылыгы [26, 22 б] башкача айтканда саясий же коңшу мамлекеттин согуштук күчүнө таянган ирредентистик жана сепаратистик топтордун улуттук-боштондук кыймылдарынын бир бөлүгү. Анын классикалык мисалы тоолуу Карабах жана түштүк Осетиядагы кырдаал, этникалык азчылыктын көз карандысыз мамлекетти түзүү аракеттеринин натыйжасында пайда болгон чыр-чатактуу көрүнүштөр. Мындай абал Абхазияда жана Приднестровьдо (гагауздарда) кездешкен. Депортацияланган калктын территориялык укуктарын

калыбына келтирүүгө байланышкан конфликттер болгон (Пригородный району үчүн осетин жана ингуштардын ортосундагы талаш-тартыш).

Этностор аралык конфликттерди изилдөөдө, кайсы бир мамлекеттин коңшу мамлекет менен такталбаган чек арасындагы конфликттер да кездешет. Маселен, Эстония менен Латвияга жакын жайгашкан Псков областынын райондорун кошуп алууга аракеттенүүсү болгон. Белгилүү болгондой бул аймактар эки мамлекетке тең таандык болгон, ал эми 1940-жылдан кийин РСФСРдын курамына карап калган. Экономикалык кызыкчылыктардын натыйжасындагы кагылышуулар башкача айтканда башкаруучу саясий элитанын кызыкчылыгынын жогору турушу, тарыхый факторлордун негизиндеги конфликттер, тактап айтканда, метрополияга каршы көп жылдык улуттук-боштондук күрөштөр (Орусия бийликтериндеги жана Кавказ элиндеги конфронтация жана конфедерациянын ортосунда). Башка республиканын аймагына көп мезгил мурда депортацияланып келген элдердин конфликттүү көрүнүштөрү. Мындай көйгөй Өзбекстандагы месхетиндик түрктөр менен Казакстандагы чечен менен жергиликтүү калктын ортосунда кездешкен.

Этностор аралык мамиледе саясий факторлордун чоң ордун өзүнүн изилдөөлөрүндө, окумуштуу Н.Омуралиев мындай дейт; - “Этностор аралык мамилеге таасир этүүчү факторлор болуп төмөнкүлөр эсептелет: мамлекеттик түзүлүштүн формалары жана принциптери, саясий түзүмдүн мүнөзү, мамлекеттин улуттук саясатынын тиби. Бул унитардык же федеративдүү мамлекеттик түзүлүштүн формасына таасир этет [127, 39 б]” деп белгилейт. Көптөгөн окумуштуулар федеративдүү түзүлүш этностор аралык конфликттердин алдын алуусун жазышат. Чынында, этностор аралык мамиленин оң жана терс жагдайларына саясий фактор өтө чоң таасир тийгизет жана ошондой эле саясий элитанын да таасири жогору экендигин баамдоого болот. Анткени саясий элита ар кандай катмарынын, анын ичинде этностук азчылыктын, полиэтностордун кызыкчылыктарын саясий көрсөтмөлөрдө бириктирип, кармап жана чагылдырып турганга керек болгон чоң көлөмдөгү саясий бийликти өз колдоруна топтогон жана саясий ой-мүдөөлөрүн ишке

ашыруу механизмдин түзгөн, салыштырмалуу анча чоң эмес социалдык топ. Мындай социалдык топтордун этностук азчылыкка тийгизүүчү таасирлери “этностор аралык мамилелерди өнүктүрүүдө элита бир топ функцияларды аткарат: 1) “кастык же толеранттуулук идеясын маселе катары коюусу; 2) элдешүү, тоскоолдуктарды алып салуу, фаворитизм стимулу жана башка багыттагы саясатты иштеп чыгуу; 3) этностор аралык түзүмдөрдү жана стереотиптерди калыптандырууда негизги ролду ойногон массалык маалымат каражаттарынын ишмердүүлүк багытын позитивдештирүү; 4) билим берүү программасын аныктоо; 5) үлгүлүү жүрүм-турумдук кызмат [127, 40 б]” деп белгиленет.

Акыркы мезгилдерде, этностор аралык конфликттердин географиясы улам кеңейип бара жатат. Кээ бир учурларда этностор, улуттар жана конфессиялар аралык кагылышуулардын кучагына жаңы мамлекеттердин тартылышы, эл аралык аренада деструктивдүү тышкы күчтөр бар экендигинен да кабар берет. Андай күчтөр мамлекетти талкалоо жана башаламандыкты уюштуруу, мүлк менен жерди кайра бөлүштүрүү, түрдүү аймактарда туруксуздуктун очогун түзүүнү максат кылып келген учурлар белгилүү.

Бүгүнкү күндө этностор жана конфессиялар аралык проблемаларга тынчсыздануу Бириккен Улуттар Уюмунун документтеринде дагы чагылдырылып келет. Массалык маалымат каражаттарында, АКШнын экс президенти Барак Обаманын сөзү боюнча “Учурдагы эң опурталдуу коркунуч - расалардын жана диний көз караштардын негизинде мамлекеттер ортосунда жаңжал жаратуу” деп бергилеген.

Айрым бир объективдүү жана субъективдүү себептерден улам жогоруда каралган дүйнөлүк негативдүү тенденциялар Кыргызстанда да кездешти. Этностор аралык көйгөйлөр көп жылдар бою курч мүнөздө болгон. Анын негизги себеби - аймактын социалдык, экономикалык жана саясий туруксуздук абалы болгон. Тилдин, тарыхтын жакын экендигине жана кылымдар бою кыргыз менен өзбек калкы бирге жашоо тажрыйбасына ээ болгондугуна карабастан, бири-биринин кызыкчылыктарын сыйлоонун, ар кандай

коркунучтарга жана сыноолорго биргелешип туруштук берүү, биримдик ыкмаларын жергиликтүү бийлик жана жарандык коом менен бирге иш алып барбагандыгын турмуш көрсөттү.

Акыркы жыйырма жылда тажрыйба көрсөткөндөй өлкөнүн түштүгүндөгү кыргыз жана өзбек этносторунун ортосунда тирешүү пайда болуп, узак убакытта калыптанган окшош маданият, каада-салт унутулуп, ич ара таарыныч менен пикир келишпестик күч алган. Тилекке каршы, кыргыз жана өзбек этностору руханий жана маданий дөөлөттөрү өз ара түшүнүшүүгө жетише алган жок. Өлкө жарандарынын көптөгөн жашоочулары Кыргызстандын бирдиктүү элине тиешелүү экендигин түшүнгөн жок. Мезгил мезгили менен этностор аралык карама каршылыктар басаңдап калгандыгы байкалганы менен социалдык-экономикалык көйгөйлөр курчуган мезгилдерде улутчулдуктун жана сепаратизмдин күчөгөндүгү байкалып, кыргыз жана өзбек этносторунун жамааттарынын ортосундагы мамилелеринде жарака улам тереңдеп келет.

Советтик доордо административдик рычагдар менен бийлик негизинен кыргыз этносунун өкүлдөрүнүн колунда болгондугу, ал эми материалдык байлыктар өзбек этносторунун өкүлдөрүнүн колуна топтолгондугу да эки тараптын ортосундагы нааразычылыкты күчөтүүгө түрткү болгон. Суверендүү мезгилде ушул тенденциялар тереңдеди. Этностук жамааттын лидерлери мамлекет алсырагандыгын пайдаланып, бийликке өз талаптарын коюп, басымын күчөтүшкөн. Бир тарап экинчи тараптын ресурстарын ээлеп калууга аракеттенип, экинчи тарап сепаратисттик ураандарды көтөрүп, автономияны талап кылган учурлар чыккан.

Этноконфликттердин келип чыгуусунун тарыхый шарттарын анализдеп көрсөк, эгемендүүлүк мезгилинин жакындап келүүсү менен, кыргыз аймагына демократиялык принциптер да жайыла баштады. Кыргызстандагы социалдык-экономикалык проблемаларды чечүү максатында көптөгөн саясий бирикмелер пайда болгондугун тарых барактары төмөндөгүдөй тастыктайт: “1988-жылдын июнь-июль айларында Москва шаарында өткөн, акыркы XIX Бүткүл Союздук саясий конференциясында, бийликти демократиялык жол менен бөлүү жана

бирдиктүү күчтүн кулоосун кабыл алган. Бул принциптердин негизинде укуктук жаңы мамлекеттерди демократиянын негизинде түзүү болгон. Батыш менен Балтикалык мамлекеттеринин коомдук саясий активи Кыргызстанга да таасирин тийгизди.

1989-жылы Ош шаарында түзүлгөн бейформал “Адолат” (Акыйкат) улутчулдар кыймылы Кыргызстандын аймагында өзбек тилинин жана маданиятынын сакталуусуна басым жасаган. 1990-жылдын 2-мартында Жалал-Абад шаарынын өзбек улутундагы 23 активист жашыруун сепаратисттик аракеттери менен СССР Жогорку Советинин Улуттар Советинин төрагасы Р.Нишановго, Бүткүл Союздук Известия газетасынын редакциясына, Кыргызстан коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы А.Масалиевге ошол кездеги Ош облусунун өзбек калкы чогуу жашаган жерге токтоосуз автономия берүү талабы менен кайрылышкан. Кайрылууда өзбектердин укуктары жана эркиндиктери кысымга алынгандыгын, ошондой эле республиканын түштүк аймагында жетекчи кадрларынын арасында кыргыз улутундагы адамдардын басымдуу экендигине белгилеп көрсөтүшкөн. Ал эле эмес түндүк кыргыздары түштүк кыргыздарын “сарттар” дешип өздөрүнөн оолактатышаарын да белгилешкен [140, 110 б].

Ал эми Ош шаарында 1990-жылдын май айында батирлерде жашаган кыргыз жаштары тарабынан түзүлгөн “Ош аймагы” уюму саясий талап койгон “Адолаттан” айырмаланып, кыргыздардын социалдык-экономикалык турмушун жакшыртууну, жер участкатору менен камсыз кылуу аркылуу кыргыз жаштарынын турак-жай маселелерин чечүүнү талап кылып кайрылышкан. Жогоруда көрсөтүлгөндөй бул түзүлгөн өкмөттүк эмес уюмдардын түзүлүү максаттары этностор аралык конфликт уюштуруу эмес эле. Көйгөйлөрү менен кызыкчылыктар жарандарды бир топко чогулуусуна алып келген.

“Ош аймагы” лидерлеринин кайрылуусуна, Ош облусунун жетекчилигинин буйругу менен (Ү.С.Сыдыков) шаарга канаатташ жайгашкан Ленин колхозунун жеринен жеке үй куруу үчүн жер үлүшүн бөлө баштаган. Мындай чечим өзбек этносунун өкүлдөрүнүн нааразычылыгын жаратып,

жергиликтүү бийликтин чечимине каршы чыгып, жагдайдын курчушуна түрткү берген. Мындай шарттарда республиканын жетекчилиги да, облустун бийлиги да кырдаалдан чыгуунун жолун таба алган эмес. Натыйжада 1990-жылдын 4-июнунда Ош жана Өзгөн шаарларында, канатташ 30 айылда масштабдуу кандуу кагылышуулар болгон. Ош облусуна СССРдин Куралдуу күчтөрүн киргизгенден кийин гана баш аламандыктар токтотулган.

Биринчи баптын жыйынтыгы:

1. Этностор аралык мамилелерди изилдөөдө дүйнөлүк жана ата мекендик окумуштуулардын этноско, этникалык топко, улутка берген аныктамалары иликтенди. Этностор аралык мамилелер жогоруда белгиленгендей, этнос, этникалык топтун келип чыгуусунун методологиялык негиздерине, концепцияларына таянуу менен белгиледик.
2. Улут, улуттун келип чыгуусу этнос, этностук топтун кийинки, заманбап аныктамасы экендигине, этностор аралык конфликттердин келип чыгуусунун айрым себептерине токтолдук.
3. Республиканын түштүгүндө болуп өткөн этностор аралык конфликттердин айрым себептери иликтенди.

II БАП.ЭТНОСТОР АРАЛЫК КОНФЛИКТТЕРДИ ЖӨНГӨ САЛУУДАГЫ ЖЕРГИЛИКТҮҮ БИЙЛИКТИН ОРДУ

2.1.Кыргыз Республикасынын этностор аралык мамилелердин өнүгүшүндөгү мамлекеттик саясаты

Илимий изилдөөнүн объекти. Диссертациялык иштин изилдөө объекти болуп, Кыргызстандын түштүгүндөгү этностор аралык мамилелер менен конфликттерге саясий өңүттөн илимий анализ берүү саналат.

Изилдөөнүн предмети. Этностор аралык конфликттерди жөнгө салуудагы өз алдынча башкаруу органдарынын жана өкмөттүк эмес уюмдардын ролун анализдөө. Илимий диссертациянын негизин конкреттүү теориялык жана методологиялык изилдөөлөр, мамлекеттик укуктук-ченемдик актылар, мыйзамдар, концепциялар, саясий анализ, объективдүүлүк принциптери, социологиялык сурамжылоо, социалдык-философиялык, тарыхый, этно-саясий, социалдык-психологиялык, логикалык ой жүгүртүү жана байкоо усулдары түзөт. Ошондой эле этностор аралык мамилени илимий анализге алуу, илимий жол менен чечүү усулун иштеп чыгууда жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен өкмөттүк эмес уюмдардын ролу, саясий илимдеринин түздөн-түз изилдөө объекти болуп саналат. Ушул милдетке ылайык, Кыргызстандын түштүгүндөгү көп этностуу калктын конфликттүү мамилесин изилдөөдө төмөндөгү ыкмалар, принциптер жана усулдар сунушталды:

- а) илимдин бардык областы колдонгон жалпы илимий усул, башкача айтканда, жалпылоо, индукция, дедукция, абстракция, эксперимент ж.б.;
- б) изилдөөнүн теориялык усулдары абстракттуулуктан конкреттүүлүккө, тарыхый-салыштырмалуу жана компаративдик усулдар.

Кыргыз Республикасындагы этностор аралык мамилелердин түзүлүшү, мамлекеттин саясаты, демократиялык процесс менен байланышта турат. Этностор аралык мамилелердин өнүгүшү көп баскычтуу саясат. Анткени мамлекет ишеничти калыбына келтирүүгө, жараштырууга, айрыкча ачык

каршылашуудан кийин калыбына келтирүүдө, өз ара кызматташуусунда, бардык этникалык топтордун укуктарын коргоодо, стабилдүүлүктү орнотууда жана туруктуу өнүгүүгө багыт алууда негизги орунда турат. Кыргызстандын Конституциясында да; “Биз, куттуу Кыргызстандын эли [95, 1 б]” деп башталып, өлкөдөгү бардык жарандыгы бар жарандарга этностук өзгөчөлүгүнө карабастан бирдей укук-милдеттерге ээ экендиги тастыкталган. Ошондой эле мамлекетте жашаган этностук азчылыктардын өз тилдерин сактап калуусу да мамлекеттин баш мыйзамында көрсөтүлүп, мамлекеттик тил катары кыргыз тили, расмий тил орус тили, этностук азчылыкка таандык башка тилдерин сактоо мамлекет тарабынан кепилдикке алынат, мамлекеттик жана расмий тилди билбегендиги үчүн куугунтукталбайт, мамлекеттин аймагында жашоочу бардык жарандар бирдей укук, милдеттерге ээ. Тактап айтсак, коомдун бардык мүчөлөрүнүн, ошонун ичинде этностук азчылыктын укуктары жана эркиндиктери бирдей. Эч кимдин коомдун башка мүчөлөрү ээ болгон укук жана эркиндиктерден ашык укук жана эркиндиктерге ээ болушу мүмкүн эмес. Жалпы жонунан жеке укук жана эркиндиктер, адамдын жана атуулдун эркиндиктери, атуулдун коомдун иштерин башкаруу укугу, социалдык-экономикалык укуктар, социалдык-маданий укуктар, адамдын жашоого, бедел-баркка болгон укугу, дин тутуу, ой-пикирин эркин билдирүү, эс алуу укугу, эне менен баланын мамлекет тарабынан корголушу, медициналык жардам алуу укугу этностук өзгөчөлүгүнө карабастан баарына бирдей каралган.

Этностор аралык мамилени жакшыртуу жумуштарына өзгөчө маани берилүүдө жана мыйзам чегинде иштөө менен коомчулуктун жергиликтүү маанидеги чечимдерди кабыл алууга катышуусун камсыз кылуу негизги маселе. Кырдаалдын туруктуу өнүгүүсүнө, жергиликтүү жамаат ичиндеги ынтымак менен биримдик даанакер болот. Этностор аралык кагылыш жөнөкөй гана катардагы окуялардын бири эмес. Анын Кыргызстан калкына тийгизген залакасы баарыбыз үчүн, кадыресе келечек муун үчүн чоң тарыхый сабак болууга тийиш.

Этностор аралык мамилелердин курчушу, СССРдеги 1985-жылдан башталган кайра жаралуу процесси Кыргызстанда улуттук демократиялык кыймылдын пайда болушуна алып келди. 1989-жылы “Ашар” кыймылы түзүлүп, ал кыймылдын таасири астында Кыргызстан демократиялык кыймылы (КДК) саясий агымы пайда болгондон башталган. Бул кыймыл 1990-жылы 26-майда өзүнүн уюштуруу жыйынында КДК деп жарыяланып, 37 пункттан турган программасын кабыл алууга жетишкен [14, 401 б]. Программада Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгү, жаңы конституцияны иштеп чыгуу, президенттик башкаруу бийлигине өтүү, мамлекеттик тилди кабыл алуу маселелери каралган. Программада каралган кыргыз тилин мектептерде жана мектепке чейинки мекемелерде окутуу, улуттук баалуулуктарды, мурастарды жандандыруу сыяктуу маселелердин көтөрүлүшү улуттук идеологиянын башаты болгон. “Асаба” улуттук кайра жаралуу партиясы сыяктуу өкмөттүк эмес уюмдар, өздөрүнүн программасынын милдеттерин жана ишмердүүлүгүн түзүүдө улуттук идеологияга басым жасап, негизги максат биринчи кезекте, адам укугу эмес, улуттун укугун алдыга кою менен жаңылышкандыгын тарых далилдеди.

Мамлекеттин саясаты, этностор аралык мамилелерди изилдөөдө, 2005 жана 2010 - жылдары болгон саясий төңкөрүштөр, конфликтке же сепаратисттик чакырууларга алып келген айрым бир себептерге токтолобуз, алар конфликттин себептерин изилдөө боюнча түзүлгөн мамлекеттик, депутаттык комиссиялардын отчетторунда да көрсөтүлгөн;

- Убактылуу Өкмөттү кулатуу жана 2010-жылдын 7-апрелинде жоготкон бийликти кайра кайтарып алуу максатында мурдагы бийликтин жактоочуларынын өлкөдөгү жагдайды дестабилдештирүү жана этностор арасында кагылышууларды уюштуруу боюнча максаттуу аракеттери;

- өзбек жамаатынын өз алдынча бөлүнүп жашаганы, күнүмдүк тиричилигине тырышып, мамлекеттин саясатынан алыстыгы, шайлоодогу добушун ата-эне же айыл лидеринин сунушу менен берүүсү, алардын Кыргызстан коомчулугуна толук кандуу аралашпагандыгы;

- 2010-жылдын 7-апрелиндеги өлкөдө бийликтин алмашуусу жаңы кадрдык өзгөрүүлөрдү жаратты. Бул кадамдар өлкөнү дестабилдештирүүгө жана жаңы бийликти кулатууга, өздөрүнө мурдагы таасирин жана мүмкүнчүлүктөрүн кайтарып алуу үчүн колдон келген акыркы аракеттерин жумшады. Реваншисттер тарабынан туруксуздукту орнотуу үчүн бардык мүмкүнчүлүк колдонулду. Ошону менен бирге алар өлкөнү бөлүүгө да аракеттеништи, “түштүк республикасын” түзүү тууралуу маселе көтөрүлдү. Айрымдар конфликттин натыйжасында байлык топтоого үлгүрдү жана улутчул маанайдагы топтордун колдоосуна ээ болушту. Мындай кесепеттер мамлекеттик бийликти алсыратып, сепаратизмди күчөткөн.

- 7-апрель төңкөрүшүндө мурунку бийликтин буйругу менен элге каршы ок атуучу курал колдонулганы укук коргоо органдарынын моралдык абалын начарлатып, калктын ишеничинен алыстатты;

- системалуу коррупция бийликтин бардык бутактарында, өзгөчө жергиликтүү жетекчилер арасында күчөп, башка этностун ишкерлеринин арасында сатылма чиновниктер тууралуу пикир калыптанган. Мындай жагдай эл арасында бийлик институттарына, укук коргоо органдарына, сотторго болгон ишенимди жоготкон.

2010-жылдын 13-14-майында качкын президенттин жактоочулары Жалал-Абад облустук мамлекеттик администрациясынын имаратын ээлеп алышкан. Ошол кездеги губернатор Б.Асановду колдогон “Ата Мекен” партиясынын мүчөлөрү менен экс президенттин тарапкерлеринин ортосундагы кагылышуунун натыйжасында 2 адам каза таап, 65и жаракат алган. Жалал-Абад облустук мамлекеттик администрациянын имаратын бошоткондон кийин, К.Батыров ок атуучу курал, темир таяктар менен куралданган 500дөй жактоочуларынын коштоосунда К.Бакиевдин жана анын туугандарынын үйлөрүн өрттөп жиберген. Бакиевдин үйүндө илинген мамлекеттик Туунун өрттөлүшү кыргыздардын кыжырын кайнаткан.

- КР ЖКнын депутаты А.Сабилов 2007-жылы Бишкектеги Тажикстан Республикасынын Элчилигине өтүнүч кат менен кайрылып, Тажикстан

Республикасында Тоолуу Бадахшан автономиялуу облусун түзүү тууралуу укук-ченемдик документтерди сураган. Бул факт сепаратисттердин лидерлери автономия түзүүнүн юридикалык жол-жоболоруна 2010-жылга чейин эле кызыга баштагандыгын далилдеп турат.

- Саясий тирешүүнүн күчөшүн, өлкөдөгү стабилдүүлүктүн жоктугу улутчул-сепаратисттер өз максаттарына жетүүгө ыңгайлуу шарт түзүлдү деп кабыл алышкан. Өз талаптарын радикалдаштырып, массалык маалымат каражаттары аркылуу (ОшТВ, Мезон ТВ ж.б.) сепаратисттик идеяларын ачык жарыялашкан. Сепаратисттик маанайдагы лидерлер жеке таасирин өзбек жамаатынын басымдуу бөлүгүнө жайылтууга жетишкен. Мына ушул процессте “Ватан” (“Мекен”) саясий партиясы өзгөчө негативдүү роль ойногон.

- Мисалы, 2010-жылдын 15-майында Жалал-Абад шаарындагы менчик университетинде уюштурулган митингде өзбек этносунун миңдеген адамдары катышкан. Эл алдында К.Батыров мындай деп билдирген: “өзбектер ушул учурду көптөн бери күтүшкөн, өлкөнүн саясий турмушуна активдүү катышчу мезгил келди”; “эгерде Убактылуу Өкмөттүн өлкөдө тартип орнотуп, элдин ишенимин актоого күчү жетпесе, биз ал бийликти жоготобуз”. Бул сөздөр бир нече күн бою ОшТВ, Мезон ТВ жана Смарт-ТВ телеканалдары аркылуу берилген. Ошондой эле, Кара-Суу районундагы Кызыл-Кыштак айылынын өзбек жамаатынын алдында сүйлөгөн сөзүндө К.Батыровдун “биз муну 20 жыл күткөн элек” дегени 1990-жылдагы жанжалдуу окуяларды эске салып, активдүү аракеттерге чакырык жасаган. Эгерде ал чынында эле жалпы калктын, мамлекеттин тагдырын ойлосо калк чогулган борбордук аянтка жалпы мамлекетти түзүүчү калк менен кошо бармак, тилекке каршы өзүнүн гана этносун чогултуп жыйын өткөрүү жакшылыкка алып келген жок. Тескерисинче анын чыныгы жүзүн ачыктады.

- Өзбек этносунун лидерлери К.Батыров менен И.Абдрасуловдор 2005-жылы “Алга Кыргызстан” партиясын колдоп, Жогорку Кеңешке депутат болуп шайланышкан, андан соң 2007-жылы “Ак жол” партиясын, 2009-жылы президенттик шайлоодо К.Бакиевди катуу колдошкон. Ошондогу көнгөн

адатындай эле, 2010-жылы өзбек этносу жамаатынын арасында таасирин чыңдоо үчүн Убактылуу Өкмөт алардын колдоосуна муктаж болот деп божомолдошкон. Алдыдагы референдумда жана парламенттик шайлоолордо өзбек жамаатын колдонууну пландашкан. Эгерде бийлик алардын талабын аткарбаса референдумга бойкот жарыялоого чакырышкан.

- Мына ушул мезгилде сепаратист лидерлер өз тегерегине коргонуу топторун түзүшүп ок атуучу курал менен камсыздаганга жетишишкен.

- Ошону менен бирге сепаратисттердин радикалдуу лидерлери (К.Батыров, Ж.Салахутдинов, И.Абдурасулов, Д.Сабилов, К.Абдуллаева ж.б.) Кыргызстандын түштүгүндө ири бизнес түзүшкөн. Бизнесин сактоо үчүн түштүктө өзбек автономиясын түзүүнү же бийликке жетүүнү көздөгөн пландарын ишке ашыруунун 2 вариантын даярдаган:

- жаңы Конституцияга өздөрүнө керектүү өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү, Конституциялык кеңешмеде ал сунуштар кабыл алынбагандыктан, ал максаттары ишке ашкан эмес;

- тышкы күчтөрдүн колдоосу менен түштүк аймакты Кыргызстандан бөлүү үчүн этностор аралык конфликтти жаратуу болгон.

2010-жылдын июнунун башталышында сепаратисттердин лидерлери идеологиялык жана уюштуруучулук жактан толук даярдыкка жетишкен. Муну төмөндөгүлөр ырастайт:

- 2010-жылдын 19-апрелинен 10-июнга чейин өзбек жамаатынын митингдери менен жыйындарында күч жана каражат топтоо тууралуу чакырыктар үзгүлтүксүз жаңырып турган;

- өз максаттарын ишке ашырууда «Хизб-ут-Тахрир» диний-экстремисттик уюмунун жактоочуларын тарткан;

- өзбек жамааты жашаган жерлерде штабдар түзүлгөн, жооптуу адамдар дайындалып, мобилдүү топтордон турган коргоо отряддары түзүлгөн. Алардын бардыгы уюлдук байланыш каражаттары менен камсыздалган;

- өзбек жамааттары жашаган кварталдарда ракетницалардын атылгандыгы, мечиттерде түнкү саат 02.00 дө азан чакырылышы, маршруттук автобустардын

шаардын башка райондоруна топторду жеткирүү максатында пайдаланышы өзбек жамаатында алдын ала түзүлгөн кабарлоо системасы болгондугун ырастайт;

-жүк ташуучу автотранспорттор атайын жабдыктар менен брондолгон машина кылып атайын алдын ала жасалгандыгы;

- жарылуучу курал жасоо үчүн химиялык заттардын жана металл буюмдарынын запасы камдалган;

- алдын ала өзбек этносунан тиешелүү калкты, баалуу буюмдарды, документтерди, акчаларды ж.б. коопсуз райондорго алып чыгып кетүүсү;

- өзбек этностору жашаган кварталдардын ортосунда баррикалардын курулгандыгы;

- башка өлкөлөрдүн аскерлеринин келишин күткөндүгү: үйлөрдө, чатырларда жана көчөлөрдө түнкүсүн жарык берген атайын боек менен жазылган «SOS» жана «HELP» жазуулары;

- конфликт башталган күнү өзбек улутундагы жарандардын жумушка чыкпай коюшу, анын ичинде күч түзүмдөрүнүн кызматкерлери да кызмат өтөөдөн баш тарткандыгы;

- өзбек жамаатынын мобилизацияга даярдыгы: конфликттин башталышында кыска убакыттын аралыгында 15 жаштан 45 жашка чейинки курактагы бир нече миң эркектердин чогулушу.

- Конфликттен кийинки тергөө иштери боюнча прокуратура органдары кыргыз этносунун өкүлдөрүнө карата курал ээлеп алуу фактылары боюнча бир нече кылмыш иштерин козгогон. Мындайча айтканда конфликт убагында кыргыз этностору тарабынан колдонулган куралдын кайдан чыккандыгы белгилүү. Ал эми конфликт учурунда өзбек этностору тарабынан колдонулган курал кайдан чыккандыгы белгисиз.

- Ошол эле учурда чет мамлекеттерде жашаган өзбек ишкерлери тарабынан атайын фонд түзүлүп, акча каражаттары топтолгондугу белгилүү. Мындай каражаттар атайын спорт жана коомдук уюмдарды, жарым-жартылай аскердик “өзбек жамаатынын өз алдынча коргоо” деп аталган түзүмдөрдү каржылоого

жумшалган. Мындай кадамдар өзбектер менен кыргыздардын ортосундагы ачык кагылышуунун масштабына түздөн түз таасирин тийгизген.

Беш жылдын аралыгында эки революцияны башынан өткөргөн Кыргызстан башкаруунун жаңы формасына багыт алгандыгы көптөгөн эл аралык өнөктөштөрдүн тынчсыздануусун жараткан. Мындай жагдай терс мамиле жаратып, саясий багытынан баш тартуу үчүн Кыргызстанга кысым жасала баштаган. Тышкы күчтөр өлкөнүн ичиндеги саясатчылар менен соодалашууну башташты. Соодалашууга барган саясатчылар өлкөнүн эгемендигине коркунуч жаратып жаткан улутчул-сепаратизмди эске албай калышкан. Иликтөөчүлөрдүн айтымында айрым өлкөлөрдүн атайын кызматтары өлкөдөгү абалды татаалдаштырып, баш-аламандык орнотуу аракетин жасаган.

Өзбекстан Республикасынын экс Президенти И.А.Каримов 2010-жылдагы этностор аралык конфликтке үчүнчү тараптын күчтөрү кызыкдар болгон деген пикирди 2010-жылдын 21-сентябрында БУУнун Генералдык Ассамблеясында айткан: “Республиканын түштүгүндө жашаган кыргыздар дагы, көп сандагы өзбек жааматы дагы үчүнчү күчтөрдүн терең иштеп чыккан жана мыкты уюштурулган акциясынын курмандыгы болду деп айтууга толук негиздер бар” деп токтолгон.

Ал эми эгемендүүлүктү алгандан бери мамлекет тарабынан этностор аралык биримдик менен ынтымакты калыптандыруу багытында, Кыргыз элинин ассамблеясы – Кыргызстандын элин түзгөн этностук топтордун улуттук кызыкчылыгын көздөгөн коомдук уюм түзүү колго алынган. 1994-жылы 21–22-январда Бишкек шаарында, Кыргызстан элинин 1-курултайында уюшулду. Кыргыз элинин ассамблеясынын курамында 2003-жылы 1-январына 29 этностук маданий борбор жана коомдук бирикмелер бар. Ассамблеяда Европа Коопсуздук жана Кызматташтык Кенеси жана башка эл аралык уюмдардын, жана улуттук маданий борборлордун (УМБ) катышуусу менен эл аралык семинарлар өткөрүүсү каралган. Кыргыз элинин ассамблеясы тил жана этностук маданиятты өнүктүрүү боюнча иш чараларды жүргүзөт деп

жазылган. Ар бир этностук маданий борборлордо өздүк көркөм чыгармачыл жамааттары уюштурулган. Кыргызстанда этностор аралык ынтымакты сактап, аны өркүндөтүүдө УМБнын өзгөчө маанилүү орду бар. Мамлекет тарабынан ар тараптан колдоого алынган. УМБ үчүн 1994-жылы 26-сентябрда Бишкек Достук үйү ачылган.

Кыргызстан элинин ассамблеясы – өлкө турмушунда өз орду бар, этностор аралык мамилелердин жакшыруусуна таасири чоң уюм. Ал этностор аралык мамилелерди жөнгө салып, өлкөдөгү ынтымак менен биримдикти бекемдей турган, баардык этностордун маданий өзгөчөлүктөрүн сактай ала турган жарандык институт. Ассамблеянын аймактык бөлүмдөрү да иштейт. Тилекке каршы, анын мүмкүнчүлүктөрү толук пайдаланылбай келет.

Кыргызстан элинин ассамблеясы, тагыраак айтканда, анын жетекчилиги менен кеңеши акыркы жылдары баштапкы багытынан тайып, саясатка көбүрөөк ыктап, көмүскө күчкө айланып баратканы байкалат. Ал тургай, айрым улуттук борборлор кимдир бирөөлөрдүн бизнесине калканыч болуу, кандайдыр бир кызмат орундарына карата жашыруун сүйлөшүү колдонула баштаган. Анын себеби баягы эле бийликтин жеке позициясын бекемдөө, ар кандай саясий же шайлоо өнөктүктөрдүн маалында, добуш алуу үчүн гана пайдаланылган. Этностук азчылыктардын колдоосуна ээ болуу үчүн этностук борборлордун жетекчилиги менен саясий соодалашуу жасоо жосундары кездешет. Ассамблеянын коомдогу ордун бекемдөө жана этностор аралык мамилени жакшыртуу учур талабы. Ассамблея этностук саясат жана этникалык топтор аралык мамилелер боюнча кеп-кеңеш берүүчү, этностор аралык конфликттерди алдын алуу иш чараларын өткөрүүчү орган катары уюшулганы белгилүү. Тынчтыкты сактоо жана этностор аралык ынтымакты бекемдөө, этникалык саясат жана коомдук биримдик боюнча концепция долбоорлору иштелип чыгып, коомчулуктун талкуусунан өткөн. Ушул концепциялар этностор аралык системалуу саясат жүргүзүүгө, мамлекеттин коопсуздугун бекемдөөгө, этностор аралык мамилелерди жакшыртуу багытында алдын алуу иш чараларын жүргүзүүсү зарыл.

Кыргызстандын түштүгүндө этностор аралык көйгөйлөр көп жылдар бою курч мүнөзгө ээ болгон. Анын себеби - негизинен аймактын социалдык жана экономикалык абалдын начардыгы. Тилдин, тарыхтын бир экендигине, көп кылымдар бою кыргыз менен өзбек калкы бирге жашоо тажрыйбасына ээ экендигине карабастан, бири-биринин кызыкчылыгын урматтоонун, ар кандай коркунучтарга жана сыноолорго биргелешип туруштук берүүнүн натыйжалуу ыкмаларын бийлик жана коомчулук иштеп чыга алышкан жок.

Акыркы жыйырма жыл аралыгында тажрыйба көрсөткөндөй өлкөнүн түштүгүндөгү кыргыз менен өзбек этносторунун ортосунда тирешүү пайда болуп, узак убакытта калыптанган маданият, каада-салт унутулуп, ич ара таарыныч күч алган. Тилекке каршы, кыргыздар менен өзбектердин руханий жана маданий дөөлөттөрү өз ара түшүнүшүүнүн жана бирин бири байытуунун булагына айлана алган жок. Өлкөнүн көптөгөн жашоочулары Кыргызстандын бирдиктүү элине тиешелүү экендигин кабыл алган эмес.

Мезгил мезгили менен этностор аралык карама каршылыктар басаңдап калгандыгы байкалган. Бирок, Кыргызстандын ичинде социалдык-экономикалык көйгөйлөр курчуган мезгилдерде улутчулдуктун жана сепаратизмдин күчөгөндүгү байкалып, ал эми кыргыз жана өзбек этносторунун жаматтарынын ортосундагы мамилелериндеги жарака улам тереңдеп баратканы ачык болуп калган.

Этностор аралык мамилеге 2005-жылдагы саясий төңкөрүштөн кийинки орун алган мүлктү кайрадан бөлүштүрүү терс таасирин тийгизген. Коррупция тамырын терең жайып, мамлекеттик башкаруу криминал чөйрөсү менен кол алышып калган учурда эл арасында - байлары көп өзбек коомчулугунун артыкчылыктуу абалы тууралуу пикир калыптанды. Мындай түшүнүк элдин жакыр бөлүгүнүн кыжырын келтирип, тараптар ортосундагы ажырымды ого бетер тереңдеткен.

Бир катар объективдүү жана субъективдүү себептерден улам акыркы 20 жылдын аралыгында Кыргызстандын түштүк облустарындагы калктын бир

бөлүгү өлкөнүн түндүк тарабына активдүү көчө баштагандыгы да этностор аралык маселеде тең салмактуулукту сактоого терс таасирин тийгизген.

Этностор аралык кагылышуулардын себептери системалуу мүнөзгө ээ. Этностор аралык мамилелер чөйрөсүндөгү мамлекеттин саясатын иликтөөдө, Кыргызстан эгемендикке жетишкен жылдардан тартып, улуттук аң сезиминин өсүшү, улуттук идеология түзүү зарылчылыгы жана кыргыз мамлекеттүүлүгүн кайра жандандырууга алган багыттары менен мүнөздөлөт.

Этностор аралык мамилелер чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясаттын натыйжасыздыгы жана декларативдүүлүгү коомдун улутчулдук менен сепаратизмдин күчөшүнө туруштук берүү жөндөмүн төмөндөткөн. Ошону менен бирге тең салмактуу маалымат саясаттын жоктугу жергиликтүү массалык маалымат каражаттарына таасирин төмөндөттү.

Жергиликтүү криминал менен наркотрафиктин өкүлдөрүнүн ортосундагы таасир этүү чөйрөсү жана мүлк үчүн талаштары түштүк облустарындагы жагдайды ого бетер татаалдаткан. Жумушсуздук, жаштардын билим деңгээлинин төмөндөшү, сырттан келген ар кандай радикалдуу диний агымдар, спорт клубдарга деп жаштарды өз араларына тарткан криминалдык топтордун пайда болушу да этностор аралык конфликттердин жаралышына негиз түзгөн. Ички миграциядан улам, турак жай маселеси, элди жер участкатору менен камсыз кылуу талаптары курчуп, бир этностун өкүлдөрү жашаган кварталдардын өз алдынча бөлүнүүсүн тереңдеткен.

Ошол эле учурда этностор аралык мамилени жөнгө салуу боюнча мамлекеттик саясаттын чаралары көрүлгөн эмес. Бийлик Кыргызстанда жашаган түрдүү этностордун ортосунда катнаштын түшүнүктүү жана натыйжалуу моделин түзүүгө жетише алган эмес. Мамлекет этностор аралык көйгөйлөрдү чечүүдөн четтеп калган. Мындай абал Кыргызстандагы этностор арасындагы жамааттарды бири биринен алыстатып, алардын ортосундагы мамиледе чыңалууну жараткан. Бул өлкөнүн түштүк аймагындагы кыргыз менен өзбек коомчулугунун ортосунда мамиледе ачык көрүндү.

Көп жылдар бою топтолгон көйгөйлөрдүн чечилбегендиги сепаратисттердин лидерлеринин күч алышына өбөлгө түздү. Алар тегерегине өз этносунун өкүлдөрүн топтоп, өздөрүнүн экономикалык абалын оңоп, саясий талаптарды кое башташты. Сепаратисттер өзбек жамаатынын күнүмдүк турмуштагы объективдүү кыйынчылыктарын бетине кармап, көз бөмөчүлүк кылып, аларга кысым көрсөтүлүп жаткандыгы тууралуу миф жаратып, бийликке ишке аспаган талаптарды коюшкан. Мисалы, Кыргызстандан өзбек жамааты жашаган аймактарды толугу менен бөлүп чыгаруу, өз алдынча автономия түзүү, өзбек тилине статус берүү жана башка саясий маселелер боюнча жана социалдык-маданий артыкчылыктарга ээ болуу тууралуу сепаратисттик идеяларды көтөрө баштаган. 2005-жылы эле өзбектерге Жогорку Кеңеште 11 орун берүү тууралуу талаптарды коюу менен башталган саясат узак жылдар бою улантылып келген.

Ошол эле учурда бир катар чет өлкөлүк булактарда конфликттин себептерин аныктоодо Кыргызстанда этностук азчылыкты дискриминациялоо тууралуу концепция негизделген пикирлер айтылат. Мындай жаңылыш түшүнүк объективдүү факторлорду камтыбайт. Кабыл алынган эл аралык стандарттарга ылайык, билим жана эне тилинде маалымат алууга мүмкүнчүлүгү жок, бийлик органдарында этностук азчылыгынын өкүлдөрүнүн жоктугу дискриминациялоо катары бааланбайт.

Эгемендиктин жылдарында өзбек жарандарынын эне тилинде билим алуу мүмкүнчүлүгү чектелген эмес: өзбек тилинде окуткан мектептердин саны кыскармак турсун, көбөйгөн. Конфликт чыккан учурда Ош шаарында кыргыз тилдүү мектептер менен өзбек тилдүү мектептердин саны тең болгон. Кыргызстанда өзбек тилдүү 236 мектеп бар жана 99 мектепте окуу кыргыз-өзбек тилдеринде жүргүзүлөт.

Кыргыз-өзбек университетине караштуу окуу китептерин даярдоо борбору тарабынан, өзбек тилиндеги мектептер үчүн 63 окуу куралы даярдалган. Ал окуу куралдары республиканын бюджетинин эсебинен басылып, жалпы нускасы 700 000 ден ашкан.

Өлкөнүн түштүгүндө өзбек тилинде 12 ММК иштеп турган, анын арасында менчик телерадиокомпаниялар, газеталар жана журналдар бар. Ош шаарында 90 жылдан бери М.З.Бабур атындагы өзбек Академиялык музыкалык-драма театры иштейт. Тилекке каршы ошол массалык маалымат каражаттары да этностор аралык конфликттердин чыналуусуна, сепаратисттик берүүлөр менен чакырыктарды үзгүлтүксүз берүү аркылуу абдан чоң таасир берген.

Өзбек жамаатынын жүздөгөн өкүлдөрү окумуштуулук илимий даражасына, көптөрү мамлекеттик орден, медалдарга жана сыйлыктарга ээ. Өзбек улутундагы бир топ жарандарыбыз Кыргызстандагы жогорку аскердик наамдарына татыган, парламенттин депутаты, мамлекеттик бийлик органдарында жетекчилик кызмат орундарын ээлеген, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын жетектеген.

Ошондой эле конфликттүү кырдаалды жөнгө салуу үчүн жүргүзүлгөн мамлекеттин саясаты элдин калың катмарына терең жеткенге чейин да ушундай карама-каршылыктуу реакцияларды кезиктирүүгө болот. Маселен, улуттук маданиятты, тилди, улуттук мектептерди, жогорку окуу жайларын өнүктүрүү максаттарын белгилеп кетүүгө болот. Андай шартта конфликттүү жагдайдын эки тарабын: этностор аралык мамилердин толук сакталуусун жана жоюлуусун карасак болот.

Кыргызстандын шайлоо кодексине ылайык, Жогорку Кеңешке саясий партиялардан талапкерлер тизмесинде түрдүү этностордун өкүлдөрүнө атайын квота каралган. Кыргызстан мындай шартты мыйзамга киргизген постсоветтик мейкиндиктеги алгачкы мамлекет.

Этностор аралык мамилелерди бекемдөөгө Республиканы өнүктүрүүнүн комплекстүү негизи (КОР – комплексные основы развития) программасынын бир бөлүгү катары киргизилген “Кыргызстандын идеологиялык багыты” жөнүндөгү маселени жана ушундан улам Кыргыз Республикасынын “Демократиялык өнүгүү кодексинин” иштелип чыгышын А.Акаевдин улуттук идеологияны түзүүгө жасаган кадамы деп айтууга болот [88].

Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевдин 2003-жылдын 15-майындагы № 151 жарлыгы менен бекитилген «Кыргызстан - адам укугунун өлкөсү» улуттук идеясын ишке ашыруу боюнча план иштелип чыгып, кабыл алынган. Көз карандысыздыкка ээ болгон күндөн тартып Кыргыз Республикасынын мамлекеттик саясатынын башкы багыты - адамдын жана жарандын укуктарын коргоого багытталган. 1993-жылы жаңы Конституцияны кабыл алуу бул жагындагы алгачкы кадамдардын бири болгон. Реформалоо жолу менен, жаңы көз карандысыз, өнүккөн Кыргызстанды курууга алгачкы кыймыл башталган. Программалар менен мурастарды жогору баалаган А.Акаев, келечектеги улуттун өнүгүүсүнүн негизи катары; калктын ажырагыс бүтүндүгү- ички биримдик, улуттар аралык ынтымак, достук жана кызматташтык, улуттук ар-намыс жана атуулдук ариет, арыбас мээнет, алдынкы өнөр жана билим аркылуу бакубат дөөлөткө умтулуу, гуманизм, айкөлдүк, кечиримдүүлүк (адамды, ата-бабаны жана келечек урпактарды урматтоо), табият менен таттуу мамиледе болуу, кыргыз мамлекетин чыңдоо жана аны көздүн карегиндей сактоо деген Манастын жети осуятын ураан катары алып чыккандыгы белгилүү. Осуяттарды теориялык чыгармачылык менен өнүктүрүп, аны Кыргызстан калкынын жалпы мамлекеттик идеологиясына айландыруу менен этностор аралык мамилелерди жакшыртууну сунуштаган. Тилекке каршы, учурундагы туура көтөрүлгөн теориялык маселелердин ишке ашыруу баскычтары түзүлбөгөндүктөн, саясий бийлик алмашылгандан кийин ишке ашпай кала берди.

Этностор аралык мамилелерди жакшыртууга мамлекеттик саясат К.Бакиевдин учурунда, “Кыргыздардын мурастары жана келечек” аттуу программа иштелип чыгып, кыргыздардын маданий мурастарын изилдөө аркылуу маданиятты өнүктүрүү менен “саясий улут түзүүгө” жетишүү, жалпы идеологияны түзүү, этностор аралык мамилелерди жакшыртуу долбоору каралган. Эгемендүүлүктүн шартында республикада жашаган бардык этникалык топтордун маданиятын бириктирген демократиялык багыттагы улуттук идеологияны түзүүнү сунуштаган. Ушуга ылайык, алдыдагы 10-15 жыл

аралыгында, улуттук кызыкчылыктарды колдоо жана өнүктүрүү аркылуу мамлекеттик идеологияны түзүү каралып, ага ылайык “Кыргыз мурасы жана келечек” долбоору жалпы маданий долбоорлордун бир бөлүгү болуп бекитилген [27]. Тилекке каршы, көтөрүлгөн бул долбоор дагы иш жүзүнө аткарылган жок. Мамлекеттин келечектеги өнүгүү багыты, анын идеологиясы ойлор менен эле чектелип калган. Ал эми иш жүзүндө бийлик кландык мураскерди калтырууга негизделгени, улуттук идеология чар жайыт өзгөрбөстөн кала берген.

Кыргызстандын келечек багыттарына этностор аралык мамилелерге экс президент Р.Отунбаева тарабынан да көтөрүлүп, Кыргызстандагы этностор аралык мамилелердин өнүгүүсүнө өзгөчө басым жасоо колго алынды. Кыргызстанда этникалык азчылыкты түзгөн калктардын тилин, каада-салтын, маданиятын өнүктүрүүгө шарт түзүү, жалпы калктын ынтымагын бекемдөөгө мыйзамдарды даярдап, 2015-жылга чейин коюлган маселени иш жүзүнө ашырууну Парламентке тапшырган. Тиешелүү бийлик өкүлдөрүн милдеттендирген эле, тилекке каршы аз убакыттын аралыгында даярдалган мыйзамдар жеткиликтүү натыйжа берүүгө жетишкен жок.

Экс Президент А.Атамбаевдин жарлыгы менен 2012-жыл үй-бүлө, тынчтык, ынтымак жана кечиримдүүлүк жылы деп жарыяланып, жарандык патриоттуулук менен толеранттуулукка негизделген улуттук иденттүүлүктү калыптандырууга ири саясий программа түзүлгөнү менен жарандык коомду калыптандыруу багытын өнүктүрө алган эмес.

Мамлекеттин саясатында этностор аралык мамилелерди жакшыртууда, өлкөдөгү этникалык топтордун өз ара ынтымак-ырашкерликте бирге жашоосу, Кыргызстандын тарыхын тереңдетип окутуу, тарыхый жана маданий мурастардын “Мурас корун” түзүү, мамлекеттик тилди өнүктүрүү, “Манас” эпосундагы достук, биримдик, кечиримдүүлүк, этностор аралык ынтымак идеясын жайылтуу жагдайларына басым жасалды. 2015, 2016, 2018-жылдары өткөрүлгөн көчмөндөр оюнунда дүйнөнүн 62 мамлекети тааныгандыгы да,

этностор аралык ынтымакты бекемдөөгө негиз болуп, кошуна мамлекеттер менен саясий маселелердин жакшы жолго коюлганын белгилөөгө болот.

Жогоруда белгилегендей, коомдогу мамлекеттик саясат, экономикалык (кризис, инфляция), социалдык (жумушсуздук, жакырчылык) жана өзгөчө диний (же эркиндик) багыттарда ар башка көз караштардагы ой-пикирлерди жаратып келет.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү 2012-жылы административдик функционалдык реформалардын алгачкы этабын баштаган, бул жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын (мындан ары ЖӨБО) системасын күчөтүүгө түрткү берген. Ушул баскычта областтык мамлекеттик администрациялар, областтык жана райондук кеңештер жоюлган. ЖӨБОНун укуктук негиздери өзгөртүлүп, мамлекеттик органдар жана ЖӨБОынын аткарган милдеттери жана ыйгарым укуктарын так чектеп бөлүштүрүүгө карай алгачкы иштер жасалган. Ал эми, 2007-жылдагы 2 баскычтуу бюджеттик системаны кабыл алуу, муниципалитеттерде, жергиликтүү бюджетти көтөрүүгө жана максаттуу иштетүүгө, социалдык - инфраструктураны өнүктүрүүгө мамлекеттик жана муниципалдык ресурстарды жергиликтүү кеңеш бөлүштүрө баштаган.

Этностор аралык мамилелердин чыңалуусуна ЖӨБОнын ишмердүүлүгү менен орду, шайлоо учурундагы улутчулдук, улутка карай добуш берүү да ЖӨБОнын мамлекеттин саясатын элге жеткирүүдөгү калпыстыктарын түшүндүрөт. Мындай абал 2016-жылдын 11-ноябрындагы жергиликтүү кеңештерге шайлоо, 2017-жылдын 15-октябрында болуп өткөн Президенттик шайлоо учурунда даана байкалды. Журналистка Дарья Подольскаянын Чүй облусунун Москва районундагы айыл өкмөт башчысын шайлоодо аймактык шайлоо комиссиясы, Москва районунун акими, экинчи жолу айыл окмот башчысына талапкерлигин коюп жаткан Ибрагим Багини (кандидат Бошкубаевдин кызыкчылыгы үчүн) кандидатурасын алууга мажбурлашкан, а жалпысы айыл кеңешинде жыйырма бир депутаттын он үчү дунган улутунун өкүлдөрү болушкан. Бул маалыматта, улутка карай добуш берилгени массалык маалымат каражаттарында чагылдырылды (21.08.2017. Бишкек ИА “24.kg”),

мындай мисалдар ачык айтылып, ЖӨБОдарынын жергиликтүү калк менен жетиштүү иш алып баруусундагы кемчилдиктерин көрсөттү. Бир тектүү этностун өкүлдөрү жашаган этностук топтордун баардык аймактарында даана байкалып, этно-конфликттогендик кырдаал жаралган. Мындай маалыматтардан мыйзам менен жергиликтүү калктын тааныш эместиги, жарандар өздөрүнүн күнүмдүк турмушу менен алек экендиктери жана этникалык топтор арасында көмүскө биримдик же ким болсо да мейли “өзүбүздүн улуттан” болсун деген принциптердин бар экендигин айгинеледи.

Мамлекет тарабынан этностук топтордун маданияттуу байланыштарын өз ара интеграциялоого шарт түзгөн эмес. Кыргыздардын жана Кыргыз Республикасында жашаган бардык этностордун руханий жана маданий дөөлөттөрүнүн баюусунун жана өз ара түшүнүшүүсүнө багытталган эмес. Жыйынтыгында эгемендиктин 27-жыл аралыгында Кыргызстанда жалпы жарандык идентификацияны калыптандыруу маселелери артта калган. Мамлекеттеги түрдүү этностордун жарандарынын баары эле Кыргызстандын бирдиктүү элине таандыкпыз деп эсептешкен жок. Жергиликтүү жамааттар арасында жыл өткөн сайын жамааттарга бөлүнүү күчөгөн, ар бир жамаат өз алдынча жашап, этностук топтор мамилелери начарлаган. Күндөлүк турмуш тиричиликтеги талаш-тартыштар жана жаштар арасындагы мушташтар коомдук аң-сезимде этностор аралык карама-каршылыктын мүнөзү катары калыптанган.

Кээ бир аймактарда криминалдык топтордун таасири жана алардын коомдук турмушка кийлигишүүсү күч алган. Мисалы, 2006-жылы Чүй облусундагы “Искра” айылында кыргыз жана дунган өспүрүмдөрүнүн ортосундагы мушташтан кийин конфликке дунган этносунун криминалдык чөйрөсүнүн өкүлдөрү кийлигишкен. Алар тарабынан курал колдонулушу кыргыз улутундагы жергиликтүү жашоочулардын кыжырын келтирип, айылдагы дунган улутундагы калкка каршы активдүү аракеттерге түрткү берген. 2009-жылы Чүй облусунун Петровка айылындагы конфликт дагы мына ушундай мүнөздө болгон. Ал жерде жергиликтүү жашоочулар күрд улутундагы

бир адам тарабынан жасалган кылмышка карата болгон нааразычылыкты күрд этносундагы бардык калкка каршы чыгарышкан.

Кыргыз бийлиги этностор аралык чөйрөдөгү дүйнөлүк тенденцияны эске алып, саясатын өзгөртүүгө жетишкен жок. Этностор жана конфессиялар аралык мамилелердин курчушу дүйнөнүн көп өлкөлөрү үчүн учурдагы башкы коркунучтардын бири болуп калды. Бул көрүнүштөр дээрлик бардык өлкөлөр жана эл аралык уюмдар тарабынан таанылып келет. Этностор аралык конфликттерге кызыктар болгон саясий жана финансылык топтор бар экендигин бир катар өлкөлөрдүн белгилүү саясатчылары массалык маалымат каражаттарынан айтып чыгышкан. Жүз миңдеген адамдардын өлүмүнө алып келген этностор аралык жана диний көз караштын негизинде чыккан куралдуу кагылышуулар жыйырманчы кылымдын акыркы жылдары жер жүзүнүн жалпы трагедиясына айланды. Мурдагы Югославияда этностор ортосундагы кагылышуулардын натыйжасында, Балкандын саясий картасы өзгөргөн. Ушундай эле тенденция Африка өлкөлөрүндө дагы байкалат. Судандагы жарым кылымдан узак созулуп келген этностор аралык жана конфессиялар аралык конфликттер акыркы он жылда курчуган. Судан мамлекети экиге бөлүндү. Этностор аралык конфликттер өлкөнүн экономикасын алсыратып, массалык ачарчылыкты жана саясий туруксуздукка алып келди. Эки миллиондон ашуун судандыктар каза тапты, 4 миллиондон ашууну качкынга айланды.

Мындай конфликттердин географиясы улам кеңейип келет. Этностор жана конфессиялар аралык кагылышуулардын кучагына жаңы мамлекеттердин тартылышы, эл аралык аренада деструктивдүү тышкы күчтөр бар экендигин далилдеп турат. Ал күчтөр мамлекетти талкалоо жана башаламандыкты уюштуруу, мүлктү кайра бөлүштүрүү, түрдүү аймактарда туруксуздуктун очогун түзүүнү максат кылып коюшат.

Этностор жана конфессиялар аралык проблемаларга тынчсыздануу Бириккен Улуттар Уюмунун документтеринде дагы чагылдырылып келет. АКШнын экс президенти Барак Обама “Учурдагы эң опурталдуу коркунуч - расалардын жана диний көз караштардын негизинде мамлекеттер ортосунда

жанжал жаратуу” деп айткан. Ал эми Орусиянын президенти Владимир Путин андан дагы ачык айтканы 2012-жылдын январь айында жарыяланган макаласында: “Улутчулдук, диний көз караштын негизинде куугунтуктоо эң радикалдуу топтордун жана агымдардын идеологиялык негизи болуп калууда. Бул көрүнүш мамлекеттерди алсыратып, талкалап, коомду ыдыратаат” деп токтолгон.

Ал эми “Эл аралык толеранттуулук” фондунун директору А.Кадырова окумуштуу-саясат таануучулардын белгилөөсү боюнча түштүк Кыргызстанды конфликтогендик көрсөткүчү жогорку деңгээлде деп билдирсе, окумуштуу Дж.Омукуева республиканын түштүгүндөгү этникалык азчылык чөйрөсүн изилдеп жана анализдеп, этникалык коомчулукка мамлекеттик түзүм тарабынан көңүл бурулбагандыгын, жарандык коом институттарын өнүктүрүүнүн зарылдыктарын белгилөө менен төмөндөгүлөргө токтолот:

- эки ири этностун статустук согушу, бул советтик мезгилде көмүскөдө катылып жатып, постсоветтик мезгилде республиканын бардык масштабындагы кыргыздар менен өзбектердин лидерлеринин ортосундагы саясий, экономикалык, социомаданий ачыктан-ачык күрөш;

- Кыргызстандын түштүгүндөгү кыргыздар жана өзбектер үчүн мүнөздүү “биринчилик”, “автономдуулук”.

- кыргыз жана өзбек этникалык коомчулугунун советтик мезгилге чейинки жана 1924-жылдагы мамлекеттин жетекчилеринин улуттук бөлүп-жаруусу тууралуу ишенимсиз, далилсиз негиздерге таянуусу;

- чек ара боюнча территориялык маселелердин чечилбегендиги;

- өзбек этносторунун арасына жалган маалыматтын таркалуусу, тактап айтсак, жалпы Кыргызстанда өзбектер 50%ды, ал эми, түштүк тарапта 60%ды ээлеген өзбек элине автономия керек деген өзбек этносунун лидерлеринин ураандары;

- өкмөттөгү мамлекеттик бийлик органдарынын жана укук коргоо органдарынын 60% өзбек этносунан болсун деген талаптары;

- айылдагы калк жашаган пункттардын, райондордун, өзүнчө областтардын, шаар кварталдарынын (жалаң кыргыздар, жалаң өзбектер же түрктөр ж.б.) моноэтнизациясы, акырындык менен этноулутчулдукка, ксенофобияга, өзүнүн этносунан башкаларга душман болуп калыптануусуна алып келүүсү;

- республика калкынын политизациясы, этностор аралык террорчулуктун жана этноконфессионалдык экстремизмдин өсүүсү, диндик-конфессионалдык наадандыктардын калыптанышы;

- жогорку квалификациялуу адистерди жоготуу (1990-2010-жж).

- орус тилди колдонуу сферасынын азаюусу- анткени көптөгөн кыргыз жана өзбек жаштары, ошондой эле башка этностун өкүлдөрү эл аралык деп саналган тилге маани беришпейт;

- демографиялык абал: башка этностордо төрөлүүнүн санынын жогорулоосу, ал эми кыргыздардагы төрөлүүнүн санынын кескин кыскаруусу;

- этникалык белгиси боюнча укуктарды жана эркиндиктерди бузуу;

- Кыргызстандагы жөнгө салынбаган ички жана тышкы миграция, чек арадагы жерлерди жоготуу;

- этностордун, айрыкча аз сандагы этностордун чоочун болуусу же социалдык апатия, саясий активдүүлүгү жоголуп, көкүрөк дартын дин менен бөлүшүү;

- мамлекеттин тил саясаты менен байланышкан проблемаларды мисал келтирүү менен Дж.Омукеева “Өлкөдө жүз берген этностор аралык конфликттер, айрыкча олуттуу түштүк конфлиги мамлекетке да жарандарга да чоң сабак болуусу абзел, кандай саясий, экономикалыкбы же жеке ахыбал болбосун этносту колдонууга болбой турганын түшүнүүсү зарыл” [133, 74-78 б] деген сунушун айткан.

Этностор аралык мамилелердин калыптанышына, кийинки 27 жыл аралыгында, мамлекет башчылары – президенттер, өкмөт башчылары, саясатчылар, илимпоздор, атайын түзүлгөн ондогон комиссиялар башкаруучу бийликтин ар кайсы этаптарында бир канча долбоорлорду, концепцияларды

иштеп чыгышты. Көтөрүлгөн маселеге кайдыгер эместигин билдиришип, коомчулук этностор аралык мамилелерди жакшыртуу багытындагы көз карашын билдирген көптөгөн сунуштарды жана ой-пикирлерди социалдык тармактарда талкуулап келет.

Алардын ичинен, өзгөчө улуттук тилге, каада-салтка жана маданиятка негизделген этностор аралык мамилени түзүү багытындагы ойлор басымдуулук кылат. “Улутту үч касиет: улуттун тили, улуттун тарыхы; туткан дини же улуттун дүйнө таанымы, б.а. улуттун философиясы сактайт деген маселе негизги орунда турат. Келечектеги жаратмандык улуттук мамлекеттин адеп-ахлак, салттык, нарктык баалуулуктарына негиздөө керек деген ойлор көптөгөн саясатчылар, илимпоздор жана интеллигенция өкүлдөрү тарабынан ар түрдүү маалымат каражаттарында, илимий конференцияларда көтөрүлүп, талкууланып келет.

Кыргыз калкы совет бийлиги учурунда капиталисттик коомду аттап, патриархалдык - феодалдык коомдон социализмге өтүү менен улут катары калыптанган. Бул материалдар, Кыргызстандын 1936 - жылы кабыл алынган Конституциясында белгиленген. Улутка мүнөздүү белгилери катары анын территориясы, экономикасы, маданияты, тили жана социалдык теңчилик абалы сыяктуу көрсөткүчтөрүнүн жалпылыктары бар.

Бийлик жетекчилери кызматтан бошотулса, же бийлик бутактарына илинбей калса, ага нааразычылык билдирүү багытында, бул же тигил региондун, же уруунун жолдорду тоскон нааразычылык акцияларындагы көрүнүштөр, улуттун туруктуу өнүгүүсүндөгү биримдигинин бузулушуна алып келип жатат. Ал эми социалисттик улуттун көрсөткүчүнүн дагы бир белгиси болгон территориялык биримдик маселесине көңүл бурсак, мында дагы “түндүктүк”, “түштүктүк” деген бөлүнүүлөр кээ бир чала сабат саясатчылар тарабынан көтөрүлүп келет. Ал эми калк арасындагы чыныгы жашоодо, кудаа күтүп, достошкон сый урмат менен биримдикте күн кечирген жергиликтүү жамааттын өкүлдөрү жашап келет.

Этностор аралык конфликттердин чыгышынын дагы бир себептери, бул биздин демократиялык коомдун таасири. Коомчулуктун аң-сезиминин адекваттуу жогорулоосу менен демократиялык принциптердин да таасири түрткү болуп келет. Ушундан улам улутчулдук сезим күчөп, автономия талап кылууга чейин барып жатышат. Мындай көрүнүш 1990-жылы Ошто болгон, 20 жылдан кийин 2010-жылы кайрадан кайталанды. Биздин Конституцияда мамлекеттик тил – кыргыз тили, расмий тил – орус тили деп жазылып турат. Бирок, шайлоо учурларында өзбек калкы үчүн да өзүнчө тираж чыгарылат. Мыйзам боюнча биз эки эле тилде беришибиз керек. Эртең башка этностор да талап кылуусу мүмкүн. Дүйнөдө этностук азчылык, өздөрү жашаган мамлекеттин сыйлап, ошол мамлекеттин мыйзамдарына баш ийип жашоо кечирген этникалык топтор, этностор аралык конфликттердин алдын алып, мамлекет түзүүчү калк менен бирдей жашоо кечирип келишет. Мисалы, орустар Прибалтика өлкөлөрүнөн көчүп кетпей, ошол жерде эле жашап, алардын тилинде да сүйлөп жатышат. Башка мамлекетте күн кечирген этникалык кыргыздар да жашаган мамлекетинин мыйзамдарын сыйлап, ошол мыйзам менен стабилдүү жашап келишет. Бул мамлекеттерде мыйзам баарына бирдей принциби өкүм сүрүп келет.

XX кылымдын чыгаан ойчулу социолог М.Вебер белгилегендей көп этностуу мамлекет этностордун теңдүүлүгүн, бирдейлигин сактоо менен өзүнүн бийлигин сактап турат. Улуттар да өзүнүн иденттүүлүгүн коргоп маданиятын гүлдөтүүгө мамлекет тарабынан колдоого муктаж. Ушул тең салмактуулук бузулса эле мамлекет мамлекет болуудан калат [38, б] деп токтолгон. Бул маселени академик Ю.В.Бромлей өткөн кылымдын жетимишинчи жылдары эле өзүнүн «Этнос и этнография» деген фундаменталдык монографиясында [36, 57 б] этностор аралык мамилелер жана этникалык процесстер узакка созулган көрүнүш экенин, бул багытта көп изилдөөлөрдүн зарылдыгын айткан.

Этностор аралык мамилелерди изилдөө максатында, 2010-жылы жаңы чакырылган Жогорку Кеңеште эң алды менен так ушул июнь коогалаңы тууралуу маселе каралып, анын келип чыгуу себептери менен кесепеттерин

иликтөө боюнча депутаттык комиссия түзүлгөн. Комиссия беш ай аралыгында бир канча жолу түштүккө барып жүргүзгөн ишинин жыйынтыгын чыгарган. Талкуу эки күнгө созулуп, 16.06.2011 жылы 2010-жылдагы апрель-июнундагы республикада болуп өткөн кайгылуу окуяларга алып келген жагдайлар менен шарттарды иликтөө, изилдөө жана аларга саясий баа берүү боюнча убактылуу депутаттык комиссиянын маалыматын угуп жана талкулап, атайын токтом кабыл алган. Ал токтомдо КР Баш прокуратурасына үчүнчү пункт менен мурдагы мамлекеттик бийлик жетекчилерине, төртүнчү пункт менен убактылуу өкмөттүн мүчөлөрү Июнь окуяларын болтурбай коюуга чечим кабыл алышпагандыктары үчүн саясий жоопкерчилик тартышаары көрсөтүлгөн. Тилекке каршы бийлик башында турган убактылуу өкмөттүн мүчөлөрүнө баш прокуратура тарабынан эч кандай чара көрүлгөн эмес.

Мындан сырткары, 2010-жылдын июнунда республиканын түштүгүндө болгон трагедиялуу окуялардын себептерин, кесепеттерин ар кандай багытта изилдөө жана сунуштарды иштеп чыгуу боюнча Улуттук комиссиянын отчету, КР Акыйкатчысынын, Көз карандысыз комиссиянын 2010-жылдын июнунда Кыргызстандын түштүгүндөгү окуяларды иликтөө боюнча Эл аралык көз карандысыз комиссиянын отчетунун жана ага КР Өкмөтүнүн комментарийинин материалдары, ошондой эле ата мекендик жана эл аралык өкмөттүк эмес уюмдарынын изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары иликтенип, көп жагынан мааниси тектеш экендиги белгилүү болду. Тилекке каршы болуп өткөн этностор аралык конфликтке саясий баа берүү ишке ашырылбагандыгы өкүндүрөт.

Өлкөдөгү этностор аралык кагылыштардан, мамлекеттик бийликтин алсыз саясатынан пайдалангысы келген айрым сеператисттик күчтөрдүн, саясий шылуундардын жетекчилиги менен жерибизде кылымдар бою канаатташ, тилектеш жашап келген эки этностун өкүлдөрүнүн ортосунда жаңжал чыкты. Анын кесепетин карапайым калк өзү тарткандыгына эки ирет күбө болдук. Биринчи кезекте этностор менен улуттар ортосундагы ишенимди бекемдөө башкы милдет. Ишеним болмоюнча туруктуу өнүгүүгө багыт алуу

мүмкүн эмес. Эң башкысы – мыйзамдуу иш аракет, акыл эс, сабырдуулук менен туруктуулук. Мамлекеттик бийлик органдары менен коомчулуктун өз ара пикир алышуусу, элдик демилге менен өнөктөштүк мамилеге таянуу – өлкө өнүгүшүнүн негизги багыты болуп эсептелет.

2005, 2010 –жылда өлкөбүздө болуп өткөн эки «төңкөрүш» да калктын ишеничин канааттандырбай кандайдыр бир топтордун жеке амбициясы менен жеке байлыкты оңой гана басып алуусуна алып келип, бейкүнөө азаматтардын каны төгүлдү.

Андыктан этностор жана улуттар аралык мамилелер этносаясий процесстер жалпысынан анын ичинде көп этностордон турган Кыргызстанда, ар дайым коомдун өсүп-өнүгүшүнө жараша жаңы максат жана милдеттерди коюп келет. Мындай көйгөйлөрдүн демократиялык процесстерде Борбордук Азия мамлекеттеринин ичинде астыда бара жаткан Кыргызстанда дүйнөлүк, цивилизациялык деңгээлде чечүүгө аракеттер көрүлүп келет.

2013-жылы Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратынын Жетекчисинин 2011-жылдын 14-февралындагы №49 буйругу менен бекитилген, Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратынын этностук, диний саясат жана жарандык коом менен өз ара аракеттенүү бөлүмү жөнүндө Жобо кабыл алынган. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу жергиликтүү өз алдынча башкаруу иштери жана этностор аралык мамилелер боюнча мамлекеттик агенттиги жөнүндө Жобо Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2013-жылдын 8-майындагы №258 токтому менен бекитилген. Жободо көрсөтүлгөн талапка ылайык, жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана этностор аралык мамилелер чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясатты жана айрым чек ара жанындагы өзгөчө макамы бар аймактарын өнүктүрүү жаатындагы мамлекеттик саясатты ишке ашырат. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жаатында Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген мамлекеттин милдеттерин ишке ашыруу кепилдигин камсыздайт. Жергиликтүү өз алдынча башкарууну өнүктүрүү жана этностор аралык ынтымакты бекемдөө чөйрөсүндөгү мыйзам долбоорлорун жана башка ченемдик укуктук актыларды,

мамлекеттик жана улуттук программаларды, иш-чаралардын комплексин, ошондой эле аналитикалык материалдарды иштеп чыгууга катышат. Бул маселелер боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө сунуш киргизет. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына тиешелүү аймактарды өнүктүрүү программаларын иштеп чыгууга жана ишке ашырууга көмөк көрсөтөт деп белгиленген.

Этностор аралык мамилени өнүктүрүү максатында Кыргызстан элдеринин ассамблеясынын түзүлгөнү, 2004-жылы IV-курултайында кабыл алган “Этникалык өнүгүү концепциясы [186]”, 2005-жылдагы революциядан, же саясий бийликтин алмашуусунан кийин ишке ашпай, токтогон.

2013-2017-жылдары кабыл алынган туруктуу өнүгүүгө багыт алган стратегиялык план кабыл алынган. Кыргыз Республикасынын 2013-жылдын 10-апрелиндеги №74 Президентинин жарлыгы менен бекитилген “Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо концепциясы [183]” кабыл алынып, региондордогу мамлекеттик администрацияларда өкүлчүлүктөр иш алып барат. Концепцияны ишке ашыруу максатында Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2013-жылдын 30-октябрындагы №430-б буйругу менен биринчи кезектеги иш-чаралардын планы бекитилген. Биринчи кезектеги иш-чаралардын планы 36 пункттан болуп, планды ишке ашырууга 13 мамлекеттик органдар (министрликтер жана ведомстволор) милдеттендирилгендиги белгилүү.

Ушул концепция Кыргызстан элинин Ассамблеясы жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттары тарабынан көтөрүлүп, “Этностук саясат жана коомду баш коштуруу концепциясын” жана “Мамлекеттик улуттук саясат Концепциясын” ишке ашыруу максатында иштелип чыккан. Тилекке каршы аталган Концепциянын максат, милдеттерин ишке ашырууда көптөгөн тоскоолдуктар кездешет. Этностор аралык мамилелерди чыңдоодо, Кыргыз элинин тилин, маданиятын сыйлоо сапаттуу жазылганы менен, аны ишке ашырууда мамлекеттик кызмат адистери расмий тилди көбүрөөк колдонуп, Концепцияда жазылган “Кыргыз тилинин”

бириктирүүчү ролун ишке ашыруусуна таптакыр маани берилбей келе жатканы жалпыга маалым. Ал эми кошуна мамлекеттерде мамлекеттик тилди, президенттен баштап, такай колдонуп, этно-саясий мамилелерин бекемдеп келишкендигин телевизордон көрүп, массалык маалымат каражаттарынан окуп, илим изилдөөчүлөр арасында талкууланып келет.

Этностор аралык мамилелерди жакшыртуу багытында, КРнын өкмөтүнүн 2013-жылдын 08-майында № 258 буйругу менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу иштери жана этностор аралык мамилелер боюнча мамлекеттик агенттик (ГАМСУМО) түзүлгөн. Агенттик тарабынан көп этностун өкүлдөрү жашаган аймактардагы өкмөттүн ыйгарым укуктуу өкүлчүлүктөрүндө жана райондук мамлекеттик администрацияларындагы, шаардык мэриялардагы өкүлдөрү өз алдынча конфликт мезгилдеринде, иш алып баруусу күмөн, анткени этностор аралык чыр чатактардын бышып жетилүүсү тымызын жүрүп, каршылашуу же кризис маалында гана ачыкка чыгат. Андан сырткары арыз менен да жарандардын ачык кайрылуулары күмөн, анткени маселе өтө кооптуу болуп бул темада сөз ачканга жергиликтүү менталитет жол бербейт. Мындай учурларда жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарысыз көйгөйдөн арылуу таптакыр мүмкүн эместигин 1990, 2010-жылдардагы этностор аралык конфликттүү кырдаалдардан кийинки тарых көрсөттү. Жергиликтүү теле радио берүүлөрдөн ынтымакка биримдикке чакырган этникалык топтордун өкүлдөрүн чакыруу менен өткөрүлгөн теле дебаттар, жергиликтүү жамааттар арасындагы таасирлери жана талкуулары тастыктап келет.

Кыргызстанда 2010-жылга чейин Ош жана Жалал-Абад шаарынын жана башка жергиликтүү бийликтин өкүлдөрү коркунуч туудурган этностор аралык маселелерди көтөрүшүп жогорку бийликке кайрылышкан. Тилекке каршы, Кыргызстан элинин башын бириктирүү иш-аракети жасалбастан, бийлик төбөлдөрү авторитардык режимди сактоого аракеттенип, жарандык коомдун жана саясий оппозициянын кайрылуулары менен талаптарын четке кагышкан.

Жогорку Кенешке шайлоодо да 15 % этникалык топторго, ал эми МВДнын академиясына талапкерлерди кабыл алууда 10% дык квота каралган.

Мамлекеттик кадр кызматынын 2015-жылда берген маалыматы боюнча 16 980 мамлекеттик кызматкерлердин 91 % мамлекетке аты берилген калктын өкүлдөрү түзөт [113]. Мындайча айтканда, стабилдүү тынч мезгилдерде этностор аралык мамилелерди жөнгө салуу жана жайгаруу иш чаралары көңүлгө алынбай, мамлекеттик саясаттан тыш телеберүүлөрү, этностор аралык мамилелердин унутта калуусу, массалык маалымат каражаттары күнүмдүк берүүлөргө басым жасоосу өкүндүрөт. Этностор аралык конфликттер узак мезгилди өзүнө камтыгандай эле, этностор аралык мамилелердин туруктуу өнүгүүсү да тынымсыз, кең пландуу иш чараларды өзүнө камтыган узак мөөнөттүү иш аракеттер экендигин унутпообуз абзел.

Этностор аралык мамилелердин өнүгүшүнө карата кабыл алынган Этникалык Концепцияга ылайык мамлекеттик каттоо кызматы кыргыз паспортунун жаңы үлгүсүн иштеп чыккан. Паспорттун жаңы үлгүсүндө жарандын улуту көрсөтүлбөй турганы коомчулукта чоң талкууну жараткан. Анткени бул өтө талуу анан назик, кылдаттык менен чечилүүгө тийиш маселе. Стабилдүүлүк үчүн экономикадан да бийигирээк жана биринчи орунда турган маселе. Кыргыз улуту - улут катары кайрадан жаңыдан түптөлүп келаткан калктардын катарына кирээри белгилүү. Кыргыздын этнос катары жок болуп кетүүсү мүмкүн эмес деп так айтуу мүмкүн эмес. Азыркы биометрикалык паспорт учурдун талабы, анткени ааламдашкан заманда кыргыз улутун, мамлекети аркылуу кенен караганыбыз оң. Жаңы паспортто жарандын аты-жөнүнөн кийин жарандыгы белгиленип, туулган датасы, документтин номери, жарактуу мөөнөтү жана кол тамгасы түшүрүлгөн. Андан сырткары жарандын улуту, жашаган жери жана үй-бүлөлүк абалы, үй-бүлөлүк курамы тууралуу маалыматтардын баары паспорттогу электрондук чипте сакталат. Бул - кадимки эле биометрикалык паспорт. Этностор аралык конфликттин алдын алууга багытталган жол. Кыргызстандык образын бардык этникалык топтордун кабылдоосуна, кыргыз тилин кенен жайылтууга негиз. Учурда дүйнөнүн 104 мамлекети ушундай биометрикалык паспортту колдонууга өтүшкөн. Биометрикалык паспорт бул - учурдун талабы, ал сапаты жагынан мыкты,

коргоо элементтери күчтүү жана ал паспортто атайын чип болот. Мына ошол чип аркылуу ал жарандын электрондук маалыматы чыгат. Ошол жерде улуту сөзсүз жазылат. Жаңы паспортто кыргыз улуту деген жок деп түшүнүптүшүнбөй социалдык тармактар аркылуу айта берүү жакшы эместигин каттоо кызматы эскерткен. Бирок улуттун атын эмне себептен электрондук чипке жашырышкандыктары жагдайында ачык түшүндүрмө берген жок. Мамлекеттик каттоо кызматы биометрикалык паспорттун эл аралык стандарты бар экендигин айткан. Жобонун аткарылышын Эл аралык авиация уюму (ИКАО) көзөмөлгө алаары айтылган. Бүгүнкү күндө, акырындык менен өкмөт электрондук тейлөөгө өтүп жатат. Убаракерчилик менен тонналаган кагаздарды ары-бери ташуу жоюлуп, баары электрондоштуруп келет. Биометрикалык паспорттун ыңгайлуу жагы - паспорттун ичинде жарандын айдоочулук күбөлүгү, пенсиялык китеби, банктык эсеби жана башка тиешелүү маалыматтардын баары камтылган. Бардык мамлекеттик кызматтар көрсөтүлөт. Кокус жоготуп алса да эч ким пайдалана албайт. Заманбап биометрикалык паспорт ыңгайлуулугу менен айырмаланат.

2.2. Этностор аралык конфликттерди чечүүдөгү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын мүмкүнчүлүктөрү

Кыргызстанда жашоо кечирип, мамлекеттин туруктуу өнүгүүсүнө өз салымын кошкон этностук азчылыктын өкүлдөрү менен саясий мамилени чыңдоо негизги маселе. Эл аралык укуктук нормалар этникалык топтор аралык мамилелердин өнүгүүсү үчүн негиздүү. Кыргыз мамлекетинде да этностор аралык конфликттерди чечүүдө эл аралык укуктук, Конституцияга, Президенттин жарлыктарына, мамлекетте кабыл алынган концепцияларга, мамлекеттик укуктук ченемдик актыларга, ЖӨБОнун түзүлүш системасы менен тажрыйбасына негизденет. Кыргыз Республикасы – жаш көз карандысыз мамлекет, кыргыз элинин негизги максаты мамлекеттин бекемдиги жана жарандык жетишкендиктин биримдиги. Анын өнүгүшүнүн потенциалы мамлекеттин бардык жарандарынын консолидациясын күчтөндүрүү. Бул маселе боюнча ЖК депутаты К.Иманалиев 2018-жылдын 6 –ноябрда Өкмөткө “мамлекеттүүлүктү” сактап калууга багытталган иш аракеттерди пландоону сунуштагандыгы да жөн жерден эмес. Этностор аралык биримдик ЖӨБОнун атайын эле эмес, мыйзамдуу да милдеттери.

БУУнун Генералдык Ассамблеясынын 1986-жылдагы Декларациясында, “Ар тараптуу экономикалык, социалдык, маданияттык жана саясий процесстер ар дайым баардык жарандардын жашоо шартын жакшыртууга багытталат [65, 56 б]” деп бекитилген. Бирок, жаран менен тайпалардын укугу ар дайым карама каршы ой-пикирлерди жана талаш-тартыштарды жаратып келет. Алар: Жарандын укугу 1) эркиндик укугу, кол тийбестиги бул мамлекеттин кийлигишүүсүз туулгандан берилген укук. Ал эми ар бир элдин укугу биринчиден жашоого, этностордун өз тагдырын өзү чечүү укугу, өнүгүүгө укугу, табигый байлыктарына жана жаратылыш ресурстарына эркиндик укугу, башка элдер менен теңдеш укугу. Этностук азчылык тайпаларынын укугун коргогон эл аралык уюмдар кабыл алган коргоолор бар. Мындай учурда мамлекетте көпчүлүктү түзгөн этнос, азчылыкты түзгөн этноско карата басым

көрсөтүүгө жол берилбейт. Этностук азчылыктын статусу, эл аралык жана мамлекеттик укуктары калк менен болгон өзгөчөлүктөрү басмырлоонун алдын алат. Акыркы мезгилде кездешкен басмырлоонун түрүнө жарандардын ресурстарга болгон теңсиздиги, этностор аралык мамилелердин бузулуусу, БУУнун негизги көйгөйлөрүнө айланып келет. Этностук азчылыкка колдонулган басмырлоону токтотуу жана эл аралык коргоо бири-бири менен байланышта болгону менен, багыттарынын өзгөчөлүктөрү менен айырмаланышат.

Этностор аралык мамилелерди жөнгө салууда ЖӨБОнун ролун күчөтүүдө, этностор аралык мамилелер стабилдүү болуусу үчүн укуктук нормалар негизги орунда турат. Кыргызстандагы этностор аралык конфликттерди чечүүдө жана жөнгө салууда эл аралык адам укуктарынын теңдүүлүгү боюнча кабыл алынган нормаларга негизденет. Бул нормаларды ишке ашырууда Европадагы коопсуздук жана кызматташтык кеңеши тарабынан каржыланган ӨЭУдар бар. ХХ-кылымдагы дүйнөлүк согуштар, адамдарды массалык кырылууга түрткөн геноциддик саясат, бейкүнөө адамдардын өлүмүнө алып келип, дүйнө коомчулугунун аң-сезимин ойготуп, дүйнөлүк адам укуктарын колдогон саясат алып баруу зарылчылыгы келип чыкты. Саясат таануу илиминин изилдөөлөрүндө, адам укуктары боюнча кабыл алынган алгачкы укуктук саясий документтерге:

- ✓ 1945-жылы Сан-Франциско шаарында түзүлгөн Бириккен Улуттар Уюмунун уставында Баардык адамдар эркиндикке, керт башына эч кимдин кол тийбестигине укуктуу [174] (2 статья 1 берене),
- ✓ 1948-жылы кабыл алынган “Адам укуктарынын жалпы декларациясы [55]” кирет. Тактап айтсак, 1948-жылы 10-декабрда Бириккен Улуттар Уюмунун Генералдык Ассамблеясы тарабынан кабыл алынып, ал боюнча адам расасы, жынысы, тили, динине карабай адам укуктарын, эркиндигин урматтоосу жана сыйлоосу керек деп белгиленет. Декларацияда көрсөтүлгөн адам укуктарынын бардыгынын негизинде тең укуктуулук принциби

жатат. Бардык адамдар мыйзам алдында тең жана мыйзамдын коргоосунан эч кандай айырмасыз тең пайдаланууга укуктуу (7-берене).

- ✓ Саясий укуктар жөнүндөгү “Эл аралык Пакт” 1966-жылы кабыл алынган.
- ✓ “Апартеидтерге каршы күрөштү токтотуу жана жазалоо” конвенциясы 30-ноябрь 1973-жылы кабыл алынган,
- ✓ Африканын “Адам укуктарын колдогон” Хартиясы 1981-жылы кабыл алынган,
- ✓ “Адам укуктарын колдогон” Азия-Тынч океаниялык декларациясы 1988-жылы кабыл алынган.

Жогорудагы укуктук документтердин баары адам укуктарынын бирдейлигинин кепили. Ошондой эле дүйнө элдери үчүн кабыл алынган геноциддик кылмыштарды жазалоо жана эскертүү конвенциялары,

- ✓ 1965-жылдагы рассалык дискриминациянын бардык формаларын жоюу жөнүндөгү эл аралык конвенциясы,
- ✓ 1966-жылдагы граждандык жана саясий укуктар жөнүндөгү эл аралык пакты,
- ✓ Билим алуудагы дискриминацияга каршы күрөшүү боюнча 1960-жылы кабыл алынган ЮНЕСКОнун конвенциясы,
- ✓ 1992-жылдагы улуттук же этникалык, диндик жана тилдик азчылыкка таандык жактардын укуктары жөнүндө декларациялары,
- ✓ 1994-жылы кабыл алынган “Этностук азчылыкты коргогон алкактык конвенция”;
- ✓ 1995-жылы 1-февралда Европадагы коопсуздук жана кызматташтык уюму “этностук азчылыкты коргоо жөнүндөгү конвенциясын”

иштеп чыгып, ал боюнча дискриминацияга тыюу салынып, этностук азчылыкка коллективдүү укуктар берилип, алардын маданиятынын салт-санаасынын өз алдынчалыгынын дининин, тилинин, маданий баалуулуктарынын сакталышы жөнүндөгү укуктук нормалар бекитилген.

Кыргызстанда ЖӨБ системалык реформалардын улантылышында, 1994-жылы мамлекет башчысынын ЖӨБ боюнча комиссия түзүүсүнө түрткү болду. Аталган комиссия тарабынан ЖӨБну реформалоо эки этапта жүргүзүү каралды. Биринчи этап ЖӨБну айылдардын, поселкалардын жана шаарлардын деңгээлинде реформалоо. Экинчи этап райондук областтык деңгээлде реформалоо – жыйынтыктоочу этап болуп саналат [108]. Бүгүнкү күндө жергиликтүү кеңештин депутаттары жергиликтүү чечимдерди кабыл алып, алардын аткарылуусун көзөмөлдөөдөгү чоң тажрыйбага ээ болду. Айыл өкмөт башчыларын, шаар башчысы мэри шайлоодо, жана ишеним көрсөтпөөдө Кара-Балта, Жалал-Абад, Таш-Көмүр, Кара-Кол, Чолпон-Ата шаарларындагы жергиликтүү кеңештин иштерин айтсак болот. Бирок ошол эле маалда, саясий, трайбалисттик, кландык жана коррупциялык элементтер да байкалууда.

Кээ бир мамлекеттерде жашаган этностук азчылык үчүн, мамлекеттин ичинде укуктук нормалар иштелип чыгып, мыйзамдын чегинде көзөмөлдөнөт жана ал укуктук нормалар эл аралык укуктук-нормаларга дал келүүсү шарт. Азыркы күндө ЕККУнун укуктук документтери да этностук азчылыктын маселелерин кеңири чөйрөдө чечет. Маселен: “1950-жылда кабыл алынган адам укугун жана эркиндигин коргоо боюнча Европа конвенциясында да дискриминацияга тыюу салуу, этностук азчылык маселелери [68]” каралган, “1990-жылы Жаңы Европа үчүн Париж хартиясында этностук азчылыктын укуктары [130]” жөнүндө маселе каралган, ошондой эле “Акыркы мезгилдерде Европа Кеңешмеси кабыл алган Европа хартиясы этностук азчылыктын жана регионалдык тилдер жөнүндө [159]” маселе караган ошондой эле этностук азчылыктын укуктарын коргоо максатында да конвенция кабыл алган.

Эгемендүү Кыргызстанда жергиликтүү өз алдынча башкаруу 1991-жылы апрелде «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө» мыйзамы кабыл алынып, 1994-жылы 18-августта Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы менен жергиликтүү өз алдынча башкаруунун шаардык, поселкалык, айылдык органдарына алгачкы эркин шайлоолор өткөрүлгөн. Тилекке каршы айыл өкмөт башчысын, айылдык кеңештин калкы шайлаган, өнүккөн

цивилизациялуу мамлекеттерде жакшы жыйынтык бербесе, уруу-урууга бөлүнгөн, трайбализм күч Кыргыз мамлекетинде ийгиликке жеткен жок. Кыргыз Республикасында жергиликтүү өз алдынча башкаруу, жергиликтүү жамааттар тарабынан ишке ашырылат. Алар мыйзамдын чегинде жана өз жоопкерчилиги астында жергиликтүү маанидеги иштерди башкарат. Жергиликтүү маанидеги иштерди башкаруу жергиликтүү кеңештер жана мыйзамда белгиленген тартипте калктын өзү тарабынан түзүлгөн башка органдар аркылуу ишке ашырылат. Жергиликтүү кеңештер: өз аймагында социалдык-экономикалык өнүктүрүү жана калкты социалдык жактан коргоо программаларын бекитет жана алардын ишке ашырылышын көзөмөлдөйт, жергиликтүү бюджетти, анын аткарылышы жөнүндөгү отчетту бекитет, алар жергиликтүү мамлекеттик администрацияга көз каранды эмес.

1995-жылы 18-апрелде Страсбургда кабыл алынган Алкактык конвенцияда этностук азчылыкка тийиштүү жарандардын укугун коргоо жана эл аралык уюмдар да бекитилген [141]. Бул Конвенция жаңы багыттарды да өзүнө камтыйт, анткени Конвенцияда бардык мүчө мамлекеттер этностук азчылыктын укугун ар кандай шарттарда, атайын чараларды колдонуу менен теңдүүлүктү камсыз кылуусу бекитилип, милдеттендирилген. Эгерде этностук азчылык аймактарда көпчүлүктү түзсө, алар саясий, административдик жана укуктук турмушунда өз тилинде сүйлөп жана жаза алышаары каралган. Мамлекет тарабынан да этностук азчылыктын өз тилинде билим алуусуна шарт түзүп берүүсү милдеттүү деп баш мыйзамда белгиленген. Ошол эле учурда этностук азчылык да, мамлекеттик мыйзамдарды билүүгө, аткарууга жана сыйлоого жана баш ийүү милдеттүүлүгү бекитилген.

Белгилүү окумуштуулар этностук азчылыктын укуктарын мындайча аныкташат: саясий азчылыктардын укугу – ар түрдүү себептерден улам коомдо көпчүлүк жарандардын умтулуусунан айырмасы бар, кызыкчылыктарга ээ азчылык тобунун укугу. Кээде кызыкчылыктар мамлекеттин биримдигине, социалдык түзүлүшкө, үстөмдүк кылуучу моралдык саясий көз караштарга багытталаат. Кээде улуттук статусту, жашаган аймагын өзгөртүүгө умтулган

этностук азчылык топтору, көпчүлүк колдобогон көз караштардын жактоочулары кездешкен учурлар да бар. Алар саясий-партиялык, улуттук, экологиялык, феминисттик, диний көз караштар.

Кыргызстандагы этностор аралык конфликттүү кырдаалды жөнгө салуудагы ЖӨБОНун саясий ролун анализдөө зарыл. ЖӨБО – бул тийиштүү аймактагы жамааттардын мыйзамдын чегинде, өз жоопкерчилиги алдында, элдин кызыкчылыгынан, анын тарыхый, маданий жана башка жергиликтүү салттарынан келип чыккан маанидеги иштерди, өкүлчүлүк, аткаруучу органдары аркылуу жана жарандардын түздөн-түз катышуусу менен башкаруудагы ишмердиги. КР Конституциясынын 110 беренесинде “Жергиликтүү өз алдынча башкаруу – жергиликтүү жамааттардын жергиликтүү маанидеги маселелерди өз кызыкчылыктарында жана өз жоопкерчилиги менен өз алдынча чечүүсүнүн ушул Конституция менен кепилденген укугу жана чыныгы мүмкүнчүлүгү [95]” экендиги бекитилген. Өз алдынча башкаруу болгондо белгилүү бир аймактын жергиликтүү жамааттары жана өзүнүн бийлик-укуктары бар шайланма органдары юридикалык статуска ээ болушат. Бирок, мамлекеттик башкаруунун бөлүгү эмес. Эреже боюнча, эгер өкмөт жалпы улуттук маселелерди (эл каттоо, шайлоолорду өткөрүү ж.б.) чечип калса, анда ал өз алдынча башкарууга таяна албайт, анткени өз алдынча башкаруу органдары мамлекеттик структурага кирбейт, бирок өзүнүн аймактарында кызматташат. Дүйнөлүк практикада өз алдынча башкаруу, бардык эле юридикалык жак сыяктуу, мамлекеттик кызмат системасына кирбейт, бирок, өкмөттүк мекемелер менен кызматташат. Саясий функцияларды аткаруу үчүн өкмөт жер-жерлерде өзүнүн башкаруу органдарын, кызматчы адамдарын дайындайт. Бирок ЖӨБОНун баалуулуктары улуттук контексте менталитетте айырмаланат. Бир мамлекетте ЖӨБО кеңири эркин тамыр жайса, кээ бир мамлекетте ар тарабынан катуу көзөмөлгө алынган формалдуу, символикалуу мааниге гана ээ. Жефферсон, АКШнын жергиликтүү денгээлинде “кичинекей Республиканын” түзүлүшүндө ар бир гражданин жыйынга же саясий кызматка жеке өзү катышы керектигин коргогон.

Окумуштуу Алексис де Токвиль өзүнүн “Америкадагы демократия” деген эмгегинде: “Эгерде бийлик элде болсо, анда эл башкарыш керек [171, 67 б]” деп токтолот. Кыргызстанда демократиялык принциптер ишке ашуусу менен, парламенттик республика катары, эл өкүлдөрү же Жогорку Кеңештин депутаттары башкаруу укугуна ээ болду. “Өкмөт гана эмес, көпчүлүк бийлик, бири-бирине карама-каршы турган бийлик дагы бийликти көзөмөлдөөнүн жана чектөөнүн изи менен түшүш керек [52, 69 б]” деп Мэдисон баса белгилеген.

Жогорудагы көз караштарды салыштырып, С.Хантингтон: “Джефферсондун умтулуусундагы демократия түп тамырынан Мэдисондун концепциясына тикеден-тике карама-каршы. Джефферсон үчүн республиканы элден алыстатуу болуп саналат. Мындайча айтканда, республиканын баштапкы коркунучу борборлошкон автократия болсо, Ж.Мэдисон үчүн жергиликтүү көпчүлүк чоң коркунуч туудурган [78, 6 б]” деп белгилейт. ЖӨБОнун башаты коомдук теорияда коомдун табигый укугунан келип чыгат. Коомдук теориянын жактоочулары ЖӨБнун укугу мамлекетке көз каранды болбостон, жергиликтүү деңгээлде чарбалык жана коомдук маселелер менен иш алып баруусу зарыл.

Ал эми мамлекеттик теориянын жактоочулары жергиликтүү өз алдынча башкаруу (ЖӨБ) уюмдары борбордук бийликке коркунуч туудураары, ошол себептүү мамлекеттик башкаруу түзүлүшүнө кириши жана мамлекеттик саясатты ишке ашырууда мамлекеттик механизмдин бир бөлүгү болууга тийиштигин далилдешкен. Көрүнүп тургандай жогорудагы бардык эле теориялык иштеп чыгуулардагы айырмачылыктар муниципалдык түзүлүштөрдүн табигый жаралуу тарыхын баалоодон келип чыгат. Ошол себептүү ЖӨБОнун теориясында да, практикасында да калыптанган бирдей образдуу түшүнүк болбой келет. Адамзат коомунда ЖӨБ чөйрөгө карай ар дайым толуктап, өзгөртүүлөрдү кийирүү аркылуу өнүгүүгө багыт алат.

Окумуштуу Э.Деттон өз изилдөөлөрүндө: “Бийликтин жергиликтүү органдарынын мамлекеттик иштердин көп бөлүгүн жана жергиликтүү маанилүү маселелерди мыйзам чегинде, өз жоопкерчилигин сезүү менен элдин

кызыкчылыгына ылайык чечүү жөндөмдүүлүгү [54, 56 б]” деп карайт. Андыктан Европалык Хартия да жоопкерчиликти ар бир ЖӨБОнун өзүнө калтырган. Тектеш өлкө болгон Казакстан менен Кыргызстанда да ЖӨБ эки башка статуска ээ. ЖӨБ Казакстанда мамлекеттик бийликтин бир звеносу катары каралса, Кыргызстанда мамлекеттик бийликтен тышкаркы бийлик катары каралат. Жана ал мамлекеттин башкаруу системасында өзгөчөлөнөт.

Этностор аралык конфликттерди чечүүдө жогорудагы аныктамаларга токтолуу менен ЖӨБОнун жергиликтүү көйгөйлөрдү чечүүгө негизги жоопкерчиликти экендигин белгилөөгө болот.

ЖӨБга профессор К.Исаев кыргыз авторлорунан биринчилерден болуп чыгыштын башкаруу маданиятына кеңири токтолгон. Батыштагы башкаруу реалисттик, прагматикалык маанайы менен өзгөчөлөнсө, Чыгышта башкаруу принциптери рухий, нравалык, идеялык баалуулуктарды алып жүрүшү менен мүнөздөлөт жана чыгышта диндердин таасири дагы эле болсо күчтүү [77, 13 б]. Чыгыштагы кээ бир мамлекеттерде чыгыштын менталитети кылымдар бою түптөлүп калган каада салттарын сактап, мыйзамды анчейин эле тааныгысы келбейт. Индиянын улуттук лидери, саясатчысы Махатма Ганди адамзаттын жана илимдин тарыхында “Күч колдонбоо” теориясын иштеп чыккан. Анткени жергиликтүү калктын күчү, аракети, колдоосу аркылуу гана коомдо этностор аралык мамилелер чындалып, туруктуу өнүгүүгө шарт түзүлөөрүн аныктаган.

Этностор аралык конфликттерди саясий өнүктөн изилдөө негизинен КР Конституциясына негизденет. Мамлекеттин жарандарынын тең укуктуулугу, милдеттери 16-беренде: “эч ким жынысы, расасы, тили, майыптуулугу, этноско таандыктыгы, туткан дини, курагы, саясий же башка ынанымдары, билими, теги, мүлктүк же башка абалы, ошондой эле башка жагдайлары боюнча кодулоого алынышы мүмкүн эмес. Эл аралык милдеттенмелерге ылайык ар кайсы социалдык топтор үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылууга багытталып, мыйзамда белгиленген атайын чаралар кодулоо деп эсептелбейт. Кыргыз Республикасында жарандар, мыйзам жана сот алдында бардыгы бирдей. 31-беренде Улуттук, этностук, расалык, диний жек

көрүүчүлүктү, гендердик жана башка социалдык үстөмдүктү үгүттөп, кодулоого, касташууга же күч колдонууга чакырган үндөөлөргө тыюу салынат. 38-беренде, ар ким этностук тийиштүүлүгүн эркин аныктоого жана көрсөтүүгө мажбурланбашы керек [95, 18 б]” деп белгиленген. Негизинен саясий өңүттөн изилдөөнүн объекти коомдун саясий түзүлүшү ошондой эле этникалык азчылыкка болгон мамлекеттин саясаты, этникалык азчылыктын мамлекетти башкарууга жана мамлекеттин саясий түзүмүндөгү бийлик органдарына катышуу укуктары.

Кыргызстандагы ЖӨБОНун бүгүнкү күндөгү жалпы жана заманбап аныктамасы 1985-жылы 15-октябрда Европа Кеңеши кабыл алган ЖӨБОНун Европалык Хартиясында берилген. ЖӨБО элдик бийликтин өзгөчө институту болуп эсептелет жана Конституциялык түзүлүштөрү ар түрдүү болгон мамлекеттерде, жада калса бир эле мамлекеттин ичинде анын өнүгүүсүнүн ар кандай этаптарында ЖӨБО ар түрдүүчө болушу мүмкүн. ЖӨБОНун өз алдынча башкаруунун уюштуруу формалары, анын органдарынын бийлик-укуктары, ал органдардын укуктарын коргоонун ыкмалары көп түрдүү. Ага карабастан бардыгына бирдей, жалпы баалуулуктары да бар. Башкысы – бул ЖӨБОНун жергиликтүү маанидеги иштерди, жарандардын, этностордун тикелей же шайлоо органдары аркылуу ишке ашыруучу, мыйзамдын чегинде, бирок борбордук башкаруунун кийлигишүүсүз, өз чечим кабыл алуусу менен аткаруусунун бийлиги.

ЖӨБО жергиликтүү маанидеги маселелерди, ошондой эле бирге жашаган этностук азчылыктын маселелерин мамлекеттеги мамлекет түзүүчү жалпы калк бирге карап, бирдей чечет. Ошондой эле ЖӨБО Конституцияга, белгиленген тартипте кабыл алынган мамлекеттин мыйзамдарына жана башка ченемдик укуктук актыларына ылайык келбеген актыларды чыгарууга, Конституциялык түзүлүшкө жана улуттук коопсуздукка тикелей коркунуч келтирүүчү аракеттерди жасоого, ошондой эле мамлекеттин аймактык бүтүндүгүн бузууга, этностор аралык жана диний араздашууну үгүттөөгө жана козутууга багытталган башка аракеттерди жасоого укуксуз.

Этностор аралык конфликттердин алдын алуу боюнча коомдук кабылдамалар жөнүндө жобо кабыл алынып ар бир көп этностуу район шаарларда алардын өкүлдөрү райондук мамлекеттик администрацияларында, шаардык мэрияларда баардык шарттары бар кабинеттер менен камсыз кылынган, тилекке каршы элибиздин менталитети арыз менен кайрылууга көнө электигин эске алсак, аймактардагы бир өкүл алдын алуу чараларын кайрадан ЖӨБОго жиберет же маалымдайт деп жазылган (тиркемени караныз). Андай болгон шартта канчалык деңгээлде өкүлчүлүктү түзүү зарылчылыгы байкалат.

Кыргызстандагы ЖӨБОНун континенталдык же романо - германдык моделине ылайык жергиликтүү деңгээлде тикелей мамлекеттик башкаруу ЖӨБО менен айкалышкан. Континенталдык моделдин алкагындагы өлкөлөрдө мамлекеттик администрациянын өкүлдөрү жергиликтүү өкүлчүлүк бийликтин ишмердигинин үстүнөн көзөмөл жүргүзүү менен бирге, бийликтин ушул, жергиликтүү деңгээлинде бир катар жалпы мамлекеттик мүнөздөгү функцияларды да аткарышат.

ЖӨБга таасир этүүгө, аны көзөмөлдөөгө мамлекеттин үч негизги мүмкүнчүлүгү бар:

- мамлекет жалпы жана этностор аралык мамилени жөнгө салуучу мыйзамдарды кабыл алат. Бул мыйзамдарга бардык юридикалык жактар сыяктуу эле ЖӨБО да баш ийет.
- мамлекет борбордук каржы көзөмөлдөө каражаттарына ээ. Борбордук саясий башкаруу жана каржылык колдоо болбосо ЖӨБО өз ишмердигин жүргүзө албайт. Каржылык жактан колдоо көрсөтүү менен бирге мамлекет өз алдынча башкарууга тигил же бул мамлекеттик ишти аткаруу шарттарын коё алат.
- өз алдынча башкаруу тигил же бул (жалпы, элдик, улуттук) мыйзамды бузуп, өзүнүн бийлик-укук алкагынан сыртка чыккан иштерди жасаса, этносторду конфликттүү кырдаалга түртсө, чакырык жасаса, анда мамлекеттин, жеке адамдардын, улуттардын сотко кайрылуу укугу бар.

Сот органдары жынысына, этностук өзгөчөлүгүнө, тилине, динине карабай, баарын бирдей кароого милдеттүү.

Кыргызстандагы мыйзамдардын мүнөздүү өзгөчөлүгү бар, маселен, башка мамлекеттердин курамындагы кыргыз улутундагы этникалык азчылыкка да кам көрүүсүн 2007-жылдагы Конституциянын 20-беренеси [95, 18 б] менен бекемдөөгө болот. Ошондой эле кайсы бир мамлекетте жашаган этностук азчылыктардын өз тилдерин сактап калуусу да мамлекеттин баш мыйзамында көрсөтүлүп, мамлекеттик тил катары кыргыз тили, расмий тил - орус тили, этностук азчылыкка таандык башка тилдерин сактоо мамлекет тарабынан кепилдикке алынат, мамлекеттик жана расмий тилди билбегендиги үчүн куугунтукталбайт, мамлекеттин аймагында жашоочу бардык эл бирдей укук, милдеттерге ээ. Тактап айтсак, коомдун бардык мүчөлөрүнүн, ошонун ичинде этностук азчылыктын укуктары жана эркиндиктери бирдей. Эч кимдин коомдун башка мүчөлөрү ээ болгон укук жана эркиндиктерден ашык укук жана эркиндиктерге ээ болушу мүмкүн эмес. Жалпы жонунан жеке укук жана эркиндиктер, адамдын жана атуулдун эркиндиктери, атуулдун коомдун иштерин башкаруу укугу, социалдык-экономикалык укуктар, социалдык-маданий укуктар, адамдын жашоого, бедел-баркка болгон укугу, дин тутуу, ой-пикирин эркин билдирүү, эс алуу укугу, эне менен баланын мамлекет тарабынан корголушу, медициналык жардам алуу укугу этностук өзгөчөлүгүнө карабастан баарына бирдей. Көп этностуу мамлекеттердин бири Кыргызстанга чектеш турган Казакстан менен салыштырып карасак: “бардык көп этностуу мамлекеттерге таандык, нормалар сакталгандыгын көрүүгө болот [96]”.

Этностор аралык мамилени өзүнүн изилдөө объекти катары карап жаткан саясат, ар түрдүү формада ой, сөз жана коомдогу адамдардын жүрүм-туруму түрүндө жашайт. Этносаясаттын формасы мамлекеттеги жалпылык менен иш алып баруу түзүмү, институттары, мыйзамдары, саясий жана укуктук нормалары. Этносаясаттын мазмуну – эл жөнүндөгү көйгөйлөрдү чечүүдөгү чечим кабыл алуу мотивдеринен көрүнөт.

Этностор аралык мамилелердеги ЖӨБӨнүн ишмердүүлүгүн изилдөө максатында анкета түзүлүп, түштүк аймагындагы беш жүздөн ашуун жаранга социологиялык сурамжылоо жүргүзүлдү. Мындай социологиялык сурамжылоо иштери бизге чейин да бүтүндөй Кыргызстандагы конфликттүү көйгөйдү изилдөө максатында Н.Омуралиев тарабынан жүргүзүлгөндүктөн, ошол суражылоонун жыйынтыгын мисал келтирүү менен, салыштырып көрөлү: “Текшерүү үчүн суроо, этникалык азчылыктын өкүлдөрүнө: Кыргызстанда кайсы уюмдар этностор аралык мамилелерди жакшырта алышат? Респонденттердин жооптору төмөндөгүчө болду: мамлекеттик бийлик органдары – 53,2%; авторитеттүү адамдар, аксакалдар – 31,6%; райондук бийлик органдары – 20,8%; ӨЭУ, партиялар – 18,8%; областтык бийлик органдары – 18,6%; баары бирге жана башкалар – 3,3%. Анализ көрсөткөндөй, традициялык региондордун авторитети күчтүү республикалык жана бийлик органдары жана аксакалдар, ошол эле убакта областтык жана райондук бийлик менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын чоң күчү бар. Чуй областында жана Бишкек шаарында республикалык бийлик жана аксакалдар биринчи планга ӨЭУды жана кыймылдарды, жергиликтүү бийлик органдарынын авторитетин тосушат [127, 234 б]” деп белгилешет. Ушул багытта өткөрүлгөн сурамжылоодогу суроо: жергиликтүү аймактагы же жашаган регионундагы этностор аралык конфликттүү кырдаалды төмөндөтүү үчүн кандай иш-чаралар зарыл?- деген сурамжылоого төмөндөгүдөй жоопторду алдык:

30%- экономикалык көйгөйлөрдү чечүү, элдин жыргал жашоосун жогорулатуу, кошумча жумуш орундарын түзүү, толук кандуу жашоого шарт түзүү, калктын бардык катмарында социалдык-экономикалык деңгээлди жогорулатуу, бардык улуттун өкүлдөрү үчүн бирдей экономикалык шарт жаратуу, жашоо деңгээлин бирдей жогорулатуу, экономикалык кырдаалды жакшыртуу, өнөр жай өндүрүшүн көтөрүү, материалдык ресурстарды пайдалануунун тең укуктуулугу, региондордогу инфраструктураны өнүктүрүү ж.б.;

25% - пропаганда жана профилактика, калк арасына дайыма профилактикалык иштерди жүргүзүү; калкты мобилизациялоо, уюштуруу, достук-шериктештик багытындагы уюмдарды көбөйтүү, адилеттүү этностук саясат жүргүзүү, массалык маалымат каражаттарынан түшүндүрүү иштерин кеңейтүү, конфликттүү кырдаалды төмөндөтүүчү конкреттүү иш-пландарды иштеп чыгуу; үйдө, мектепте туура тарбиялоо; мамлекеттин тарыхын, маданиятын, искусствосун мыкты билүү; маданий-экономикалык деңгээлди жогорулатуу; массалык маалымат каражаттарынын деңгээлин улуттук тилде жогорулатуу; улуттардын башын бириктирүүчү массалык иш-чараларды уюштуруу;

13% - укуктук-мыйзамдык (мыйзамды сактоого жетишүү; бардык улуттардын тең укуктуулугун өнүктүрүүчү саясат жүргүзүү; укуктар тууралуу мыйзамдарды иштеп чыгуу; мыйзам алдында объективдүү болуу);

10% - адистик маселелери (мамлекеттик бийликте паракорчулук жана жумушсуздукту чече ала турган адистердин болуусу; жетекчиден көз каранды болгон маселелерди так жана туура чече билген жетекчилик орундардын так аткарылышы; чек ара, сууну пайдалануу менен байланышкан маселелерге өзгөчө көңүл буруу; эмгек коллективиндеги көп этностуу курам; этностук азчылыктын өнүгүүсү үчүн бирдей шарт жаратуу, мамлекеттик кызматка кеңири мүмкүнчүлүк; жердешчиликти жоюу; этностук тегине карап жумушка алуу маселесине бөгөт коюу;

11% - социалдык көйгөйлөрдү чечүү, жакырчылык; жумушсуздук; миграция; мүмкүнчүлүгү чектелген жарандарга камкордук ж.б.;

8% - конфликттүү кырдаалга алып келүүчү көйгөйлөрдү чечүү, экономикалык; маданий; руханий жана башка мүнөздөгү;

9% - уюштуруучулук, жергиликтүү бийлик органдарынын бийлигин күчтөндүрүү; аткаруучу органдардын жана айыл башкармалыгынын (управа) таасирин күчтөндүрүү; тараптарга макул келген документалдуу келишимдерди түзүү;

5% - этникалык, этностор аралык мамилелер туурасындагы маселелерди чечүүдө этникалык азчылыктын кызыкчылыгын эсепке алуу;

12% - тилдик, этностук азчылыктын өкүлдөрүнүн мамлекеттик тилди үйрөнүү жана сүйлөө зарылдыгы;

3% - конфликтке алып келүүчү себептерди табуу үчүн мониторинг жүргүзүү кырдаалды иликтөө жана интернационалдык саясат жүргүзүү; интернационалдык тарбия берүү багытындагы иш-чараларды өткөрүү.

Баарын жыйынтыктап келип, конфликттүү кырдаал өтө көп кездешкен кыргыз жана өзбек этносторунун пикирине басым жасасак, кыргыздардын көпчүлүгүнүн көз карашы төмөндөгүчө:

Экономикалык иш чараны жүргүзүү – 34%, пропогандалык багыттагы иш чара жүргүзүү – 27%, социалдык багыттагы иш чара жүргүзүү – 13%, орус этносу пикирине ылайык экономикалык - 35%, мыйзамдуулук – 13%, тилдик - 13%, өзбек этносу интернационализм пропогандасы - 44%, экономиканы өзгөртүү чөйрөсү – 18%, мыйзамдык демилге – 15%, кадр маселеси 11%, жергиликтүү бийликти күчтөндүрүү – 15% ды түзөт. Ушул сыяктуу суроолордун тегерегинде бир топ сурамжылоо иштери жүргүзүлүп, жыйынтыктары чыгарылып, белгиленген көйгөйлөрдү колго алуу менен мыйзамдардын так аткарылуусуна жетишүүгө, жергиликтүү өз алдынча башкарууну колго алуу зарылдыгы аныкталды.

Социологиялык изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй жергиликтүү өз алдынча башкарууда айыл өкмөткө караганда айыл башчылардын ролу таасирдүү экендиги белгилүү болду. Айыл башчы жана айыл өкмөттүн ролун салыштырып карасак, айыл өкмөтү – өз ыйгарым укуктарынын чегинде жергиликтүү коомчулуктун ишмердүүлүгүн жана жашоо-тиричиликти камсыз кылууну башкарууну ишке ашыруучу айылдык, поселкалык кеңештердин ичиндеги аткаруучу-тескөөчү орган. Айылдык кеңештердин депутаттарынын ыйгарым укуктарынын аткарылышына жана алардын шайлоочуларына бере турган отчетторду даярдоодо жардам көрсөтөт. Айыл өкмөтү жергиликтүү жамааттын өкүлү, анын юридикалык жагы. Бирок, ал мамлекеттин атынан жана анын жалпы пайдасы үчүн иш жүргүзөт. Айыл өкмөттүн укук абалы жагынан мамлекеттик башкарууга тийиштүү, бирок мамлекеттик башкаруу чөйрөсүнөн

тышкары функцияларды да аткарат. Мамлекеттик бийлик органдарынан айырмаланып, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары полиэтностуу калк менен бирге жашоо кечирип, тыгыз байланышта иш алып баргандыгына карабастан демографиялык маселелерди чечүүдө укуктук жактан алсыз. Анткени демографиялык саясат – социалдык-экономикалык саясаттын бир бөлүгү болуп саналып, мамлекеттик же аймактык шартта саясат жүргүзүлөт, ал эми негизги мазмуну, элдин таралыш жана жайгаштыруу процессине таасир берүү. Бул мыйзамдар шарт түзүү аркылуу ишке ашырылат. Демографиялык саясаттын натыйжасы мамлекеттик статистикада катталат жана демографиялык саясаттын негизги багыттары – калктын көбөйүшү жана миграция, эмгек ресурстарынын курамы жана структурасы, калктын иш менен камсыз болуусу, мамлекеттик кызмат көрсөтүү мекемелеринин бардык этносторго бирдей тең каралуусу, материалдык ресурстарды да бир мамлекеттин ичинде жашаган этностордун бирдей пайдалануу укугуна ээ болуусу каралган.

Ошондой эле жергиликтүү аймактагы конфликттүү кырдаалды курчутуучу дагы бир көйгөй дискриминациялык көз караштардын кездешүүсү. Мамлекеттик деңгээлде жана жергиликтүү деңгээлде болсун дискриминациялык көрүнүштөргө жол берилбегендигин мамлекеттик мыйзамдар тастыктайт. Дискриминация – айрым жарандарды жынысы, улуту, социалдык теги, расасы, дини, саясий көз караштарына байланыштуу укуктарынан ажыратуу же чектөө. Белгилүү саясатчы окумуштуулардын пикирине ылайык ал “катуу сегрегациядан” (бөлүнүү) атайын бөлүнгөн аймакка күч менен көчүрүп жиберүү, геноцидге чейин алып келүүсү мүмкүн. Кандай убакта жүргүзүлгөндүгүнө карабастан, дискриминация адам укугун бузуу болуп саналат (1949-жыл БУУнун конвенциясы). Дискриминация диний себептер менен да болгону жөнүндө маалыматтар бар. Дискриминациянын башка түрү: аялдардын, балдардын, “түстүүлөрдүн” айлык-акыларын аз төлөө жана башка ушул сыяктуулар. Советтик тоталитаризмде да дискриминациянын көп түрү болгон. Мисалы, кээ бир жогорку окуу жайларына өтүүдө, идеологиялык багыттардын кездешкендиги. Дискриминация либералдык-

демократтык коомдо да орун алып, адам укугу жана эркиндигин улутуна, расасына, динине карабай сактоо, коргоо актуалдуу маселе болуп саналат. 1982-жылдагы БУУнун 42-сессиясында, Орусияда инсандын укугу бузулуп жатат деп билдирилип келген. СССРдин кулоосунан кийин дискриминациялык жаңы фактылар пайда болуп, натыйжада жергиликтүү эмес калк эмиграцияга дуушар болууда”[14.324] деп айтылып чыккан.

Этностор аралык конфликттен чыгууда жана жөнгө салууда ЖӨБОНун орду чоң. Дүйнөлүк тажрыйбада компромисстен күч колдонууга чейин деп берилет. Этностор аралык конфликттерди басуудагы биринчи шарт, сырткы күчтөрдүн, башка тараптардын кийлигишүүсүнөн алыс болуу керек. Экинчи шарт, согуштук аракетти токтотуп, конфликттин катышуучулары аралык саясий компромисске жетишүү зарыл. Этностор аралык конфликттерди жөнгө салуу системасында институционалдык жана инструменталдык жолдор сунушталат.

Институционалдык жол ички конфликттерди жөнгө салуу жана токтотуудагы өзгөчө инфраструктураны жана уюм тармактарын түзүү. Ал улуттук, аймактык жана ааламдашкан деңгээлдеги институттарды өз ичине камтуусу шарт.

Инструменталдык жол этностор аралык конфликттерди жөнгө салуучу конкреттүү чаралар, инструменттер. Алардын ичинен төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот: тактикалык, оперативдик жана стратегиялык кабыл алынган чечимдер.

Тактикалык чечимдер конфликтти жөнгө салуунун экономикалык же күч колдонуучу жолу, ошондой эле, катышуучуларга болгон басым же сүйлөшүү процессинин негизинде иш алып баруу.

Оперативдик чечим ар түрдүү кыймылдарды өз ичине камтыйт, конфликттин чыңалуусуна чек коюу багыты (согушчандарды куралсыздандыруу, согушка катышкан тараптарды бөлүү, негизги объектилерге болгон көзөмөлдү күчөтүү) же конфликттин кесепеттерин жоюу-качкындарды

жайгаштыруу, коммуникацияны калыбына келтирүү, чыр-чатакты уюштуруучуларды жазага тартуу.

Стратегиялык чечим этностор аралык мамиленин кризисин алдын алууга багытталып, укуктук, саясий, экономикалык жана социалдык-психологиялык шартты каршылашкан тараптарга ылайыктап, ыңгайлуу багыт алуу жолу.

Этностор аралык конфликттерди чечүүдө көптөгөн өлкөлөрдүн төмөндөгү принциптерге негизденүүсүнө А.Я.Анцупов мындайча токтолот:

- “чек араларды өзгөртүүсүз калтырууга жетишүү, мамлекеттик, областтык, райондук;

- Баардык талаш маселелерин мыйзамдын, эл аралык укуктук документтердин негизинде конфликтсиз чечүүгө жетишүү”[19, 354 б].

Жогорудагы сунуштарга кошулуу менен этностор аралык конфликттерди жөнгө салууда өнүккөн өлкөлөрдүн усулдук жардамдарына, практикалык ыкмаларына таянуубуз зарыл. Ошого карабастан ар түрдүү аймактагы этностор аралык конфликттердин өзгөчөлөнгөн белгилерине да көңүл буруубуз абзел.

Этностор аралык конфликттердин кесепеттерин жоюп, анын кайталануучу көрүнүшүнөн оолак болуу үчүн болуп өткөн окуядан сабак алуубуз шарт. Анткени этностор аралык конфликттер кайсы мейкиндикти өз кучагына албасын, бийликке нааразычылык билдирилген. Ал эми бийлик органдары бул окуяны күч менен басуу, коркутуп-үркүтүү, куугунтукка алуунун ордуна, тескерисинче абдан сергек жана ийкемдүү мамиле жасап, аларга коюлган талаптарга көңүл буруп, кечиктирбей өз убагында жооп берип, зарыл чечимдерди кабыл алып, полиэтносторго ылайык ишке ашырганда 1990-2010-жылдардагы этностор аралык конфликттин алдын алууга болор эле.

Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлигинин “Азыркы Кыргызстандагы улуттар аралык карама-каршылыктарды чечүү жолдору” долбоору боюнча Ж.Баласагын атындагы улуттук университетинин Фундаменталдык илимдер институту да этностор аралык мамилелерди саясий анализдөөдө мамлекетке аты берилген кыргыз этносунун тарыхы, калыптанышына жана кыргыз философиясынын өнүгүүсүнө изилдөөлөр

жүргүзүлүп, этностор аралык конфликттерди жөнгө салуудагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ролу талкууга алынды.

Бүгүнкү кыргыз коому демократиялашып, базар экономикасында жашаган кезде өзүбүз өнүп-өскөн, калыптанган, билим, тарбия алган коомдун жакшы, жагымдуу жактарын иргеп ала-албасак анын келечектүү жактарын эртеңки күнүбүз үчүн пайдаланбасак анда биз алдыга карай өсө албайбыз. Мындай көйгөйлөрдүн эң орчундуусу бул улут маселеси.

Эгемендүүлүк жылдарында Кыргызстанда коомдун бардык чөйрөсүндөгүдөй эле этносаясий жана этномаданий процесстер өзгөрүүлөргө дуушар болду. Демократиянын принциптери укуктук мамлекетти, граждандык коомду куруу, рынок мамилелерине өтүү процесстери коом турмушунун бардык чөйрөсүндө өзгөрүүлөр менен баалуулуктардын өзгөрүүсүнө алып келди. Булардын баары жалпы эле коомдук процесстерге анын ичинде этностук мамилелерге жаңы саясий өңүттөн кароого туура келди. Изилдөө процесси улут маселеси менен жалпы тарыхыбызга да мүнөздүү. Тарыхыбызды тыкыр изилдеп, тарбия, каада салт, үрп адат, маданиятыбызды тактап, заманбап деп кийирип алган ашыкча убаракерчиликтерди, чыгымдарды жана ысырапкерчиликтери кыскартып алдыга карай пландоо, Кыргызстандагы мамлекет түзүүчү жалпы калкка үлгү, стратегиялык багыттарды кароо мезгили келди. 2018-жылы, Президент С.Ш.Жээнбеков белгилегендей илим, билим күнүндө илимий изилдөөлөр калк арасына жеткирилип, саясий мамлекеттик нукка түшүүсү зарыл деп токтолду. Илимий ийгиликтер коомдук жашоо менен тыгыз байланышта колдонулганда гана туруктуу өнүгүүгө болоорун айтты. Республикадагы этностор аралык маселелерди ар тараптан иликтөөгө жана аны реалдуу чечүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт деп эсептейбиз. Көбүнчөсү «биз түшүнүү үчүн эмес жооп берүү үчүн гана угабыз». Андыктан, Сталин айткандай улут маселеси тарыхтын табигый өсүүсүндөй эле, жаңыланууга жана толукталып турууга муктаж. Кыргызстандын миңдеген жылдык тарыхын калыбына келтирүү, аны кайра реконструкциялоо, ар кандай булактардан бир күкүмдөн чогултуу, бүгүнкү күндүн тарыхчыларынын эле эмес ар бир илим

изилдөөчүнүн милдети болууга тийиш. Акыркы кездери эле кыргыздардын Евроазия континентиндеги ролу анча-мынча тарыхка жакындашкан китептерден баштап, фундаменталдык эмгектерде жарык көрүп келүүдө. Ал өзүбүздүн эле эмес, башка өлкөлөрдүн да тарыхчылары, окумуштуу изилдөөчүлөрү өз эмгектеринде бааларын берген Ю.С.Худяков менен В.Я.Бутанаевди белгилеп кетүүгө болот.

Этностор аралык мамилелерди өнүктүрүү, мамлекетке аты берилген калк кыргыздардын айланасына баш кошуп тарыхый тагдыры бир болгон бардык этностук топтордун аң сезиминде «Менин өлкөм Кыргызстан» деген патриоттук сезим орногондо анын ысык-суугуна бирге күйүп-жанса гана биз жалпыбыз биригип мамлекетти гүлдөтө алабыз.

Улуу муундун өкүлү, белгилүү саясатчы Ж.Ж.Жоробеков белгилегендей Кыргыздардын бешенесине «Орусиядагы улуу Октябрь революциясы» болуп көрбөгөндөй таасири менен азыркы эгемендүү Кыргыз мамлекетинин түптөлүүсүнө негиз болгон. Этностор аралык мамилелер баардык илимдердин колдоосуна муктаж экендигин өз илимий изилдөөлөрүндө белгилеген.

Жарандардын аң сезими, дүйнө таанымы, дүйнөнү кабыл алуусу, кайда багытталганы маанилүү. Жарандар арасында улутту сактап калуубуз керек деген курук көкүрөк кагуулар, илимдин жетишкен жаңылыктарынан кабары жок инсандар. Биздин менталитет жана кыргызды сактаган каада салттардын баары жакшы, заман талабы деп кафелерде той аш өткөрүү кыргыздын салтыбы же корубу? Кыргыз бүгүн кимди угат? Кайда карай кетип бара жатабыз? Булардын баары кыргыздын келечегине кандай таасир калтырды. Этностор аралык мамилеге той аштын кандай таасири бар деген да ой болушу мүмкүн. Убактыбызды, энергиябызды жана тапкан акчабызды улуттук баалуулуктарды сактоого жумшап, мамлекетке аты берилген калк катары мамлекет түзүүчү бардык этностук топторго үлгү болуубуз шарт деген ойду айткыбыз келет. Кыргызстанда 90 пайыз мусулман калкы жашаса кыргыздардан башка этностук топтордун баарында жакшылык жамандыктарында, ашыкча чыгым, ысырапкерчиликтер жолго коюлган.

Багытыбызды андап кур намыска эмес, чыныгы жашоодогу көйгөйлөрдү чечүүгө багыт алсак, ынтымак менен биримдикти куруу учур талабы десек жаңылышпайбыз.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу бийлиги, айыл өкмөт, айыл башчылар, мамлекеттик органдар бул багытта такай түшүндүрүү иш чараларын жүргүзүп, мамлекеттин жалпы калкын ушундай кесепеттүү көрүнүштөрдөн оолак болуусун камсыздап, интернационалдык багытты өнүктүрүүсү зарыл экендигине ынанууга болот. Анткени конфликтти чечүүгө караганда анын алдын алуу, жөнгө салуу рационалдуу жолдордун бири экендиги белгилүү. Бул багытта иш алып барууга да жергиликтүү жамаат милдеттүү, анткени, жергиликтүү аймактын жашоо тиричилигин камсыз кылууда жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан чечиле турган маселелердин бири болуп саналат.

Белгилей кетүүчү нерсе, жарандуулук жарандык улуттук өзгөчөлүгүн четке какпайт. Дал ошол элдин маданиятында, тилинде, салт-санаасында кайсы бир элге, улутка, этникалык тайпага мүнөздүү улуттук спецификалык өзгөчөлүк жатат. ЖӨБОы этностор аралык конфликттерди токтотууга, жөнгө салууга, этностор аралык мамилелердин жана байланыштарды жакшыртууда, эл аралык кабыл алынган укуктук нормаларга негизденет. Анткени жергиликтүү жамаат өз жеринде көйгөйдү да анын чечүү жолдорун да жакшы билишет, андыктан этностор аралык байланыштар, мамилелерди бекемдөө, бириктирүү аймактардын туруктуу өнүгүүсүнө алгылыктуу шарт түзө алат.

2.3. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын этностор аралык мамилелеринин өнүгүшүндөгү түштүк Кыргызстандын тажрыйбасы

Этностор аралык мамилелердин алгылыктуу тажрыйбасы, ЖӨБО жергиликтүү маанидеги баардык маселелерди кабыл алууга жана чечүүгө жооптуу экендигинде. Ошентсе да жергиликтүү калк менен болгон байланыштын аздыгы, жарандардын пикир сунуштарынын эске алынбагандыгы этностор аралык мамилелердин бузулуусуна жана конфликттердин келип чыгуусуна алып келеери аймагыбызда болуп өткөн конфликттерди изилдөөдө аныкталды. Аймактагы жергиликтүү калктын жыйналышка жана чечим кабыл алууга катышпагандыгы, жер-жерлерде токтоосуз чечүүнү талап кылган маселелердин кечиктирилүүсү жарандар арасында нааразычылыктарды жараткан. Калк арасындагы түзүмдөргө ылайык, этникалык топтордун ич ара байланыштары жана карым-катнаштары алардын кылган иштерине таасир этет. Кээ бир этникалык топтор башка этникалык топторго караганда күнүмдүк жашоо тиричилигине тың, ал эми башка этникалык топтор салыштырмалуу орто же начар жашашат. Аймактагы саясий туруксуздук же жалпы көйгөй убагында, мына ушундай жашоо денгээлдери да таасир этет. 1990, 2010-жылдары болуп өткөн этностор аралык нааразычылыктар, конфликттерди, автономия түзүү, сепаратисттик аракеттер, этностордун тилине статус берүү талаптары менен чыгуусу айкын мисал болот.

Жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүү менен мамлекеттин саясатын, Кыргыз Республикасынын Конституциясын, мыйзамдарын, укуктук ченемдик актыларынын аткарылуусу бардык жарандардын милдети. Жергиликтүү маанидеги маселелерди колго алуу менен мамлекеттин келечегин, туруктуулугун эске алып, андагы жашаган бардык этностук топтордун жарандары бирдей укук милдеттерге ээ экендигибиз жалпыга маалым. Этностор аралык мамиленин өнүгүүсү жергиликтүү жамаат арасындагы ынтымак менен биримдиктен көз каранды.

Алп жазуучу Ч.Айтматов 1987-жылы Фрунзе шаарында өткөрүлгөн конференцияда: “100 жылдан да көптөн бери-коюн колтук алышып жашап келе жатабыз. Бирок алардын баардыгынын тилдери сакталып, өнүккөн, кубаттуу, негизги ата-мекендери бар. Немистердин аркасында Германия турат, өзбектердин болсо классикалык маданияты бар Өзбекстаны бар, дунгандардыкы - бүткүл Кытай, корейлердин – Кореясы бар. А эгерде кыргыз маданияты, адабияты, тили, тарыхы ушу өз жеринде өнүгө албаса, дүйнөнүн башка жеринде эч качан пайда болуп өнүгө албайт. Мына ушул жагдайды дайыма эске тутуу керек [9]” деп эскерткен. Демек биз мамлекеттин кызыкчылыгын жана саясатын негизги орунга коюубуз шарт. Жалпы мамлекет жарандарын ошол кызыкчылыкка жетектөө зарыл.

Этностор аралык мамилени жөнгө салууда мамлекеттик тилди жана ЖӨБО менен биргелешкен иш аракеттерин колго алуу, жергиликтүү жамаатта жашаган этностук топторду жергиликтүү маанидеги чечимдерди кабыл алууга жана аткарууга катышуусуна басым жасоо аркылуу этностор аралык чыр-чатактарды мыйзамдуу жайгарууга боло тургандыгы байкалат. Сталиндик “Кадрлар баарын чечет” теориясы башкаруунун заманбап усулдарында да, көптөгөн чыр-чатактардын келип чыгуу себептери, качан гана төмөндөгүлөр мурдагыдай баш ийбей калганда, же болбосо жогоркулар мурдагыдай башкара албай калганда жаралгандыгы бир канча ирет тастыкталган. Андыктан мамлекеттин саясатын токтоосуз колго алуу президенттен баштап айыл өкмөт башчыларынын жана жергиликтүү калктын учур талабындагы милдети болуусу шарт.

Кыргызстанда бири-биринен тилдик, диндик, саны жагынан, каада-салты боюнча өзгөчөлөнгөн, этникалык азчылык, этникалык топтор жашайт жана алардын жашоо образы да ар түрдүү, башкача айтканда, психологиялык өзгөчөлүктөрү, каалоолору, дүйнө таанымы, шаарлашуу, айыл-кыштакта жашоо деңгээли, айыл-чарба ишмердигинин түрлөрү, социалдык-кесиптик курамы, ушулардын баары коомдук илимдер, анын ичинде саясий илимдин изилдөө объектине айланууда. Коомдук мамиленин башка формаларына

салыштырмалуу этностор аралык мамилени кантип жөнгө салууга болот, дүйнөлүк практика кандай карайт, саясий илиминин көзү менен кандай каралат жана этностор аралык мамиленин спецификасы эмнеде?, деген суроо бардык илимий багытты кызыктырып, этностор аралык мамиле философиянын, социологиянын, антропологиянын, юриспруденциянын, тарыхтын, психологиянын, маданият таануунун, конфликтологиянын эң негизгиси саясий илимдеринин изилдөө объектине айланды. Маселен, философиялык изилдөө “этнос”, “эл”, “улут” жана башка түшүнүктөрүн аксиологиялык негизде караса, юриспруденция укуктук ченемдердин, укук актыларынын, мыйзамдардын негизинде баа берет, социологиялык изилдөө социалдык абалын аныктап, тарых хронологиялык рамкасын тактайт, психология улуттук менталитеттин өзгөчөлүгүн караса, саясат таануу илими өзгөчө орунда болуп, бардык изилдөөлөргө этно-саясий сереп салып, жалпылап, мамлекеттин, башкаруунун заманбап саясатынын багытына көңүл буруу менен реалдуу көрүнүштү сунуш кылат.

Ошондой эле жергиликтүү жамаат арасынан чыккан элита саясий башкарууда негизги күч экендиги, жергиликтүү топ менен тынымсыз байланышта болуп, кандай саясат жүргүзөөрү, жергиликтүү калкты кайда карай алып бараары илимпоз, окумуштуу К.Исаевдин эмгектеринде төмөнкүчө белгиленген: Байыркы Кытай ойчулдары -Конфуций (б.з.ч 551-479жж), Лао-Цзы (б.з.ч. 604ж. туулган), Гуань-Чжундун (б.з.ч. 645ж.туулган), башкаруучу тууралуу саясий көз-караштары менен Байыркы грек ойчулдары Платон (б.з.ч. 428-348жж.), Аристотелдин (б.з.ч. 384-322жж.) туура башкаруу жөнүндөгү салымдары зор [77, 15 б]. Башкарууга багытталган, жарандык коом арасындагы формалдуу жана формалдуу эмес лидерлердин коомчулук арасында жүргүзгөн саясатынын өзгөчөлүгүн аныктоо максатында саясий элитаны талдоого багытталган илимий эмгектерден табууга болот. Саясий элита жамаат арасында бышып жетилип, жарандар арасындагы көйгөйлөрдү жакшы билүү менен жамаат менен тыгыз байланышта болот.

Этностор аралык мамилелердин калыптануусунда, саясий элитанын аймактык, регионалдык жана республикалык денгээлдеги топторго бөлүнөөрүн К.Исаев өз эмгектеринде негизги маселе саясий элиталардын туруктуулугунда, билим денгээлинде, мамлекеттин саясатын өздөштүрүүдө деп белгилейт. Ал эми саясий элиталардын калкка жеткирүүдөгү чабалдыгы жергиликтүү жарандарды адаштырган учурлар кездешет. Көптөгөн саясий элиталар материалдык байлык менен жеке кызыкчылыкка ыктап кетип, мамлекеттин, коомдун кызыкчылыгын, этностор аралык мамилелерди унутуп койгон мисалдар четтен саналат. Саясий элита бышып жетилүүсү үчүн “саясий аң сезимдин”, “саясий маданияттын”, “саясий мамиленин” зарылдыгы Кыргыз саясий элитасынын, бул багыттагы билимдерге болгон муктаждыктары байкалат. Саясий элиталар тарабынан айтылган сунуштар, багыттар, дүйнө коомчулугу жана көп этностордун өкүлдөрү жашаган мамлекеттеги байланыштар, мамиле түзүү, ошондой эле жарандардын жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүүгө багытталуусун эске алып талдоосу зарыл. Этностор аралык мамиле менен байланышты Аристотелдин аныктамасы менен бекемдөөгө болот, “Саясат”- ал мамиле, алака жана байланышты түшүндүрүп келет. Заманбап адистер кандай гана кесиптин ээси болбосун баарына керек. Коомдук жашоодо сөзсүз түрдө башка адамдар жана мамлекет менен өз ара карым-катнаш, эриш-аркак мамиле түзөөрү маалым. Саясий билимге ээ болбой туруп, саясий оюндардын же активдүү саясий күчтөрдүн таасири менен коомго терс саясий оюндардын объектине айланып кетүүсү мүмкүн.

Этностор аралык мамилелердин курчуусун изилдөөдө, 1990-жылдагы Ош окуясын бизге чейин иликтеген маалыматтарга таянабыз жана ал боюнча: “1990-жылы июнда болгон этностор аралык конфликттин тереңинде көйгөйлүү маселелер жатат. Жакынкы келечектин да канааттандырырлык жагы байкалбайт [127, 164 б]” деп белгиленгени да “түштүктөгү этностор аралык” конфликттерден кийин да, алдын алууга багытталган иш чаралардын жоктугунан кабар берет.

Белгилей кетүүчү жагдай, Кыргызстандагы жаштардын саясий активдүүлүгү кыргыз аймагындагы этностук азчылыктын да саясий козголуусуна алып келип, коюлган максаттары менен эле чектелип калбастан этностор аралык мамилеге бүлгүн түшүрө баштаган. Ош областынан чыгып жүргөн “Ленин йули” газетасындагы көптөгөн макалаларга жана маалыматтарга көңүл бурсак, улуттук конфликке чейин жана андан кийин да көп мезгил жалаң өзбек улутунун окумуштуу тарыхчы, журналистеринин макалалары чыгарылып тургандыгына күбө болосуң. Биз жогоруда белгилеп өткөндөй, этноконфликттер кокусунан эле чыга калбайт, ал узак мезгилдеги даярдыктын негизинде бышып жетилет. Чынында эле ошондой, анткени Оштогу этностор аралык конфликттин жаралуусуна 1924-жылдагы улуттук бөлүнүүнү негиз катары көрсөткөн жалган, такталбаган фактылар да таасир бергендигин илимий иштин анализи тастыктады.

Ош окуяларына 1990-жыл 26-сентябрдагы СССРдин улуттар Кенешинин токтомунда, депутаттык комиссиясынын жыйынтыгында калыс чечим берилген: улуттар арасындагы кадр саясаты, калк менен тыгыз байланыштын жоктугу, токтоосуз чечүүнү талап кылган маселелердин каралбай калышы, калк арасындагы тарбиялык иштердин жоктугу, улуттар арасындагы социалдык теңсиздик чыңалууну күчөткөн. Токтомдо сунуш катары болуп өткөн окуяларга саясий так, туура баа берүү керектиги каралган. Бирок тарых көрсөткөндөй болуп өткөн окуялар көз жаздымда калып калганы этностор аралык конфликттердин кайталануусуна алып келген.

Ал эми советтик мезгилде этно конфликттер сыр катары катылып келгендиги да жашыруун эмес. Бул боюнча калк арасында айтылып жүргөн жана советтик идеологиянын таасири менен жаштар аралык баш аламандык деп жабылып кеткен 1963-жылы Жалал-Абад шаарында жаштардын ортосундагы чыр-чатактын субъектилери да эки, үч этностун өкүлдөрү болгон. Бул иш Коммунисттик Партиянын интернационалисттик саясатынын нормаларына ылайык жабылып калган деген маалыматка ишенүүгө болот. Бул багытта “катуу жабык” материалдар болуп эсептелген жана убакыттын өтүшү менен

пайдаланууга берилген Ош облустук партиянын саясий архивине атайын уруксат алуу менен изилдөө ишин жүргүзүп, Коммунисттик Партиянын Ош облустук комитетинин бюронун жыйналышынын протоколунан 24-26 апрель 1963 – жылдагы конфликттүү кырдаал жөнүндөгү маалыматтарды табууга болот.

Бул архивдик маалыматтарда көрсөтүлгөндөй, Жалал-Абад шаарындагы зооветеринардык техникумга айылдан келген кыргыз жаштары билим алышып, жатаканада жатып окушкандыгы маалым. Алар жашаган жатаканага шаарда жашаган жергиликтүү өзбек жана түрк улутундагы балдар каалаган убакта кирип, талап-тоноп, уруп басмырлап турушкан. Студенттер бир канча жолу милицияга, окуу жайдын администрациясына, техникумдун партиялык организациясына, шаардын партиялык жана комсомол комитеттерине кайрылышкан. 9-апрелде шаардык милиция бөлүмүнө жатаканага хулигандык кол салуулар болгондугу жөнүндө парторганизациянын секретары Табалдиевге кайрылышкан. 23-апрель күнү зооветтехникумдун директору Капышев милицияга студенттеринин жергиликтүү шаарлыктар тарабынан таяк жегендиктери жөнүндө кабарлап жардам сураган. Тилекке каршы бул маалыматка эч кандай чара көрүлгөн эмес. Шаардык комсомол комитетинин секретары Илюшкин чара көрбөстөн, чара көрүүнү башка кадрга өткөргөн жана көзөмөлгө алган эмес. Мындай кордукка чыдабаган студенттер 1963-жылдын 23-апрелинде Жалал-Абад зооветеринардык техникумунун, педучилище менен медучилищенин 80-100гө чукул студенттери “Мир” кинотеатырынын жанында массалык мушташ башташкан. Анын кесепетинен 12 жаран жана 2 милициянын кызматкерлери таяк жеген. Шаарда ар кандай ушак –айың этникалык топтор арасында конфликт болгондугу жөнүндө маалымат тараган.

Ош областтык коммунисттик партиясынын бюросу жогорудагы кабар боюнча: мушташ жаштар арасында да, студенттер арасында да тартип багытындагы иш алып барылбагандыктан Жалал-Абад шаарында ушундай иш болгон деп жыйынтык чыгарышкандыгын саясий архивден алынган материалдар тастыктайт. Ушул эле жылдын 20-мартында шаардык комитет

тарабынан “мектептерде жана окуу жайларда, студенттердин арасында окуу-тарбия иштери жүргүзүлсүн” деген чечимин ишке ашырууда чара көрүлбөгөндүгү үчүн окуу жайдын директору Капышевке, шаар комитетинин 2-чи секретары Илюшкинге катуу сөгүш жарыяланган жана иштен четтетилген. Милициянын шаардык бөлүмүнүн орун басарына Каликеевке катуу сөгүш жарыялоо менен учеттук карточкасына жазуу менен иштен четтетилген.

СССРдин саясатында “этностор аралык чыр-чатактардын” чыгышы бул бүтүндөй Социалисттик коомдун саясатына карама-каршы келгендиктен жөн гана “жаштар арасындагы массалык баш аламандык” деп жабылган. Кантсе да саясий архивден алынган Коммунисттик Партиянын Ош облустук комитетинин бюронун жыйналышынын протоколу, Жалал-Абад шаардык ички иштер бөлүмүнөн берилген отчеттук протоколунда 24-26 апрель 1963 –жылдагы материалдарда “өзбек”, “түрк” улутундагы көчө балдарынын этностук таандыктары көрсөтүлгөн. Бул негиздер үй-бүлө жана топтор арасында Кыргыздардын мал жандуу келип, айыл-кыштак, тоо жерлеринде жашаган көчмөн эл экендигинен, жана шаарларда отурукташып жашаган өзбек этносторунун жашаганынан кабар берип, түзүмдөр кабыл алына баштагандыгын бышыктайт. Бул окуяны эске салуу менен, биз болгону этноконфликттердин тамыры тереңде экендигин далилдедик.

Азыркы мезгилде Кыргызстанда этностор аралык чыңалуу да эле сакталууда. Анын мүнөздүү белгиси катары социалдык экономикалык мүнөздөгү чечилбеген бир топ маселелерди айтууга болот. Ал эми этностор аралык чыңалууда төмөнкү көрсөткүчтөгү себептердин бири катары психологиялык жана маданий мүнөздөгү көрүнүштөр да, социалдык экономикалык, психологиялык жана маданий мүнөздөгү чечилбеген маселелер, саясий туруксуздук фактору менен бириккенде конфликттин эскалациясына алып келүүдө. Этностор аралык локалдык конфликттер үчүн теоретикалык негиздерди көптөгөн окумуштуулар сунушташкан. Биздин пикирибизче 1990 , 2010 жылдардагы окуялар белгилүү деңгээлде стихиялык мүнөзгө ээ, кыргыз

жана өзбек тарабындагы ар түрдүү провокаторлордун таасири менен курчуганын саясий туруксуздук жарып чыккан.

ГАМСУМОНун сунушу менен «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндөгү» мыйзамынын 9 жана 15 беренелеринде, “Жергиликтүү өз алдынча башкаруу” мыйзамынын 20 беренелерине өзгөртүүлөр киргизилген. Бул өзгөртүүлөргө ылайык, жергиликтүү мамлекеттик администрация башчысы – аким, аймактагы этностор аралык чыр-чатактарга өз убагында чара көрбөгөндүгү үчүн иштен четтетилет деп бекитилген. Мыйзамдын толукталышы жергиликтүү мамлекеттик администрациялар менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын этностор аралык мамилелерге жоопкерчиликтүүлүгүн бекитет.

ЖӨБО этностор аралык конфликт же чыр чатактардын алдын алууга багытталган иш аракеттерди алып барышат. Андыктан ЖӨБОНун ыйгарым укуктарында каралган мыйзам ченемдүү иш алып баруусу ар кандай багыттагы конфликттердин алдын алат. Жергиликтүү жамааттын этностор аралык мамилелерди жөнгө салуудагы ролун аныктоо максатында Кыргызстандын түштүгүндө жашаган беш жүздөн ашуун жаранга социологиялык сурамжылоо жүргүзүлүп, анын жыйынтыгы төмөндөгү көрсөткүчтү көрсөттү:

- жынысы: эркектер – 53%; аялдар 47%;
- билими: орто-3%; кесиптик орто билим-15%; бүтө элек жогорку 7%; жогорку 75%;
- улуту: кыргыздар 65%; өзбектер- 27%; орустар 3%; тажиктер-2%; башка улуттар-3%;

Сурамжылоодогу негизги максат ЖӨБОНун жана жергиликтүү жамааттар арасындагы этностор аралык мамилеге басым жасалды. Бул суроонун тегерегинде көптөгөн респонденттер этностор аралык мамилелерди жөнгө салуудагы ЖӨБОНун жана жергиликтүү жамааттар арасындагы байланыштын, мамиленин ролунун жогору экендигин белгилешкен, ал эми конфликттүү кырдаалда конкреттүү эмне жумуш аткарганын так көрсөтө алышкан эмес. Жалпысы 70% жергиликтүү бийликтин ролунун жогору

экендигине басым жасайт, ал эми эмне иш аткарганын сүйлөшүү, ынтымакка чакыруу жана тынчтандыруу деген сыяктуу түшүндүрмөлөр 37% берип, калган 63%дык көрсөткүч эч нерсе жасаган жок жана билбейм деген жооптор менен чектелген. Негизинен алынган сурамжылоо калктын көп этностуулугунан кабар берет, ошондой эле эки багыттагы көз караш байкалды: а) бийлик түзүмүнүн көз карашы, б) карапайым калктын көз карашы.

Сурамжылоого катышуучулардын саны жагынан да жергиликтүү жамаат басымдуу орунду ээледі жана сурамжылоонун 70% айыл-кыштактардан, ал эми калган 30% шаардыктарды түздү. Жыйынтык көрсөткөндөй карапайым жашоочулардын көйгөйүн чечүү канчалык бийлик үчүн жакындан тааныш болсо, бийликте ошончолук деңгээлде этникалык азчылыктын дискриминациялык көйгөйлөрүн ийгиликтүү чечүү мүмкүнчүлүгү жарала тургандыктарын белгилешкен.

Социологиялык изилдөөнүн жана сурамжылоонун жыйынтыгы боюнча Кыргызстанда дагы деле жумушсуздуктун динамикасынын жогору экендиги белгилүү болду. Анткени жумушсуздук да ар кандай конфликттүү көрүнүштүн себептеринин бири болуп саналат жана сурамжылоого катышкан жумушсуздар 51% ды түзгөн.

Этностор аралык мамилелер жетимиш жыл союздун курамында тоталитардык идеологиялык көз карашта жашаган Кыргызстан калкы саясий чөйрөнүн өзгөрүүсүндө бир топ кыйынчылыктарга, түшүнбөстүктөргө туш келген. Аны белгилүү саясат таануучу, Ж.Жоробеков: “Кыргызстан биз билген классикалык жолдон башка, чыгыштын психологиясына ыктаган методдордун ортосунда өтө ийкемдүүлүк менен прагматикалык саясат жүргүзсө биз каалагандай жыйынтыкка жетиши мүмкүн [71, 50 б]” деп белгилөө менен жаңылануу багытында акыл-эс менен салмакташтырылган саясат жүргүзүүнү биринчи орунга кою зарылдыгын белгилеген. Баарыбызга маалым, кыргыздардын менталитетинде топ-тобу менен жамаатташып жашоо өнүккөн, бул тарыхый көчмөндүүлүктүн белгиси, анткени жалгыз-жарымдап (индивидуалдуу) жашоо мүмкүн эмес эле. Кыргыздардын ушундай жашоо

ындайына коммунисттердин коллективдештирүүсү абдан ылайык келген [71, 50 б]. Мындай топтошуп жашоо образдары Орто-Азия калктары кыргыз, казак, өзбек, тажик, түркмөн элдерине таандык болуп, улуттук мамлекеттеринин түзүлүшүндө, Орусиянын улуттук мамлекеттерге бөлүп башкаруусуна ылайыктуу болгон.

Чынында эле конкреттүү аймактарда жашаган этностук азчылыктын майда барат укук бузууларын борбордо жашаган президенттен тарта, калган бийлик органдарынын изилдөө мүмкүнчүлүгү жок. Андыктан этностор аралык мамилелерди жакшыртууда, жергиликтүү өз алдынча башкаруу бийлиги, айыл аксакалдары, айыл башчылардын, дин өкүлдөрүнүн колдоосуна муктаж. Анткени глобалдашуу шартынан бери өлкөнүн жарандары дүйнөнүн көптөгөн мамлекеттерине окууга, миграцияга (эс алууга, акча табууга) баруусу көп катталгандыктан, жашаган жеринин диний агымдарын кабыл алып келген, учурлар четтен саналат.

Этностор аралык мамилелерди жөнгө салуудагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун алгылыктуу тажрыйбасы мындан сегиз жыл мурда Ош шаарында 2010-жылы “Июнь” окуясы жүз берген мезгилде, Бишкек-Ош негизги жолунда жайгашкан, кыргыз-өзбек аралаш жашаган Өзгөн шаарында жергиликтүү бийлик жана жергиликтүү калк элдин бекем биримдигин сактоосу менен далилдей алды. Өзгөн шаарынын тургуну Анваржан Мырзакамалов: Өткөн кылымдын 90-жылы жүз берген коогалаңдын терс таасири сабак болгондугуна токтолот. Өзбектер көбүнчө шаарды байырлашканы менен, шаардын чет жактарында дыйканчылык менен да алектенишет, күнүмдүк тиричилигин өткөрүшөт. Кыргыздар менен канчалаган кылымдар бою чогуу жашап келгендигин айтышат. Азыр деле соода – сатык менен байланышып, ошол калыпта өмүр кечирип келишкени айдан ачык. 2010-жылы июнда Өзгөн шаарында тынчылыкты сактоого, укук коргоо органдары жана аксакалдар ар бир кварталдарда жаштарды бекем кармагандыгын, ынтымакка чакырганын, түшүндүрүү иштерин күнү-түнү тынымсыз колго алышкандыктарын айтышат. Анткени жергиликтүү калк тынчтык үчүн биригишкендиктери белгилүү.

Аймактын тынччылыгы үчүн өздөрү жоопкерчиликтүүлүгүн жана сырттан келген ар кандай чакырыктарды андап, кабыл алган да, азгырылган да эмес. Жума күндөрү жума намазга чогуу жыгылгандыктары, этностор аралык ынтымакты жакындатат. Консолидациялоочу фактор катарында ислам динин тутунушкандыктарын белгилеп кетүүгө болот. Базарларда деле кыргыз-өзбек катарлаш отуруп соода кылып олтурушкандыктары белгилүү.

Ардагер, ынтымак жарчы тобунун жетекчиси Турсунбаев Авазбектин оюнча, жергиликтүү жана республикалык айрым массалык маалымат каражаттары этностор аралык мамилеге дагы деле от жагып коюшат деп токтолот. Кай жерде болбосун карапайым калкта күнөө жок. Айрым бир массалык маалымат каражаттары жарандар арасындагы чыр-чатактарды чагылдырууда, алардын улуттарына басым жасоосу коомдун тынччылыгын бузган учурлар кездешет. Анын үстүнө массалык маалымат каражаттарынын ролу ушул тапта өтө жогору. Анткени берилген маалыматка карай жарандар жашоону кабыл алышат. Кыргызда “Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө!” деп айтылат. Баардык нерсеге чоң-кичине деп бөлбөстөн мамлекеттик саясатты акыл-эс менен олуттуу караган жакшы. Этностор аралык ынтымакчылыгын мандан ары арттырууда жергиликтүү бийлик жоопкерчиликтүү. Демек, ушунун баарынын учугу мыйзамга барып такалат. Мыйзамдын чегинде иштегенге гана көнүш кажет. Эгерде, мыйзам көпчүлүккө ыңгайсыз болсо, аны дароо өзгөртүү кийирген оң. Негизи, адамзаттын идеологиясы бирөө, ал тазалык, сабырдуулук жана кичи пейилдик.

Өзгөн районунун акиминин биринчи орун басары Алишер Бакышев соңку тапта шаар менен айылдын ынтымакчылыгын арттырган иш-чаралар күчөтүлгөндүгүн ырастайт. Жергиликтүү мамлекеттик башкаруу жана чет элдик уюмдардын каржылоосу менен достук жана ынтымак мүнөзүндөгү иш-чаралар байма-бай өткөрүлүп келет. Айрыкча, коомдун келечеги болгон жаштардын активдүү аралашуусуна өзгөчө көңүл бурулуп келет. Ак жоолукчан апаларыбыз жергебизде тынччылыктын туруктуу өкүм сүрүшүнө өзгөчө салым кошуп жатышканын белгилейт. Ага улай аялдардын дагы форумдарын

өткөрүшүп турушат. Айыл өкмөттөрүнөн жүздөн ашуун активист аялдарды шаарга алып келип иш-чараларды өткөрүшөт. Ал аркылуу достукту жана бейпилчиликти даңазалап жатат. Мындай иш-чараларга аялдарды гана эмес жаш балдарды дагы көбүрөөк тартууга, Өзгөндө да, Ошто да, дегеле бүтүндөй Кыргызстанда туруктуу тынччылык менен туруктуулуктун орной тургандыгына ишенишет.

Өзгөн шаарында 19 кварталдык комитет бар. Аны райондогу 19 айыл өкмөтүнө бекитилгенин айтышат. Алар биргелешип түрдүү тематикадагы иш-чараларды байма-бай өткөрүп жатышат. Эл аралап достук туурасында, өлкөбүздөгү саясий-коомдук кырдаал туурасында, мындан тышкары стабилдүүлүктү кантип сактап калуу жөнүндө ой-пикир бөлүшөт. Андан сырткары жамаат арасында этностор арасында кыз алышып, күйөө бала күткөндөрдүн санын көбөйтүү да маанилүү. Жогорудагылардын негизинде этностор аралык мамилелердин калыптануусуна, ынтымагы менен биримдиги ЖӨБОнун жергиликтүү калк менен болгон байланышынан көз каранды экендигин белгилөөгө болот.

Консолидация факторлору менен, түрк тилдүү уруу-улултук өз ара мамилелердеги чырлуу маселелер байыртан эле аксакалдар жыйындарына чыгарылган. Карыялардын сөзү кооптуу мезгилдерде мизи кайткыс курч болуп, тил табышуу чеберчилиги, аксакалдардын сөзүн угуп, айткандарын эске алуу, элдик дипломатия ыкмаларын колдонуу менен келишүүчүлүк чечим табуу сыяктуу сапаттарды баалап келген.

Совет мезгилинде Аксакалдар кеңешинин милдеттери үй-бүлөдөгү талаш-тартыштарды, салтка байланышкан чыр-чатактарды (кыздын калыңын берүү сыяктуу), майда жеке келишпестиктерди жөнгө салуу менен чектелген. Бирок Советтик тоталитардык системанын жоюлушу менен расмий институттардын жергиликтүү чыр-чатактарды чечүүдө натыйжасыздыгынан, аксакалдар институту өз иш-аракеттеринин чөйрөсүн кеңейте баштады. 1990-жылдардын акырында аксакалдар жергиликтүү чыр-чатактар курчуган учурда туруктуу иштей турган социалдык күчкө айланган.

Аксакалдардын кадыр-баркы – алардын негизги ресурс катары 2010-жылдагы Кыргызстанда болгон чыр-чатакта аксакалдар ортомчулук милдетин аткарып, кагылышууну жөнгө салууда өз таасирин тийгизди. Чыр-чатак күчөп бара жаткан мезгилде эки коомчулуктун тең аксакалдары ынтымакка чакырышты. Аксакалдар өз коомунда гана эмес, коңшулар арасында да чоң кадыр-баркка ээ болушу шарт. Кыргызстандын түштүгүндө аксакалдар каршы тараптагы коомчулуктагы "кесиптештери" жана лидерлери менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, чыр-чатакты токтотууга жана конфликттен кийинки кырдаалды жөнгө салууга активдүү катышкан.

2010-жылдагы чыр-чатакты жөнгө салуудагы аксакалдардын ролу Кыргызстандын президенти Алмазбек Атамбаев тарабынан да белгиленген. "Биздин карапайым жарандарыбызга, аксакалдарга ыраазы болушубуз керек. Алар чыр-чатактын биринчи сааттарынан баштап айылдарды көчөлөрдү кыдырып, кызууланган топту, элди акылга келүүгө чакырышкан. Алар турак-үйлөргө, кварталдарга барчу жолдорду тороп, тирүү калканыч болуп, аялдар менен балдарды коркунучтуу жерлерден чыгарып, баш калка берип, зарыл жардамдарын көрсөткөн күндөр да болгон", – деп токтолгон жалпыга маалымдоо каражаттарында.

Андан сырткары, чыр-чатактан кийин түштүктө эл психологиялык жардамга муктаж болуп турганда, аны мечиттерде да көрсөтө алышкан. Ал жерлерде аксакалдар элдешүү ырым-жырымдарын байма-бай өткөрүп, тынчтануу жана зомбулукту токтотуу чакырыктары менен чыгып турушкан. Эл аралык толеранттуулук үчүн фондунун изилдөөсүнө ылайык, бул жагдайда жарандар диний ишмерлерге жана коомчулук лидерлерине кайсы бир кепилдик сурап жана эки анжы абалга кабылган элге жетекчилик кылуу өтүнүктөрү менен кайрылышкан. Ал кезде калкты тынчтандырууга башка курал жок болчу. 2010-жылдагы чыр-чатакта Аксакалдар кеңеши өзүн активдүү институттардын бири катары көрсөттү. Аксакалдар материалдык макамы анча чоң болбогон кайсы бир анык адамдын коомдук ишмердигинин натыйжасында, табигый түрдө калыптанган [176, 171 б] деп белгиленген.

2010-жылы Кыргызстанда болгон чыр-чатактан кийин көпчүлүк уюмдар, о.э. донорлор Аксакалдар кеңештеринин тынчтыкты орнотуу конфликтти жөнгө салуу мүмкүнчүлүгүнүн жогору экендигине көңүл бура башташты. Ар түрдүү долбоорлордун алкагында жарандык коом уюмдары демилгечи топторду түзүп, аларды конфликттердин алдын алуу ыкмаларына окутуп, сүйлөшүүлөрдү уюштуруп жана өнүктүрүү боюнча биргелешкен долбоорлорду киргизишишкен. Жергиликтүү калк да туруктуу тынчтыкты орнотууга кызыкдар экендиктерин билдиришип келет.

Жергиликтүү калк арасында баарлашуулардан, өткөрүлгөн сурамжылоолордон этностор аралык деген сөздү колдонууда кылдаттык талап кылынат. Анткени этностор аралык деген сөз бөлүү же дискриминация катары кабыл алынууда. Мамлекеттин Конституциясында мамлекет түзүүчү жалпы калк баары бирдей укук-милдеттерге ээ экендиктери белгиленгендиги жана мыйзам алдында баарыгы бирдей деп жазылганды маалым.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен жергиликтүү кеңештин депутаттары жарандардын жынысына, расасына, этностук тиешелүүлүгүнө, тилине, тегине, мүлктүк жана кызматтык абалына, дин ишениминин мамилесине, ынанымдарына, коомдук бирикмелерге тиешелүүлүгүнө карабастан, түздөн-түз жана өз өкүлдөрү аркылуу дагы жергиликтүү өз алдынча башкарууну жүзөгө ашырууга бирдей укуктарга ээ. Жарандар жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоого жана шайланууга, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жана алардын кызмат адамдарына кайрылууга, ошондой эле Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын иши жөнүндө маалымат алууга укуктуу экендиктери да мыйзам чегинде бекитилген. Жергиликтүү жамаат жогорудагы белгиленген талаптарга ылайык мамиле менен байланыштын оң жыйынтыктарын белгилеп кетүүгө болот. Жергиликтүү аймактын стратегиялык өнүгүү планын түзүүдө жана аткарууда, бюджетти түзүү менен ишке ашырууда жергиликтүү жамааттын активдүүлүгү

байкалат. Жергиликтүү жамаат арасында да акча каражатына басым жасабай, көйгөйдү биргелешип чечүү колго алынып келет.

15-беренедө каралган жергиликтүү жамааттардын уставдары тиешелүү жергиликтүү жамааттын чогулуштарында (жыйындарында) же курултайларында талкуунун натыйжалары боюнча тиешелүү жергиликтүү кеңештер тарабынан кабыл алынып жатат.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жергиликтүү жамааттын уставы жергиликтүү жамааттын ички турмуш-тиричилигинин негизги принциптерин жана эрежелерин регламенттейт, жергиликтүү жамааттын мүчөлөрүнүн укуктарын жана милдеттерин карайт, жергиликтүү жамааттын бюджеттик процесстерге жана башка маселелерге катышуусун жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында жөнгө салынбаган жергиликтүү өз алдынча башкаруу ишинин башка маселелерин кошуп алганда, жергиликтүү жамааттын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүүдө ролу орчундуу. Анткени жергиликтүү калктын жергиликтүү бюджетти топтоо жана аны иштетүүгө катыштыгы жогорулап келет.

Бул багытта Корея мамлекетинин экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки абалы жана Сымайыл долбоорун кабыл алышып, Кыргызстанда жаңы айыл кыймылы коомунун тажрыйбаларын белгилей кетүү зарыл. Жергиликтүү калктын биргелешип чечим кабыл алуу жана аны аткаруусу этностор аралык мамилени жакшыртууга чоң салым болуп келет.

Экинчи Баптын жыйынтыгы:

1. Этностор аралык мамилелердин мамлекеттик саясаты Бириккен Улуттар Уюмунун ассамблеясы кабыл алган уставга, Кыргыз Республикасынын Конституциясына, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органынын мыйзамына, этникалык өнүгүүгө карата кабыл алынган концепцияларга негизденет.
2. ЖӨБОго мамлекеттик бийлик органдары менен жарандык коом ортосунда даанакер болуу милдети жүктөлгөн. ЖӨБOnун этностук тобуна карабай жергиликтүү калктын бийликке ишенимин кайра калыбына келтирүү чыр-чатактан кийинки кырдаалды калыбына келтирүү процессине кошо турган олуттуу салымы.
3. Этностор аралык конфликттерди изилдөөдө коомчулук арасындагы саясий туруксуздук, биримдиктин жетишсиздиги, жер-жерлерде карама-каршылыктар менен пикир келишпестиктерди жаратып, этностор аралык конфликттердин жаралуусуна алып келүүдө.
4. Этностор аралык мамилелерди жакшыртуу, конфликтологиялык теориялардагы негиздерге таянуу менен алдын ала пландоо, илим изилдөөчүлөр менен саясий бийликтин тыгыз байланышуусун колго алып, саясий башкарууну жоопкерчиликтери аркылуу конфликттин алдын алууну рационалдуу жолдордон экендигин сунуштайбыз.

III БАП. ЭТНО-КОНФЛИКТТЕРДИ ЖӨНГӨ САЛУУДАГЫ ӨКМӨТТҮК ЭМЕС УЮМДАРДЫН ОРДУ

3.1. Кыргызстандагы этностор жана улут аралык мамилелерди жөнгө салуудагы өкмөттүк эмес уюмдардын ишмердиги, тажрыйбасы

Демократиялык мамлекеттин өнүгүшүндө жарандык коомдун орду орчундуу. Кыргыз Республикасы демократиялык өнүгүү багытында күчтүү жарандык коом түзүү жолунда. Ушул трансформация процессинде өкмөттүк эмес уюмдардын (ӨЭУ) коомдогу орду бар. Алардын ишмердүүлүгү коомдун жашоо чөйрөсүн камтып, социалдык көйгөйлөрдү чечет деген пикирге кошулуу менен ӨЭУ коомдо кездешкен конфликттүү кырдаалдарда позитивдүү таасирлерин көрсөтүп келет. Ошого карабастан, кээ бир ӨЭУдар улуттук азчылыктын укугун коргоо иш аракетинде негативдүү таасир көрсөтүүсү да мүмкүн. Демек ӨЭУ бул Кыргызстандагы бир институт. Анын ишмердүүлүгү позитивдүү болгондо гана коомго пайда алып келет. Көз карандысыз мамлекеттеринин шериктеш өлкөлөрү менен Кыргызстанда ӨЭУдын ишмердүүлүгү советтик системанын кулоо мезгилине туш келет.

Өкмөттүк эмес уюмдар жарандык демилгенин негизиндеги уюшулган эркин уюм болуп саналат. Эксперттер ӨЭУдын санынын көбөйүшүн биздин мыйзамдардын либералдуулугу менен байланыштырып, мамлекеттик көзөмөлгө алуунун зарылдыгын белгилешет. “Албетте, ӨЭУдын санынын өсүшүнө биздин мыйзамдардын либералдуулугу аз эмес роль ойноп жатат. Бүгүн мамлекеттик органдар тарабынан кабыл алынып жаткан чечимдерге, ошондой эле өлкөдөгү болуп жаткан саясий процесстерге ӨЭУдын таасири жок эмес”, - дейт улуттук стратегиялык изилдөөлөр институтунун эксперти Чинара Эсенгул Вести.kg сайтына берген маегинде.

ӨЭУдын азыркы иш аракеттери Кыргыз Республикасынын 1999-жылдын 15-октябрында №111 “Коммерциялык эмес уюмдар [75]” жөнүндөгү кабыл алынган мыйзамы, өкмөттүк эмес уюмдардын иш аракеттерин жөнгө салат. Коммерциялык эмес уюмдарга: коомдук бирикмелер, фондтор, ж.б кирет.

Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндөгү мыйзамда төмөнкүдөй аныктама берилген: ӨЭУ - коммерциялык эмес, өз ыктыяры менен уюшулган жергиликтүү, мамлекеттик же эл аралык деңгээлдеги атайын институт. ӨЭУ жарандык коомду өнүктүрүү жана көйгөйлөрүн чечүү үчүн, ар кандай багыттагы маселелерди чечүүгө көмөктөшүү менен, жарандардын муктаждыгын канааттандыруу же арыз-арманын жогорку өкмөткө жеткирүү, жергиликтүү өкмөттүн үстүнөн коомдук көзөмөл жүргүзүү жана жергиликтүү калкты саясий турмушка активдүү катыштырууга жардамдашуу ж.б. иштерди жүргүзүп келет [98]. Ошондой эле айрым саясий маселелерге эксперттик баа жана анализ берип, эл аралык милдеттенмелерди аткарууну көзөмөлгө алат. Негизги милдети маалымат менен камсыз кылуу тренинг, семинар, дебат, консалтинг ж.б., жарандык коомдун кызыкчылыгын көтөрүү (эдвакаси, лоббизм), укуктук жана материалдык жагынан жардамдашуу ж. б. Бирок этностор аралык мамилелердин өнүгүшүнө «Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө» мыйзамда этникалык топ борборлорунун иштөө өзгөчөлүктөрү толук камтылган эмес. Анткени коом алдында мамлекет түзүүчү калктын укук милдеттери бирдей экендиктери жогорку бөлүмчөлөрдө белгиленди.

Этностор аралык мамилелердин позитивдүү ийгиликтери да ӨЭУ менен болгон байланыш жана мамлекеттин саясий башкаруусуна негизденет. Айрыкча мамлекеттер аралык жана мамлекеттин ичиндеги этникалык, жарандык чыр-чатактардын мезгилинде ӨЭУ өзгөчө мааниге ээ болуу менен иш алып барат. Анткени саясатчылардын бийлик үчүн болгон күрөш мезгилинде, өз жарандарынын бийликке болгон ишенимин жоготуп, жарандык коом мамлекеттик бийликти угуудан баш тартып, саясий диалог жүргүзө албай калат. Ошондуктан, ӨЭУдын ролу жогорулап, бийлик жоготкон таасирдүү күч алар тарапка ооп, маселени чечүүчү калыбына келтирүүчү формасында чыга келип көптөгөн жарандардын жашоосун, мамлекеттин туруктуулугун сактоого көмөктөшөт.

Анткени эл аралык ӨЭУ Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенешинин ратификациясынан кийин кыргыз жеринде өз ишмердүүлүгүн жүргүзүп,

мамлекеттин өнүгүү саясатын ишке ашырууга жардамдашып, этностор аралык мамилелердин, байланыштардын бекемделүүсүнө шарт түзүп келет. Мурдагы Союздун курамындагы мамлекеттердин эгемендүүлүктү алуусу менен анын карамагына караган көптөгөн аймактарда этностор аралык конфликттер жогорулаган. Алардын көпчүлүгү аягына чыгып чечилбестен, азыркы күнгө чейин уланып келет.

Демек, Кыргызстандын бардык аймактарынын калкынын саясий көз карашы түп тамырынан өзгөрдү, коомдогу бардык өзгөрүштөргө, жаңылыктарга терең түшүнүү менен карап, ар бир этникалык жарандар өз тагдырынын ээси болуп калды деген тыянакка келүүгө али эртерээк. Кыргызстандын ар кайсы аймактарында эл аралык уюмдардын буту баса элек, ӨЭУ эмне экенин толук кандуу түшүнбөгөн канчалаган айыл кыштактар бар [173, 142 б].

1996-жылы Борбордук Азияда конфликттердин алдын алуу жана тынчтык куруу боюнча Эл аралык толеранттуулук фонду иштеген. 1998-жылы Эл аралык толеранттуулук фонду Кыргызстанда өзүнчө ачылган. Улуттар аралык конфликттерди жөнгө салууга, жайгарууга, алдын алуу багытында иштеген бир канча эл аралык жана жергиликтүү ӨЭУ бар. Алар «Кризис борборлорунун ассоциациясы», «Жарандык коомду колдоо борборунун ассоциациясы», «Кызыл жарым ай» коому, Эл аралык толеранттуулук фонду, Калктын укугун коргоо фонду, “Кылым шамы”, Элет, Аймира, Алга коомдук уюмдары ж.б. кирет.

Кыргызстандын коомдук турмушунда ӨЭУдын активдүүлүгү байкалып, бардык тармактарда – чарбалык, гуманитардык, социалдык, укук коргоо жана саясий процесстерде иштеп жатышат. Андыктан, башка тармактардан саясий ишмердикти бөлүп кароо туура эмес. Себеби жарандык коомдун турмушу саясий социалдык чөйрө менен тыгыз байланышта.

Кыргызстан эли эки саясий төңкөрүштү баштан кечирди жана тажрыйба көрсөткөндөй ӨЭУдар булардын булагы да, катышуучусу да болгон эмес. Кыргызстандагы саясий төңкөрүш бийликтин мыйзамсыз аракеттери жана коррупцияланган кырдаал менен жакырданган элдин көтөрүлүшү түрткү

болгон. Экс президенттер ӨЭУдын бийлик саясатынын тигил же бул катачылыктарын көрсөткөнүн угуп, аны өз убагында жооп берип, жөнгө салса анда Кыргызстан эволюциялык жол менен ийгиликтүү өнүгүүгө багыт алмак.

Мындай саясий процесстер цивилизациялык мыйзамдуу жол менен ишке ашырылышы зарыл. Этникалык азчылык, көпчүлүккө өздөрүнүн ой-пикирин, көз карашын, жашоо өзгөчөлүктөрүн легитимдүү эмес аракеттер менен таңуулай албайт. Бул жол адам укуктарын таануу керектиги жөнүндөгү коомдун ишенүүсүн талап кылуу менен этностор аралык мамилелерди жөнгө салууга таасир этет.

ӨЭУ менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жарандык коом арасындагы саясий байланышты, мамилени колго алуусу кызматташууларын бекемдөөсү зарыл. Жергиликтүү калктын активин жогорулатууга ӨЭУдын салымдары бар. Этностор аралык мамилелерди жакшыртып, түшүнбөстүктөр менен пикир келишпестиктердин алдын алуу негизги максат. ЖӨБО биринчи жана жарандык коом экинчи деген түшүнүк болбостон, жарандык коомсуз ЖӨБО болбогондой эле, мамлекет жана жарандык коом дайыма тыгыз байланышта. Бихевиористтик метод менен же эки тараптуу байланышта иштеп, пикир келишпестиктердин алдын ала алат. Жарандык коомдун активин көтөрүүгө көптөгөн жергиликтүү ӨЭУдар Юстиция органдарынан, ал эми чет элдик ӨЭУдар Кыргыз өкмөтүнүн жана Жогорку Кеңештин ратификациясынан өтүп, кыргыз жеринде ишмердүүлүгүн жүргүзүшөт.

Эгемендүү Кыргыз мамлекетин дүйнө коомчулугу тааныгандан бери саясий мамилелер бекемделип, бир катар өлкөлөр менен дипломатиялык алакалар түзүлдү. Кыргыз Республикасынын Президентинин алдындагы мамлекеттик башкаруу Академиясынын алдында 2002-жылы ачылган Германиянын Ханнс Зайдел Фондунун Борбордук Азиядагы өкүлчүлүгү, жетекчиси доктор Георг Макс Майер, мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу системасында кадрларды кайра окутуп, жогорку квалификациялуу магистрлерди даярдоодо өзгөчө кызматташып келет.

Германия мамлекети менен Кыргызстан мамлекетинин дипломатиялык байланыштарындагы, демократиялык принциптердин ишке ашыруусундагы кызматташуулар экендиги талашсыз. ӨЭУдын жарандык коомдун дареметин көтөрүүдөгү иш аракеттери болуп келет. Бүтүрүүчүлөр тарабынан иш-пландар түзүлүп, сунуш, пикирлер, аткарылган иштер талкууланып, жаш кадрлардын өсүүсүнө, мамлекетибиздин туруктуу өнүгүүсү менен саясий туруктуулугу болочок кадрлардын колунда экендигине өзгөчө көңүл бурулуп келет. Өлкө Президенти С.Жээнбековдун да Мамлекеттик кадр кызматынын төрагасы А.Мадумаров менен жолугушуп, кадрлардын квалификациясын жогорулатууну колго алууну тапшыруусу да учур талабындагы орчундуу маселе.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу ЖӨБО иштери жана этностор аралык мамилелер боюнча мамлекеттик агенттиги менен Ханнс Зайдел Фонду тарабынан Евросоюздун каржылоосу менен “Жарандык коом жана массалык маалымат каражаттары: Кыргызстандагы ЖӨБOnун ачык айкындуулугуна кепилдик долбоору”нун каржылоосуна Республика боюнча 39 айыл аймактар тандалып алынып, айыл өкмөтүнүн аппарат кызматкерлери, жергиликтүү Кеңештин депутаттары жана жарандык коомдун өкүлдөрүнүн катышуусунда тренингдер уюштурулуп коомчулуктун дареметин көтөрүүгө, ЖӨБOnун мыйзамдуу иш алып баруусуна көмөктөшүп келет. Саясий муниципалдык адистердин билим алуусу, жергиликтүү маанидеги маселелерди мыйзам чегинде чечип, жергиликтүү жарандар менен тыгыз байланыштары, саясий башкаруулары этникалык топтор арасындагы чыр-чатактардын алдын алууга чоң мүмкүнчүлүк боло алат. Анткени чыр-чатактын негизи саясий башкаруунун боштугунан же жоктугунан, жарандар ортосундагы мамиленин байланыштын солгунунан экендигин турмуш сабактары көрсөттү.

Мындай учурлар да этникалык азчылыктардын жашаган чөйрөнүн кабыл алуусуна таасир этип келет. Кээде дин ишенимдер ортосундагы карама-каршылыктар кездешип, этностор аралык мамилелерге терс таасирин тийгизген. 2008-жылы кабыл алынган: Кыргыз Республикасындагы дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдары жөнүндө [106] мыйзамы кабыл алынган

учурдун талабы. Бул мыйзамга ылайык Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана Кыргыз Республикасы ратификациялаган эл аралык келишимдерде аныкталган адамдын дин тутуу эркиндигинин укуктарын камсыз кылууга, ошондой эле диний иш-аракеттерди жүргүзүү боюнча маселелерди жөнгө салууга, диний уюмдардын укуктук абалын, Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк диний уюмдардын миссияларын белгилөөгө багыт алган. Ошондой эле дин боюнча коомдук комитеттерди түзүү жолу менен дин иштери боюнча мамлекеттик орган менен бирдикте коомдук тартипти диний коопсуздукту, аймактык бүтүндүктү жана конституциялык түзүлүштү диний экстремизмден коргоону камсыз кылуу үчүн дин жаатында мамлекеттик саясатты жүргүзгөн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын укуктарын жана милдеттерин аныктайт [106] деп жазылган.

Бүгүнкү күндө казият тарабынан көзөмөлгө алынып, жума намаздарында өтүлүүчү темалардын бекитилип берилүүсү, имамдардын мамлекеттик органдар тарабынан жана казият тарабынан чыгарылган буйруктарды намаз окугандарга окуп тааныштыруусу, этностор аралык мамилелердин жакшыруусуна, жалпы дин ишеними аркылуу этникалык топтордун жакындашуусуна, аймактагы стабилдүүлүктүн орношуна алып келип жатат.

Демек, этностор аралык мамилелердин калыптануусуна, мамлекеттик бийликтин, айыл аксакалдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу бийлигинин жана дин уюмунун өкүлдөрүнүн кызматташууларынын барандуу орду бар.

Учурда, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу ЖӨБО жана этностор аралык мамилелер боюнча мамлекеттик агенттик масштабдуу административдик-аймактык реформаны жүргүзүү жагында иш алып барат. Өлкө калкынын жашоо шартын жогорулатуу, инвестицияларды көбөйтүү жана жергиликтүү калктын иш менен камсыз болушун арттыруу, ушул реформанын натыйжасы болууга тийиш. Бирок ошол эле учурда инвестицияга басым жасоо туруктуу өнүгүүгө жетише албоосун тажрыйба көрсөттү. Жарандык коом милдеттери жана жоопкерчиликти жөнүндө унутуп бара жаткандай. Бул

маселеге ылайык коңшулаш мамлекеттер Тажикстан менен Өзбекстандын тажбийбаларын салыштырууга болот, аталган мамлекеттерде инвестицияны өндүрүшкө тартуу аркылуу, туруктуу жумуш орундарын түзүү менен өлкөнүн өнүгүүсүнө багыт алышкан. Айыл жерине инвестицияны берүүдө коомчулуктун салымынын болушун талап кылуу аркылуу калкты мобилизациялап, жергиликтүү жамааттын ынтымагын, биримдигин байланыштыруу аркылуу өнүгүүгө жана этностор аралык көйгөйлөрдүн алдын алууга жол алышкан.

Мамлекеттин башкаруу саясатында да ашыкча чыгымдарга, элдин аң-сезимине терс таасир этүүчү жагдайларга да жергиликтүү бийлик аркылуу көзөмөлгө алынып, той-аш өткөрүүнүн мыйзам ченемдүүлүгүн киргизген мыйзам кабыл алышкан, жана жоопкерчиликтери катуу көзөмөлгө алынган. Кошуна мамлекеттер менен консолидациялоочу факторлор өтө көп, мусулман динин карманышат, тилибиз да жакын, ырым-жырым, каада салттар, маданиятыбыз да көп жагынан окшош келет. Андыктан элге көрүнүү, эйфорияга берилип, аша чаап аш да, той да өткөрүүнү чектөөнү, мыйзамдаштыруу аркылуу акыркы мезгилдеги “бай” жана “жарды” маселелерин четке кагуу аркылуу, жарандар арасында “бирдейлик, окшоштук” түшүнүктөрүн киргизишип, ар кандай этностор аралык чыр-чатактын алдын алууга жетишишти. Сырткы карыздары да анчалык көп эмес.

Ошондой эле этностук азчылыктын укуктарын коргоо максатында Кыргызстандын ичинде да бир топ укуктук нормалар жана бирикмелер, долбоорлор бар. Алардын кээ бирлерине токтолсок, маселен, “Концепция этнической политики и консолидации общества Кыргызской Республики” боюнча, этностор аралык мамиле чөйрөсүндө балансты теңдештирүү, көп этностуу жана көп тилдүү коомдун стратегиялык багытын аныктоо багыттарынын айланасында төмөндөгүдөй маселелер каралат.

Өкмөттүк эмес уюмдардын коомдогу ролу жана орду демократиянын деңгээлине жана анын мүнөздүү белгилерине жараша кызмат кылат. Бир жагынан өкмөттүк эмес уюмдар өзүнө мамлекеттик милдеттенмелердин бир

бөлүгүн алат жана аны материалды аз чыгымдоо менен ишке ашырат. Экинчи жагынан, өкмөттүк эмес уюмдар мамлекеттеги көйгөйлөрдү чечүүгө жардам берет. Мындай көйгөйлөр социалдык проблемалар, адамдардын анча чоң эмес тайпасындагы чыр-чатак маселелери бийлик органдары жана эл аралык түзүмдөр да көбүнчө шериктештик мамиледе иш алып барышат.

Ошол эле мезгилде өкмөттүк эмес уюмдардын, коомдук зарылдыктын негизинде иш алып баруучу адамдардын майда тайпалык бирикмелери түзүлүп, конфликттүү маселелерди токтотууда, качкындардын көйгөйлөрүн кыска мөөнөт ичинде чечүүгө же өз жерине кайтарууда негизги ролду ойношкон. Өкмөттүк эмес уюмдар жарандык коомду өнүктүрүү багытында уставдарында түрдүү маселелерди маселелерди кабыл алышкан. Анткени мурдагы СССРдин курамындагы мамлекеттердин ыдыроосу менен анын территориясында көптөгөн курч маселелер пайда болгондугу жалпыга маалым. Мындай маселелерди чечүүгө алгачкы мезгилдерде мамлекеттик уюмдар аралашса, бүгүнкү күндө мындай конфликттүү зоналарда өкмөттүк эмес уюмдардын иш жүргүзүүсү, багыты, универсалдуу көйгөйлөрдү камтуусу, натыйжалуу иш алып баруусу жагынан ар түрдүү бийиктикти багындырышкан. Өкмөттүк эмес уюмдардын эң ирилеринин бири “Международный комитет красного креста” (МККК), “датский совет по беженцам” (ДБС) жана башка. Ири тайпалар менен бирге бир канча адамдан турган майда тайпалар да пайда болуп, кырдаалды жакшыртуу багыты менен чыгышкан. Өкмөттүк эмес уюмдардын конфликттүү зоналардагы маселелерди чечүү классификацияларын төмөндөгүдөй бөлүүгө болот:

- 1) Гуманитардык багытта иш алып баруу-бул багытта биринчи кезекте тамак-аш, кийим-кече, бут кийим жана жашоо үчүн өтө зарыл нерселер-палатка, суу, жылуулук каражаттары, меш жана башкалар. Ошондой эле бул багытта, мүмкүнчүлүккө жараша жумушчу орундар менен камсыздоо, балдарды окутуу маселесин чечүү, медицина жана медициналык жардам, мындай жумушту аткаруу чоң каражатты талап кылат. Белгилүү болгондой, каражаттын негизги бөлүгүн эл аралык

түзүмдү каржылаган ири уюмдар аткарат. Конфликттин жабырлануучуларын камсыздоо үчүн каражат толук жетишпейт. Ошентсе да мүмкүнчүлүккө жараша жардам берилет. Андай болбогон шартта жоготуунун саны ченемсиз көп болуусу да толук мүмкүн. Качкындардын өмүрүн сактап калган. Өкмөттүк эмес уюмдардын жумушчулары үчүн негизги проблема дайыма зарыл болгон материалдык муктаждыкты камсыздоо жана бөлүштүрүү, башка сөз менен айтканда, негизги критерийлери жардам көрсөтүү.

- 2) Укук коргоо багытындагы иштери-бул жумуш болуп өткөн окуяга мониторинг же байкоо жүргүзүү багытын өз ичине камтып, жабырлануучулардын тартип бузуу динамикасын аныктоо менен укуктук жардамдарды көрсөтөт. Дүйнө түзүүчүлүк жана ортомчулук багыт-бул багыт өзгөчө деликаттуулукту пайда кылып, кырдаалды жакшы билүү жана анын өзгөрүүсүнө тез реакция жасоо. Карама-каршылашкан тараптардын ортосунда ортомчулар катары ООН, ОБСЕ, Европа кеңешмеси эсептелет. Булардын күчү дайыма эле жогору болуп, ийгиликке алып келе бербейт. Ал үчүн чечим кабыл алуудагы мамлекеттик саясий эрк зарыл маселе.

Ошондой эле 2011-2014-жылдары Кыргызстанда ЕККУ (ОБСЕ) нин колдоосу менен уюштурулган Ош, Чүй жана Жалал-Абад областарындагы “Ынтымак жарчылары” тайпасы областын бардык район, шаарларында мамлекеттик администрация, ички иштер бөлүмдөрү жана жергиликтүү аймактык башкаруу менен бирге ынтымакты бекемдөө, конфликттердин алдын алуу иш чараларын колго алышкан. Алар койгон талаптар да түшүндүрүү профилактикалык иш аракеттерди такай жүргүзүү менен жергиликтүү өз алдынча башкарууну жамааттык денгээлде жакшыртууга көмөктөштү. Мындай тайпалар Ала-Бука, Аксы, , Токтогул, Ноокен, Базар-Коргон, Сузак райондорунда жана Кара-Көл, Таш-Көмүр, Майлы-Сай Жалал-Абад шаарларында уюштурулган. ЕККУнун демилгеси менен “Жалал-Абад, Ош

областарында кыймылдуу данакер (мобилдик медиатордук) тайпалардын жардамы менен чыр-чатактардын алдын алуу”, долбоору сунушталып, “Ынтымак жарчыларынын этикалык кодексинин [181]” негизиндеги жоопкерчиликтери, милдеттети, опурталдуу кырдаал мезгилинде ыкчам жана бурмалоосуз иш алып баруу эрежелери, өзүнүн аймагынан башка бийлик органдарына байланышка чыгуунун мүмкүн эместиктери жана негативдүү маалыматты жайылтуунун мүмкүн эместиктери жөнүндөгү маалыматтар жыйнагы болуп саналат. Негизинен конфликттүү кырдаал жогорку чыңалууга жеткен мезгилде ушул сыяктуу ӨЭУдын таасири өтө жогорулайт. Бүгүнкү күндө да “Ынтымак жарчылар” топтору ЕККУ тарабынан каржылоо токтотулуп, долбоор жабылгандан кийин деле калк арасында тренингдерге катышып алган билимдерин өз ишмердүүлүгүндө колдонуп келгендиги маалым.

USAID уюмунун “Ийгиликтүү аймак” долбоору жергиликтүү жамааттын уставын талкуулап жана кабыл алуу боюнча пилоттук 20 айыл аймакта ишмердүүлүгүн жүргүзүп, “ЖӨБ жөнүндө” мыйзамына ылайык, ошондой эле ЖӨБOnун иштери жана этностор аралык мамилелер боюнча мамлекеттик агенттиктин 2014-жылдын 4-мартындагы № 01-24/19 буйругу менен бекитилген Жергиликтүү жамааттын Уставын талкуулоо жана кабыл алуу боюнча окутуулар өткөрүлгөн, Долбоордун алкагында жергиликтүү жамааттын Уставын талкуулоодо жана чечим кабыл алууда жергиликтүү жамаатты катыштыруу аркылуу бардык этносторду чечим кабыл алууга катыштыруу аркылуу, этностор аралык чыр-чатактардын алдын алууга багытталган.

Этностор аралык конфликтти алдын алууга багытталган изилдөөлөрү менен Эл аралык толеранттуулук уюму 2010-жылга чейин да бир катар изилдөөлөрүн жүргүзүп убактылуу өкмөткө этностор аралык конфликттин чыгуусу мүмкүн экендигин билдирип 2010-жылдын 20 апрелинде атайын кайрылышкан. Тилекке каршы өз убагында эч кандай чара көрүлгөн эмес.

Июнь окуяларынан кийин эл аралык толеранттуулук уюму конфликт болгон аймактарга 28 июндан 1-июль 2010 жылы мониторинг өткөрүлгөн.

Жалпысы 312 киши фокус-группага катышышкан, алардын 165 кыргыз 147 өзбек этносунун өкүлдөрү болгон. Фокус – группанын жыйынтык протоколу боюнча төмөнкү карталарга бөлүнгөн: Жабыркаган аймактар, конфликтке катышкан зоналар, ушактар жүргөн зоналар, конфликттин себептерин анализдеген.

Мамлекетибизде катталган коммерциялык эмес уюмдардын саны да, иштеген багыты да ар түрдүү багытта. Чынында эле ӨЭУ каттоодон өтүп жатып, өз уставдарында максаттарын өнүгүүгө, социалдык мобилизация, жарандык коомдун потенциалын көтөрүүгө, социалдык аз камсыз болгон жарандарга колдоо көрсөтүүгө багытталганы менен, иш жүзүндө башка багытка бурулуп кетип, саясатка аралашып кетип жаткандары да кездешет. Мыйзам чыгаруучулардын мындай демилгелерине ӨЭУдын өкүлдөрү тарабынан нааразычылыктар билдиришкен. Айрым ӨЭУдын аталган мыйзам долбоорун колдобоону өтүнүп Жогорку Кеңешке да кайрылышкан. 2010-жылдын 4-июнунда Бишкекте “Кыргызстандагы жарандык коом: теория жана практикада” деген аталыштагы конференция өтүп, анда өкмөттүк эмес уюмдары менен мекемелер өнөктөш катары иштеши керектиги талкууланган.

Өкмөттүк эмес уюмдар менен өнөктөш болуп иш алып барылса, кээ бир мамлекеттик структураларга караганда өкмөттүк эмес уюмдары, жарандык коомдун активин көтөрүүдө, коомчулуктун дараметин өнүктүрүүдө, ЖӨБОНун ишин алга жылдырууда, көп жакшы жетишкендиктер менен алгылыктуу иштерди аткарып келет. Жогорку Кеңештин депутаттары демилгелеген жаңы мыйзам долбоорунда өлкөдө катталган ӨЭУды жылына бир жолу пландуу текшерип туруу, мындан сырткары алардын ишмердүүлүгү, каржылык булактары боюнча отчет алуу, негизи болсо 6 айга ишин токтотуу сунушталган. Кыргызстанда көтөрүлгөн мыйзамды 2012-жылы Орусиянын мамлекеттик Думасы кабыл алган.

Сот системасын көзөмөлдөө боюнча жарандык кеңештин активисткасы Рита Карасартова болсо бул мыйзам: Орусиядагыдай эле өкмөттүк эмес уюмдарын тизгиндөө максатында жасалып жатканын айтып чыккан. Кайсы

тарапта иштесең ошону гана бил дегендей акырындан биздин иштей турган тармактарды азайтуу аракети болуп жатат. Мисалы биз ар кандай маселелерди көтөрөбүз. Саясатка кийлигишпе дешет, бирок чыныгы саясат – бул бийликке келүү. Биз ага кийлигишпей эле турабыз. Анткен менен социалдык жардам туура эмес көрсөтүлүп жатса ал социалдык саясат, сот системасында туура эмес иш болсо ал укук маселеси боюнча саясат, коопсуздук саясаты деп отуруп биздин жашообуздун баары ар кайсы түрдөгү саясат болгонуна токтолгон. Чынында эле жарандык коомдун өкүлү Рита Карасартова “Центерра” менен мамлекеттин ортосундагы келишимдин уланышына да алгачкылардан болуп каршы чыккан.

Мыйзамдуулук, укук тартиби жана кылмыштуулук менен күрөшүү комитетинин ошол кездеги төрагасы Кенжебек Бокоев коомчулукта ӨЭУ тууралуу түрдүү пикир бар экенин, алардын иши ачык-айкын болуусу зарылдыгын айткан. Каражат бир кишиге эмес, мамлекетке жана бир максатка келет. Ошондуктан алардын иши ачык болуп, эмне кылып жаткандыгын коомчулук билиши керектигин билдирген. Кыргызстанда акыркы маалыматтарга ылайык он алты миңден ашуун өкмөттүк эмес уюмдары катталган. Бирок алардын ичинен 1,5 миңдейи гана активдүү иш жүргүзүп келет. ӨЭУдын бир жылда мамлекетке салык түрүндө төккөн акчасы бюджеттин киреше бөлүгүнүн 2,5 пайызын түзөөрүн билдиришкен. Экс президент А.Атамбаев Кытайга мамлекеттик сапары учурунда "ӨЭУ кимдир бирөөнүн акчасын актоо үчүн иштеп жатат" деп айтканын кээ бир маалымат каражаттары жазып чыккан. Бирок буга байланыштуу мыйзамга каршы эмес экенин белгилеген.

Кыргыз мамлекети эгемендүү, шериктеш мамлекеттердин катарында өзүнүн ички саясатын өзү жүргүзүп келет. Конституциянын негизинде бизде, мамлекеттик түзүлүш парламенттик башкаруу сегизинчи жылга карай жүрүп жатат. Парламент түзгөн өкмөт өзүнүн ишин аткарып келет. Ошого карабастан ички саясатыбызга сырттан кийлигишүүлөр да болуп жатканы конфессиялык багыттарда байкалат. Эгемендүүлүктү алгандан бери Конституциябыздын 5-

беренесинде көрсөтүлгөн “дин эркиндигин” Советтик мезгилде катуу сынга алынган атеисттик көз караштын таасири, бүгүнкү күндөгү калктын тынч жашоосун бузуп, баш оту менен динге берилген жоон топту пайда кылып, көкүрөк дартын дин менен бөлүшкөн ар түрдүү дин багыттарына чакырууларга үндөп келген топтор бар. Тоталитардык башкаруу системасынын орду жоктолуп, саясий башкарууну, сырттан келген диний агымдарынын саясаты, бош калган эркиндикти байма-бай ээлеп, коомчулуктун арасындагы ар кандай терс көз караштарды жаратып, конфессиялык конфликттерди жаратууга жана этностор аралык мамилелерге терс таасирин тийгизип ажырымдарга алып келип жатат. Ушундай ажырымдар этностор аралык конфликттердин жаралуусуна түрткөндүгүн, өзбек этностору тарабынан ислам динине таянып, “кара сигнал” же 2010-жылы 10-июньда түнкү саат 02 00 до айтылган “Азан” чакырууларын белгилей кетүүгө болот.

"Демократия жана жарандык коом үчүн" коалициясынын төрайымы Динара Ошуракунова мындай деп токтолгон: ӨЭУ мамлекеттик органдар тарабынан көзөмөл жүргүзүп жатышат. Анткени бардык грант алып келген уюмдар, салыктарды, соцфондго чегерүүлөрдү төлөшөт, дайыма өздөрүнүн отчетторун берип турушат. Экинчиден, бул эл аралык уюмдардын бардыгы тең Кыргызстанда катталган, мамлекет чакырып, аккредитация берилген. Ошол эле эл аралык уюмдар парламентке жана башка биздин бийликке гранттарды, кредиттерди берип атат, ошону менен иштеп, өз ишмердүүлүктөрүн жүргүзүп жатышат. Үчүнчүдөн, балким, депутаттар каттоодон өтпөгөн башка, мисалы, биз азыр көрүп атпайбызбы мечиттер курулуп атат, алар кайсы жерден келип атат, ачык эмес уюмдарды карашаар, балким ошолордо коркунуч бар болуп жүрбөсүн. Бирок бул жерде кайрадан эле бизде мамлекеттик система ансыз деле ушундай түзүлгөн: кимдер иштеп атышса алар мыйзам чегинде иштеп, мониторингдерден өткөндөр.

Конституцияга ылайык, ар бир атуул өзүнүн өнүгүүгө мыйзамдын чегинде салым кошконго укугу бар. ӨЭУ да ошол мыйзамдардын негизинде түзүлүп, иштеп атышат. Адилет министрлигинен каттоодон өтөөрдө жүздөгөн

документтерди чогултушат, салыктар төлөнөт. Эгерде мамлекет өкмөттүк эмес уюмдарды көзөмөлдөгүсү келсе, эң жакшы рычаг бул – каржылоо. Мисалы, Европанын өнүккөн мамлекеттеринде, АКШда, Канадада, Италияда, Австралияда өкмөттүк эмес уюмдары толтура, миллиондоп саналат. Бирок булардын бизден бир айырмасы - буларда өкмөттүк эмес уюмдардын бардыгын мамлекеттик уюмдар, бизнесмендер, жеке ишканалар, адамдар каржылашат. Бул жерде Кыргызстанда өкмөттүк эмес уюмдар кандай салым кошту деген суроону коюш керек. Чындыгында билген адамдарга өкмөттүк эмес уюмдары, Кыргызстанда элдин активдүүлүгүн, жарандык аң сезимин көтөрүү боюнча бир топ жакшы иштерди жасаган, билинбегени менен майда-майда, бирок көп иштерди жасап атат. Ошондуктан мамлекет эгерде өкмөттүк эмес уюмдарды көзөмөлдөгүсү келсе, өздөрү да аракет кылышы керек. Социалдык заказ тууралуу мыйзам азыр ишке аша баштады. Ушул мыйзамды иштетип, ошонун негизинде каржы бөлүп, анан ушул каржыны эмне кылдың, кайда иштеттиң же жөнөттүң, эмне иш аткардың деп, көзөмөлдөсөк болот.

Кыргызстандагы массалык маалымат каражаттарында, социалдык тармактарда ӨЭУ жөнүндө көптөгөн ой-пикир айтылып келет, негизинен эле ӨЭУдын коомчулук арасында тийгизген таасирине саресеп салсак “ӨЭУдар Кыргызстанда болуп жаткан демократиянын өнүгүшүнө салымы зор деп, менин оюмча бул жанылыштык Демократия өнүгүшүнө бизде азыркы Конституция аябай эле жакшы жазылган, Парламентте олтурушат Расмий оппозиция. Өкмөттүк эмес уюмдары булар башка мамлекеттерге көз каранды” кимдин тамагын жесең ошонун сөзүн сүйлө” дегендей токтолушат. Америкалык ӨЭУдар американын сөзүн сүйлөсө, Орусиялык ӨЭУдар Орусиянын сөзүн сүйлөп талабын талашып тымызын саясатын жүргүзүп келет. Булардын гуманитардык жардамдары күнүмдүк, орусча айтканда бир жолку жардам тамак аш түрүндө, кийим же болбосо акчалай” деген да көз караштар да бар.

1989-1990-жылдары ӨЭУ аргасыз миграциялык көрүнүштөр жана территориялык конфликттер менен байланышкан көйгөйлөрдүн чечүү жолдорун камтыган узак мезгилдүү программаларды иштеп чыгуунун

зарылдыгын белгилешкен. Көбүнчө бийлик органдары массалык баш аламандыкты чечүүдө жаңы көйгөйлөрдү эски усулдардын негизинде чечүүнү колдонушкан. Башкача айтканда тарыхый салттык билим, улуттук менталитет колдонулган. Ошол эле мезгилде ӨЭУдын, коомдук зарылдыктын негизинде иш алып баруучу адамдардын майда тайпалык бирикмелери түзүлүп, конфликттүү маселелерди токтотууда, качкындардын көйгөйлөрүн кыска мөөнөт ичинде чечүүдө же өз жерине кайтарууда негизги орунда болгон. ӨЭУ өздөрүнүн алдына коомчулукту өнүктүрүүгө, туруктуу өнүгүүгө багыты бар маселелерди коюшкан. Анткени мурдагы Союздун курамындагы мамлекеттердин ыдыроосу менен анын территориясында көптөгөн курч маселелер пайда болгондугу жалпыга маалым. Мындай маселелерди чечүүгө алгачкы мезгилдерде мамлекеттик уюмдар аралашса, бүгүнкү күндө мындай конфликттүү аймактарда ӨЭУдын иш жүргүзүүсү, багыты, универсалдуу көйгөйлөрдү камтуусу, натыйжалуу иш алып баруусу жагынан ар түрдүү бийиктикти багындырышкан.

2010-жылы Кыргызстанда ишмердүүлүгүн жүргүзгөн эл аралык ӨЭУы: “Кызыл жарым ай коому, “Европа Коопсуздук жана Кызматташтык Уюму” (ОБСЕ), АКТЕД, ПРООН, Юнисеф, ЮСАИД, СОРОС Кыргызстан, Эл аралык толеранттуулук уюму, бүткүл дүйнөлүк банк, Азия өнүктүрүү банкы жана башкалар.

Этностор аралык конфликтти кырдаалды жакшыртуу багыты менен жергиликтүү ӨЭУдар жогорудагы эл аралык уюмдардан каржыланган. Алар: «Кризис борборлорунун ассоциациясы, «Жарандык коомду колдоо борборунун ассоциациясы», «Кызыл жарым ай» коому, Алга коомдук уюму, Ирет коомдук уюму, Аймира коомдук уюму, Кылым шамы, Справедливость уюмдары конфликт жана конфликттен кийинки кырдаалды жөнгө салууда, этностор арасында түшүндүрүү, гуманитардык жардам таркатуу, тренинг –семинарлар аркылуу, ынтымакка чакыруу иштерине активдүү катышышкан. Аларга мүмкүнчүлүккө жараша жумушчу орундар менен камсыздоо, балдарды окутуу маселесин чечүү, медицина жана медикаменттик жардам, мындай жумушту

аткаруу чоң каражатты талап кылат. Белгилүү болгондой, каражаттын негизги бөлүгүн эл аралык түзүмдү каржылаган ири ӨЭУ аткарат. Конфликттин жабырлануучуларын камсыздоо үчүн каражат толук жетишпейт. Ошентсе да мүмкүнчүлүккө жараша жардам берилет. Андай болбогон шартта жоготуунун саны ченемсиз көп болуусу да толук мүмкүн.

Этностор аралык конфликттерди жөнгө салууда көмөктөшкөн, ӨЭУдын үстүнөн болгон арыз даттануулардын саны да көп кездешет. Анткени кээ бир ӨЭУдар сырттан донордук уюмдардан көп акча каражатын алып, аз жумуш аткарып, отчет бергендери да интернет булактарында маалымдалган. Эл аралык ӨЭУдары өз ишмердүүлүктөрүн жергиликтүү ӨЭУ аркылуу гана жүргүзө алат. ӨЭУдын жетекчилери өздөрүнө жумуш орундарын түзүп, жакшы эмгек акы алышкандыктары менен мамлекеттин тышкы карызын көбөйтүп жатышат деген да ойлор айтылат. Каржылоо токтогондо ӨЭУдын иши да токтоп калуусу өкүндүрөт.

“Эл аралык Кызыл жарым ай коому” өкмөттүк эмес уюмунун качкындарга, туткундарга жана алардын тууган-уруктарына берген жардамдарын да гуманитардык багыттагы жумуш катары баалоого болот. Укук коргоо багытындагы иштери болуп өткөн окуяга мониторинг же байкоо жүргүзүү багытын өз ичине камтып, жабырлануучулардын тартип бузуу динамикасын аныктоо менен укуктук жардамдарды көрсөтөт. Мындай багытта жумуш алып барган ӨЭУдын катарында “Human Rights Watch Amnesty International”, укук коргоочу борбор “Мемориал” калкка сурамжылоо жүргүзүп же болуп өткөн окуялардын күбөлөрү аркылуу тактоо ишин жүргүзөт. Текшерилген фактылар прессага кабарланып, арыз же кайрылуу түрүндө басылып чыгат. Изилденген көйгөйлөрдүн тактыгы, келтирилген далилдери ишенимдүү болсо, ӨЭУдын да ролу жогорулайт жана коомчулуктан колдоо табат.

Укук коргоочу органдар адам укуктарын коргоону жөнгө салуу боюнча дүйнөлүк коомчулукка, мамлекеттик жана эл аралык түзүмдөргө кайрылуу мониторингин өткөрүшсө, акыркы мезгилдерде мындай уюмдардын бутактары

көбөйүп, “көйгөйлүү” көрүнүштөргө түздөн-түз аралашып, укуктук жардам көрсөтүп келүүдө. “ӨЭУсыз деле укук коргоо органдарынын системасы менен жыйынтыкка жетишүүгө болот, бирок бул абсолюттук динамикадан алыс, анткени күнөөлүүлөрдүн укугун коргоодо, туткунга түшкөндөрдү бошотууда, убактылуу же биротоло жашаган жеринде каттоого тургузууда укук коргоо органдары натыйжалуу жыйынтыкты көрсөтүүгө жетише албай келет.

Кээде чоң деңгээлдеги чыр-чатактарды чечүүдө адам укуктары боюнча Европа соту чоң үмүттөнүүнү жаратып, сотко Чечнянын көптөгөн окуялары боюнча арыздар жөнөтүлүп, көпчүлүгү чечилген. Дүйнө түзүүчүлүк жана ортомчулук багыты өзгөчө деликаттуулукту пайда кылып, кырдаалды жакшы билүү жана анын өзгөрүүсүнө тез реакция жасоо. Карама-каршылашкан тараптардын ортосунда ортомчулар катары ООН, ОБСЕ, Европа кеңешмеси эсептелет. Булардын күчү дайыма эле жогору болуп, ийгиликке алып келе бербейт. Ал үчүн чечим кабыл алуудагы саясий эрк зарыл маселе. Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй чыр чатактар менен пикир келишпестиктерди чечүүдө өкмөттүк эмес уюмдар менен жергиликтүү бийлик, жергиликтүү жамааттын мамилелери жана байланыштары, жергиликтүү жамааттардын бир чечимге келүүсүнө шарт түзүп келет.

2010-жылда болуп өткөн июнь окуяларын акыйкат иликтөө багытында эл аралык Human Rights Watch өзүнүн отчетунда этникалык азчылыктын укугун коргоого багыт берүүсү менен бир тараптуу чагылдырылган маалымат этникалык көпчүлүктү же мамлекетке аты берилген калкты дүйнөлүк коомчулукка дискриминант катары көрсөтүп, калктын кыжырдануусун жаратты. Мындан да жергиликтүү жарандык коомдун көйгөйлөрүн ЖӨБОы реалдуу акыйкат билүүсү жана конфликтти айкын чечүүгө мүмкүн экендигин белгилей кетүүгө болот.

Акыйкатка жакын маалыматты Улуттук комиссиясы, академик А.Эркебаев баш болгон комиссия берген. Отчетто көрсөтүлгөн маалыматка ылайык убактылуу өкмөттүн кырдаалды өз убагында толук кандуу колго ала албагандыгы көрсөтүлгөн. Өзбекстан Президенти И.Каримовдун чек араны

катуу кармап, кырдаалдын жайылышын өз убагында колго алууга жетишкендиги үчүн сыйга татыктуу экендиги да акыйкат баа берилген.

ӨЭУдар да мамлекеттин стабилдүүлүгүнө ар тараптуу саясий мыйзамдарды ишке ашырууда, чыр-чатактарды алдын алууда, мамлекет менен коомчулуктун ортосундагы байланышты күчөтүүгө ажырымды, ишенбөөчүлүктө негизги ролду ойногон адам факторунун элементтерин, ӨЭУнун ишмердүүлүгү, массалык маалымат каражаттары аркылуу этностордун байланыштары менен мамилелерин, тынымсыз чагылдырууну максаттуу колго алуу, мамлекеттин туруктуу өнүгүүсүндө кызматташат.

3.2. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана өкмөттүк эмес уюмдардын этностор аралык мамилелерди жөнгө салуудагы: багыттары жана келечеги

Жогоруда белгилеп өткөндөй Союздук республикалардын ыдырашы, Кыргызстанда социалдык-экономикалык көйгөйлөрдү чечүү максатында, эгемендүүлүктүн жакындап келүүсү менен, демократиялык принциптердин жайылуусуна шарт түзүлдү. Окумуштуу О.Бауер өз эмгектеринде: “Москва шаарында Коммунисттик Партиянын 1988-жылы июнь-июль айларында өткөрүлгөн бүткүл союздук акыркы XIX конференциясы, СССРдин территориясын демократиялык принциптерди негизденүү менен бөлүнүүсү зарылдыгын тастыктады. Бул принцип демократиялык жол менен укуктук

мамлекеттердин пайда болуусун шарттады [28, 654 б]” деп белгилейт. Ошонун негизинде Кыргызстанда да активдүү жаштар тарабынан ӨЭУ түзүлүп коомчулуктун укугун коргоо уюштурула баштады. Тилекке каршы Ош чөлкөмүндө жашаган калк кызыкчылыгына, менталитетине, этностук өзгөчөлүгүнө карап бириге баштаган. Же жашоо образында отурукташып жашаган өзбек улутунун өкүлдөрүнүн үйлөрүндө убактылуу батирде жашаган кыргыз жаштарынын массалык көйгөйлөрү тездик менен бир уюмга мүчө болуусуна, ошол эле учурда өзбек улутунун жаштарынын өзбек тилин, маданиятын сактоого бириктиришкен. Ал эми шаарда батирде күн кечирип келген кыргыз этносунун мүчөлөрү жер участогун алуу жана кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары кабыл алынуусун көтөрүшкөн. Кыргызстандын тажрыйбасында ӨЭУдын опурталдуу же саясий кырдаалдарда түзүлүүсүнүн генезиси болгон.

Башка постсоветтик республикалардай эле Кыргызстанда да коомду демократиялаштыруу стратегиясынын маанилүүсү жарандык коомду куруу болуп саналат. Батыш мамлекеттериндеги либералдык-демократиялык моделдеги демократияда ӨЭУ жарандык коомду куруунун негизги булактарынын бири катары каралат. Аталган уюмдар реформалардын ишке ашырылуусуна өкмөттө либералдаштыруу, коомчулукту маалымат менен камсыз кылуу жана жамааттар менен иш алып баруу аркылуу өбөлгө түзүп келет. Кыргызстанда ӨЭУ өлкөнүн коомдук-саясий турмушунда маанилүү ролду ойнойт. Кыргызстанда алгачкы убактарда пайда болгон ӨЭУ ишмердүүлүгүнүн так багыттары аныкталбаган, конкреттүү бир проблеманы чечүүгө багытталбагандыгы менен айырмаланган. Мында негизги максат ӨЭУды коомдук уюм катары таанытуу болгон.

Албетте эл аралык донорлор жана уюмдар бул багытка көптөгөн каражаттарды жумшашкан. Негизги максаты жергиликтүү уюмдарды эл аралык стандартка салуу жана усулдарын үйрөтүү болгон. Маалымат булактарында, 2016-жылдын 21-майына карата Кыргызстанда 11305 ӨЭУы катталган. Эксперттердин баамы боюнча 2004-жылы ӨЭУдын секторунда туруктуу 20

мин киши, убактылуу шартта 10 минге чейин эксперттер, 8 мин ыктыярдуулар иштешкен. Башка маалыматтар боюнча ӨЭУдын секторунда 100 мин киши эмгектенет же өлкөнүн ишке жарамдуу жарандарынын 5 пайызын түзүшөт.

Алты миллиондон ашуун калкы бар Кыргызстанда 14 минден көбүрөк жарандык коомдук уюмдар бар. Алардын ичинен 8 минден көбү ӨЭУ. Кээ бир интернет маалымат булактарында Кыргызстанда бүгүнкү күнү мыйзамдуу катталган 16000 ден ашуун ӨЭУ бар, ар дайым иштегени 500 дөн ашуун. Жергиликтүү коомчулук ӨЭУды эмгек маянасы жакшы, мекемелери жакшы жабдылган грант алуучу уюм катары таанышат. Акыркы учурларда жарандык коомдордун ролу жана орду тууралуу маселе көптөгөн ӨЭУдын талкуусунун негизги темасына айланган. Бул багытта 2011, 2013-жылдары ӨЭУдын Улуттук форуму өткөрүлгөн. Негизги максаты жаңы саясий шарттарда өз программаларын аныктоо донорлор жана мамлекет менен позицияларын жөнгө салуу болгон. Айрым ӨЭУдын өкүлдөрү мамлекет менен кызматташпаган көз каранды эмес уюм катары калууну каалашкандыктарын билдиришкен. Социалдык маселелерди чечүүдө ӨЭУ менен мамлекеттик структуралардын өнөктөштүгү мыйзам менен бекитилген. 2004-жылдын 25-мартында КРнын өкмөтүнүн № 200 токтому менен “ӨЭУ менен мамлекеттик бийлик органдарынын кызматташуусу [143]” боюнча Концепция бекитилген. Бул концепция коомдун социалдык проблемаларын чечүүдө ӨЭУ менен мамлекеттик коомдук структуралардын биргелешкен аракеттеринин жолдорун аныктайт. Төмөнкү милдеттер коюлган:

- ӨЭУ менен кызматташууну бекемдөө;
- Социалдык маанилуу маселелерди чечүүгө ӨЭУды тартуу;
- Мамлекеттик сектор менен ӨЭУдын интерактивдүү кызматташуусу үчүн - консультацияларды уюштуруу;
- ӨЭУга информациялык, маалыматтык, усулдук, уюштуруучулук-техникалык жардамдарды берүү;
- Мамлекеттик социалдык заказ аркылуу ӨЭУдын көмөктөшүүсү.

ӨЭУды мамлекеттик колдоонун негизги принциптери жана формалары: мыйзамдуулук, өнөктөштүк, айкындуулук, макулдашуучулук жана жоопкерчилик болуп саналат. Улуттар арасындагы ар кандай чыр-чатактар жана пикир келишпестиктерди алдын алууда жарандык коом менен жергиликтүү бийликтин кызматташуусунун, биргелешип иш алып баруунун аздыгынан, социалдык, экономикалык көйгөйлөр чечилбестен калып жатат. Этностор аралык мамилелерди бекемдөөдө ар бир институттун жана ар бир жарандын орду маанилүү.

ЖӨБО тарабынан жаштарды колдоо жана өнүктүрүү, ар бир мамлекетти өнүктүрүүнүн ажырагыс бөлүгү болуп эсептелет. Жергиликтүү бийликтердин аракетинен тышкары, өлкөдөгү коомдук маанилүү маселелерди жөнгө салуудагы мамлекеттин ролу өзгөчө мааниге ээ. Кыргызстанда этностор аралык мамилелерди бекемдөө боюнча чаралар көрүлүп келет. Алардын ичинде, 2013-жылдын 10 апрелинде кабыл алынган “Элдин биримдиги жана этностор аралык мамилелерди чындоо” Концепциясы [107], жана ушул Концепцияны 2013-2017-жылдарда ишке ашыруу боюнча кечиктирилгис иш-чаралардын планы болгон. Мамлекеттик Концепция 2013-2017-жылдардын мезгилинде Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук Стратегиясынын алкагында кабыл алынган. Концепцияны ишке ашыруу жакшы натыйжа бере алган жок. Анткени, базар экономикасынын шарттары же көпчүлүктүн акча табуу багытында алектенүүсү максаттуу иш алып барууга катышпай калуусу же “менин ишим эмес” деп, жаңы маалыматка убакыт бөлбөй келүүсү менен жергиликтүү жамааттык топтор арасында маалыматты жеткиликтүү жайылтууга иш чаралар каралган эмес.

Ал эми “Эл аралык толеранттуулук фонду” тарабынан өткөрүлгөн изилдөөлөрдө: Жаштардын өкүлдөрү белгилегендей азыркы күндө аймактын көптөгөн жашоочулары эмгек миграциясына чыгып кетишкен. Мигранттардын арасында жаштардын өкүлдөрү көп санда экендиги байкалат, бул өз кезегинде, аймакты өнүктүрүүгө жаштардын катышуусу төмөн экендигинен кабар берет. Бул Концепцияны ишке ашыруудан күтүүлөрдүн негизинде элдин биримдигине

жетишүү жана ар бир инсан өзүн “Кыргыз Жараны” экендигин аңдап-түшүнүүсүн калыптандырууга тоскоол болуучу факторлорго биргеликте каршы турууга бардык мамлекеттик органдардын менен жарандык коомдун аракеттеринин кызматташууларын бириктирүүдө жатат. Мамлекеттик Концепцияны киргизүү максатында концепцияны ишке ашыруу планы иштелип чыгып, аны аткарууга БУУнун тынчтык куруу фонду тарабынан 204 миллион сом ” бөлүнгөндүгүн социалдык сайттагы маалыматтан таанышууга болот.

Изилдөө көрсөткөндөй, Сузак районунун ЖӨБО Концепциянын мазмуну менен тааныш эмес, бирок ал жөнүндө угушкан. Маектешкендердин көпчүлүгү иш жүзүндө этностор аралык жашырын көйгөйлөрдүн бар экендигин билишет. ЖӨБОНун иш пландары бар, жаштар арасында иш алып барышат, бирок тилекке каршы жаштардын негизги жана активдүү топтору миграцияда экендиги маалыматтын Концепциянын ишке ашуусуна терс таасирин тийгизип жатканын белгилешкен.

Кыргыз Республикасынын 2018-2040 жылдарга кабыл алынган туруктуу өнүгүү стратегиясы “Таза коом. Жаңы доор”, 1.2 бөлүмчөсүндө да демократиялык коомдун өнүгүүсүндө Кыргыз жараны образын калыптандыруу белгиленип, өңүтүндө 2040-жылы мамлекет калкы саясий укуктук аймакта, өздөрүнүн этникалык келип чыгууларын сактоо менен, маданияттуу, дин ишенимдерине бек жарандык коомду курууга жетишүүгө басым жасалган. Мамлекеттин жарандары расасына, тилине, дин ишенимине, саясий жана билимдик өзгөчөлүктөрүнө карабай, ынтымак менен бирдей баалуулуктары “Кыргыз жараны” образына жетишүү пландалган.

Концепцияда ошондой эле “көп тилдүү, билимдүү, инновацияларга жана байланышка ачык” деп сүрөттөлгөн “Кыргыз жараны” образы чагылдырылган”. Аныкталгандай, фокус топко катышкандардын 46,9% “Кыргыз Жараны” образы жөнүндө маалыматка ээ эмес, бирок бул образ жаштар тарабынан жакшы кабыл алынган.

Долбоордун алкагында тренинг учурунда шарттуу оюндар уюштурулуп, кырдаалды жөнгө салууга мүмкүн болгон багыттардын болжолдуу мүмкүнчүлүктөрү иштелип чыгылды. Долбоордун максаты: «демилгелүү топтордун» тайпаларын түзүү жана потенциалын жогорулатуу аркылуу коом арасында конфликттүү жагдайларды аныктоо жана таасир көрсөтүү менен жергиликтүү бийлик органдарына жана жергиликтүү жамаатка көмөктөшүү.

Салттуу кыргыз коомунда инсандар арасындагы, уруулар аралык же болбосо турмуш тиричиликтик жанжалдар аксакалдардын катышуусу менен чечилип келгендиги маалым. Түрк элдеринде уруу-улуттук өз ара мамилелердеги чырлуу маселелер байыртан эле аксакалдар жыйындарына алынып чыгылчу. Түрк элдери тил табышуу чеберлиги, аксакалдардын сөзүн угуп, айткандарын эске алуу, элдик дипломатия ыкмаларын колдонуу менен келишүүчүлүк чечим табуу сыяктуу сапаттарды колдонуп келген. Совет мезгилинде Аксакалдар кеңешинин милдеттери үй-бүлөдөгү талаш-тартыштарды, салтка байланышкан чыр-чатактарды, жеке келишпестиктерди жөнгө салуу менен чектелген. Бирок Советтик тоталитардык системанын жоюлушу менен жана расмий институттардын жергиликтүү чыр-чатактарды чечүүдө натыйжасыздыгы байкалган. Бүгүнкү күндө аксакалдар институту өз иш-аракеттеринин чөйрөсүн кеңейте баштаган.

1990, 2010-жылдагы Кыргызстанда болгон конфликт учурунда аксакалдар ортомчулук милдетин аткарып, кагылышууну жөнгө салууда өз таасирин тийгизди. Чыр-чатак күчөп бара жаткан мезгилде эки коомчулуктун тең аксакалдары ынтымакка чакырышты. Аксакалдар өз коомунда гана эмес, коңшулар арасында да чоң кадыр-баркка ээ. Кыргызстандын түштүгүндө аксакалдар каршы тараптагы коомчулуктагы "кесиптештери" жана лидерлери менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, чыр-чатакты чечүүгө катышкан. 2010-жылдагы чыр-чатакты жөнгө салуудагы аксакалдардын орду Кыргызстандын президенти Алмазбек Атамбаев тарабынан белгиленди. "Биз, биздин карапайым жарандарыбызга, аксакалдарга ыраазы болушубуз керек. Алар чыр-чатактын биринчи сааттарынан баштап айылдарды көчөмө-көчө кыдырып, кызууланган

топту, элди акылга келүүгө чакырышкан. Алар турак-үйлөргө, кварталдарга барчу жолдорду тороп, тирүү калканыч болуп, аялдар менен балдарды коркунучтуу жерлерден чыгарып, баш калка берип, зарыл жардамдарын көрсөткөн күндөр да болгон", – деп белгилеген.

Андан сырткары, чыр-чатактан кийин түштүктө эл психологиялык жардамга муктаж болуп турганда, аны мечиттерде да көрсөтүштү. Ал жерлерде аксакалдар элдешүү ырым-жырымдарын байма-бай өткөрүп, тынчтануу жана зомбулукту токтотуу чакырыктары менен чыгып турушкан.

Эл аралык толеранттуулук үчүн фондунун изилдөөсүнө ылайык, бул жагдайда жарандар диний ишмерлерге жана коомчулук лидерлерине кайсы бир кепилдик сурап жана эки анжы абалга кабылган элге жетекчилик кылуу өтүнүчтөрү менен кайрылышкан. Анткени этностор аралык биримдик жалпы келечектүү кызыкчылыктар аркылуу мүмкүн болду. Ошентип, 2010-жылдагы чыр-чатактарда Аксакалдар кеңеши улуттар аралык ынтымакка чакыруудагы активдүү институттардын бири катары көрсөтө алды. Мындан жаңы институтту түзүүнүн зарылчылыгы жок эле, ЖӨБОы мыйзам талаптарын өз денгээлинде сапаттуу аткарууда этностук таандыктарына карабай жергиликтүү жамааттары менен мыйзамда каралган жергиликтүү маселелерди чечүү жетиштүүлүгүн белгилегибиз келет.

2010-жылы каргашалуу Июнь окуялары башталган алгачкы күндөрү экс президент Р.И.Отунбаева тарабынан Орусия Федерациясынын президенти В.В.Путинге конфликтти токтотууга жардам сурап кайрылган. Бирок мамлекеттин ички көйгөйлөрүнө Орусия тарап аралашкан жок. Дүйнөлүк тажрыйбада же медиациянын усулдарында конфликтке барган тараптардын өз ара ынтымакка келүүсү маанилүү. Бул жагдайда да жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары Убактылуу өкмөттүн жетекчилиги менен этностор аралык кызматташууларга басым жасап, алардын мүмкүнчүлүктөрүн колдоно алууга жетишкен.

2010-жылы Кыргызстанда болгон конфликттен кийин көпчүлүк өкмөттүк эмес уюмдар, о.э. донорлор Аксакалдар кеңештеринин тынчтыкты орнотуу

мүмкүнчүлүгүнүн күч алышына көңүл бурушкан. Ар түрдүү долбоорлордун алкагында жарандык коом уюмдары демилгечи топторду түзүп, аларды чыр-чатактардын алдын алуу ыкмаларына окутуп, сүйлөшүүлөрдү уюштуруп жана өнүктүрүү боюнча биргелешкен долбоорлорду киргизишкен. Көп сандаган аксакалдар ушундай демилгечи топторго да катыштырылып, коомчулуктар менен сүйлөшүүлөргө тартылган. Өздөрүнүн салттуу инструменттерин жана донорлор менен өкмөттүк эмес уюмдары түзгөн расмий жол-жоболорду айкалыштырып колдонушту.

Аксакалдардын тынчтыкты орнотуу мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу маанилүү экендигин түшүнүп, өкмөттүн алдындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу иштери жана этностор аралык мамилелери боюнча мамлекеттик агенттиктин алдында жергиликтүү деңгээлдеги кеңеш берүүчүлүк түзүмдөр уюштурулган. Алардын курамына, биринчи кезекте, ар түрдүү улуттагы жергиликтүү лидерлер – аксакалдар, активисттер, аялдар кеңеши, жаштар, укук коргоо органдарынын адистери, дин уюмунун өкүлдөрү кирген.

Аксакалдар кеңешине этностор аралык саясаттын маселелерин талкууга катышууга мүмкүндүк берет жана тынчтыкты орнотуудагы мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууга жаңы шарттарды түзөт. Аларга мамлекеттик бийлик органдары менен коомчулук ортосунда даанакер болуу милдети жүктөлгөн. Карапайым адамдардын бийликке ишенимин кайра калыбына келтирүү чыр-чатактан кийинки калыбына келтирүү процессине кошулган олуттуу салым болду.

Мындай иш чаралар постсоветтик мамлекеттерде да колго алына баштаган. Орусия Федерациясынын 2010-жылдын 27-июлундагы №193-л Мыйзамында алтернативдик жол менен чыр-чатактарды медиациянын усулдары менен жөнгө салуу кабыл алынган [142]. Армения Республикасынын Президенти тарабынан 2012-жылы 30-июнда кабыл алынган буйрукта, чыр-чатактарды жөнгө салууда, алтернативалуу жол катары кабылданып келет. Бул багытта «Ортомчулардын катышуусу менен жараштыруу процедурасы жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын мыйзамында каралган. Аталган мыйзам коомчулук арасында ортомчулукту уюштуруу, принциптери [94, 64 б]

ортомчулукту өткөрүү процедураларын жана медиаторлордун статусун жөнгө салат.

Этностор аралык мамилелердин калыптануусуна жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен өкмөттүк эмес уюмдардын өкүлдөрү Медиациянын усулдарын окуп үйрөнүшкөн «Ынтымак жарчылары» элдештирүү аракеттерин калыс түрдө, эч бир тарапка тартпастан жана эки тараптын кызыкчылыктарын бирдей эске алуу менен чатакташкан тараптардын бир чечимге келүүсүнө шарт түзүшөт. Мындай тажрыйбалардын тарыхый тамыры тереңде экендиги белгилүү. Дүйнөлүк тажрыйбада анын айкын мисалдары бар. Алсак, байыркы Кытайда Конфуцийчилер жана Буддисттер сыяктуу илгерки маданияттардын ортосунда ар дайым конфликт болуп келгендиктен, алар конфликтти чече турган бир адамды шайлап алышкан. Римдиктердин коомунда чатакташып жатышкан тараптардын ортосунда ары-бери чуркап, тынчтыкты сактоо убадасын алуу үчүн товарлар менен кызматтарды сунуш кылган «сурамчы» деген кесип болгон. Убакыттын өтүшү менен, калктын саны көбөйүп, атайын шайланган адамдар бардык конфликттерди жайгара албай калышкандыктан Хаммурапи Кодекси кабыл алынып, Магна карта громатасына кол коюлгандан кийин, жогоруда айтылган даанышман адамдар үчүн атайын мыйзамдар жазылып, расмий кызмат орундар түзүлгөн. Медиация Вольфгандын эл аралык медиация стандарттары жөнүндө, б.а 1680-жылдары жазган текстинен башталган. Түпкү америкалыктар чыр-чатактарды жайгаруу жол жоболорун Америкалык оторчулар келгенге чейин эле колдонуп келишкен. Америкалык отурукташуучулардын дагы чыр-чатактарды жайгаруу ыкмалары болгон. Медиация боюнча адистердин айтымында, эң алгачкы чыр-чатактарды жайгаруу жол-жобосу, Джордж Вашингтондун көзү өткөндөн кийин анын ордун басуучулардын ортосунда чыр-чатактарды жайгаруу үчүн анын керээз катындагы арбитраждык эскертмесинде колдонулган.

Ынтымак жарчыларынын этикалык кодекси чыр чатактарды алдын алууга жана чечүүгө, тынчтыкты жана ынтымакты бекемдөөгө багытталган иш чараларды өткөрүү учурундагы «Ынтымак жарчыларынын» нравалык-этикалык

нормаларын жана жүрүм турум эрежелерин аныктайт [139]. Элдештирүү аракеттерине даярдык көрүү же өткөрүү учурунда «Ынтымак жарчысынын» көз карандысыздыгына таасир тийгизген же кызыкчылыктардын кагылышуусун жараткан жагдайлар пайда болгон кездерде, талаш-тартыш учурлардагы жеке кызыкчылыктардын пайда болушу, элдештирүү аракетинин катышуучуларынын ортосундагы тууганчылык же кандайдыр бир жакындыктар байкалган учурларда, же кандайдыр бир себептерден улам «Ынтымак жарчысы» араздашкан тараптарга калыс, бейтарап мамиле кыла албай калган учурларда элдештирүү аракеттерин токтотот жана бул жагдай тууралуу өзүнүн тайпа жетекчисине жана араздашкан тараптардын өкүлдөрүнө маалымат берет. Андан соң алар менен элдештирүүчүнү алмаштыруу же ошол курамда уланта берүү боюнча талкуу жүргүзүлөт. Эмне болгон учурда да, тараптардын чечимине карабастан «Ынтымак жарчысы» элдештирүү аракетинен баш тартууга укугу бар. Этностор аралык конфликттерди жөнгө салууда ушул багыттагы көп баскычтуу иш чараларды колдонуу аркылуу жарандар арасында түшүнүктөрдү жайылтууга, аң сезимди жогорулатууга олуттуу таасирин тийгизип келүүдө.

Ош шаарында иш алып барган эл аралык өкмөттүк эмес уюм «International Alert» коомунун иш багыты дүйнө элдериндеги чыр-чатактардын алдын алуу. 1980-жылдары «Кансыз согуш» эпохасы мамлекеттер арасында акырындап өчүп, согуштун башкача түрү, «граждандык согуш» күчөй баштаган мезгилде Улуу Британия мамлекетинин Лондон шаарында уюшулган. Аталган уюм өз ишин Африкада, Кавказда, Борбордук Азия мамлекеттеринде, Түштүк Америкада, Шри-Ланкада, Непалда, Филиппинде иш алып барууда. Түштүк Кыргызстанда ЕККУ менен биргеликте тренингдерди каржылоо иштерин уюштурду [138].

2010-жылдын июнь айындагы коогалаңдан кийинки турмуш өз калыбына келгени менен дагы да болсо кооптонуунун элементтеринин бар экендиги аналитик социолог, профессор А.Б. Элебаеванын 2011-жылдын 11-майында берген интернет булактарындагы «Тирешуу дагы да көмүскөдө тургансыйт [183, 19 б]» макаласында кенири баяндалган. 2017-жылдын 15-октябрда

өткөрүлгөн президенттик шайлоолордо талапкерлердин калк менен жолугушуу маалында Ө. Бабанов Ош шаарынын Он адыр участкасында шайлоочулар менен жолугушуу убагында “Тизе бүгүп жашаганча, тике туруп өлгөн жакшы, бир өзбекти кармаса баарыңар чыккыла, эл деген аккан сел, баарыңар чыксанар эч ким силерге каршы тура албайт. Бир өзбекти милиция кармаса, ал ошол күнү жумуштан кетет” деген добуш алуу үчүн айтылган чакырыктары, социалдык тармактарда кеңири жайылтылып, этностор аралык кандуу кагылышууларды эки жолу баштан кечирген жергиликтүү калк арасында нааразычылыктарды жаратпай койгон жок. Саясий элитанын саясаты күтүүсүз айтылган сөзү, саясий кырдаалдарда калк тарабынан башкача кабыл алынаарын күткөн жок, жыйынтыгында саясий кырдаалды күчөтүп жиберүү мүмкүн экендиги дагы бир жолу изилдөөчүлөр тарабынан аныкталгандыгын бекемдегиз келди.

Кыргызстан саясий элиталары саясий маданият, саясий башкаруу, философиялык жана саясий-социологиялык жактан айрым бир даярдыктардан өтүү зарылдыгы байкалды. Саясий маданият, саясий аң-сезимди мамлекеттик денгээлде кабыл алуу учурдун талабы. Батыштын тажрыйбасын туурап баруу менен улуттук менталитетти айкалыштырып өнүктүрүү, эске алуу жана иш жүзүндө колдонуу ар бир кыргыз саясий элитасы менен жарандарынын милдети болуусу зарыл.

2012-жылдагы «Регионалдык изилдөө институту» тарабынан профессор, социолог А.Б.Элебаеванын, жана аталган институттун директору А.Р.Алишевдин тарабынан жүргүзүлгөн аналитикалык отчетторунун резюмесинде «2010-жылдагы улуттар аралык коогаландын келип чыгуусуна, республикадагы саясий туруксуздук себепчи болгон [182, 39 б]» деп таамай анализденген. Изилдөөлөр көрсөткөндөй чыр-чатактан кийинки жөнгө салуу жумуштарынын жыйынтыктары, келечеги мамлекеттик саясий бийлик органдарынын идеологиялык саясатынан, Борбордук Орто Азия мамлекеттеринин ички-тышкы саясатынан да көз карандылыгы байкалат.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Коомчулукту Өнүктүрүү жана Инвестициялоо Агентствосу (АРИС)нун миссиясы жамааттын

потенциалын көтөрүү, коомчулук арасында туруктуу муниципалитеттердин өнүгүүсүнө түрткү берүү, коом арасында пайда болгон көйгөйлөрдү биргелешип чечүүгө карата иш алып барган жарандарды инвестиция берүү аркылуу чечүү, этностор жана жарандар аралык ынтымак менен биримдикти этностук топтордун катышуулары менен бекемдеп туруктуу өнүгүүгө багыттоо. Тилекке каршы коомчулук грантка же накталай акча каражатына приоритет берүүнү биринчи орунга коюп, долбоорлордун кабыл алынышын жана курулушуна басым жасоо менен калган иш аракеттер экинчи орунга калып, этностор аралык чыр-чатактарды жөнгө салуудан алгылыктуу жыйынтык чыгарууга жетишпей келүүдө. Жаштардын башка этностун өкүлүн кабыл алуусунун боштугу, жогорудагы иш аракеттерди ишке ашырууга тоскоолдуктарды жаратып келет.

Коомдук кабыл алуу борборлорунун ишмердүүлүгүнүн максаттары жана принциптери, коомдогу тынчтыкты жана ынтымакты бекемдөөгө салым кошуу, миссиясынын маанилүүлүгүн түшүнүү менен өзүнүн ишмердүүлүгүн ыктыярдуу түрдө жана коомдук башталыш негизинде ишке ашырышат. Өз алдынчалуулук укугу, калыстык, бейтараптуулук жана катышуучуларга сый мамиле жасоо, сыр сактай билүү, ачык-айкындуулук, жоопкерчиликтүүлүк, ак ниеттүүлүк жана дараметтүүлүк.

Тараптардын сыр сактоо боюнча күтүүлөрү, каалоолору каралып жаткан маселенин жагдайларынан жана тараптар өздөрү бекиткен келишимдерден көз каранды. Коомдук кабыл алуу борборлорунун макулдашылган сыр маалыматты ачыкка чыгарууга эч кандай укугу жок, кээ бир гана учурларда: эгерде тараптар маалыматтын ачыкка чыгарылуусуна каршы болбогондо же коомдук кабыл алуу борборлорунун тайпаларынын ишмердүүлүгү тууралуу Жобонун негизинде Кыргыз Республикасынын мыйзамына ылайык тиешелүү органдарга маалымат билдирүү зарылчылыгы пайда болгон учурларда гана, андай укукка ээ болот.

Бүгүнкү күндө чатакташкан тараптар кандай жол менен көйгөйлөрүн чечип алышканы коомчулукка маалым эмес. Жарашууга барган тараптарга медиациянын усулдары колдонулуп жатабы же коррупциялык жол менен

сатылып алынуудабы? Коомчулук арасында укук коргоо органынын адистерине терс дооматтар коюлуп келет. Цивилизациялуу коомдо коррупцияга барган адисти эмес, коррупциялык элементтерге жакын же түрткөн жагдайларды ачыктап, жарандарга тоскоолдуксуз жеткиликтүү болуусу камсыздалууда. Укук коргоо кызматынын адистери көпчүлүк учурда катуу кысым көрсөтүүгө чейин барып, сот органдарына өткөрүүгө мажбур болушат. Ал эми көпчүлүк учурда паракорчулукка да тартылышып, тараптар макул болбогон учурлар четтен саналат. Жыйынтыгында сот органдарында процесс көбөйүп, коом арасында нааразычылыктарды жаратып. бийликке болгон ишенимди төмөндөтүүгө алып келүүдө.

Ал эми өкмөттүк эмес уюмдар уюштурган топтор, коомдук башталышта, инсандык сапатын жогору койгон инсандар, коом арасында ынтымакты, биримдикти, тынчтыкты сактоого өз салымдарын кошууга даяр турган активисттер. Моралдык колдоо көрсөтүп саясий башкарууну туруктуу өнүгүүгө багыттоого боло тургандыгын, коомчулук арасындагы ардактуу эс алууда жүргөн инсандар колго алып келет.

Иш тажрыйбадан улуттук менталитетке ылайык аксакал тартибинин уюткулугу бар экендиги талашсыз. Советтик доордун убагында улуттук идеологиянын өсүүсүнө көп кедергисин тийгизген таасирлерди эске салсак болот. Мисалы; улуттун түпкүлүгүндө жаткан, пайдаланылып келген «аксакал» түшүнүгү, менталитетте айылдын калкына баш болгон, сөзү өтүмдүү, көрөгөч, калкка үлгү, калыс, эч качан терс көрүнүштөргө барбаган, эл алдында жүзү жарык, жаштарга тарбия берип, жамааттын ынтымагын, биримдигин, сырт менен болгон байланыштарын да өз ара чечүүгө жөндөмдүү жамааттын көйгөйүн чече алган инсанды аташкан. Башка улгайган кишилерди карыя, абышка, чал, киши ж.б деп кайрылышкан.

Жарандык коом арасында үй-бүлөөлүк, кошуналар арасында, коом арасында майда барат талаш-тартыштарды жөнгө салуу аркылуу, коомчулук менен тыгыз иш алып баруу, этностор аралык чыр-чатактарды жайгарууга жана алдын алууга болооруна ынанууга болоору аныкталды. Аксакалдар сотунун

төрагалары, аялдар кеңеши, укук коргоо органынын өкүлдөрүнүн катышуусу менен биргелешип чечүүгө багытталган иш аракеттер тынчтыкка алып келет.

Мамлекеттик денгээлде өкмөттүк эмес уюмдарынын өкүлдөрүн байкоо Кеңештерине, конкурстук комиссияларга катыштыруу аркылуу ачык айкындуулукка жетишүү да аталган уюмдардын жарандык коомду өнүктүрүүгө кошкон салымы болоорун далилдейт.

Бирок Кыргызстандын башка мамлекеттерге салыштырмалуу чакан өлкө экендигин жана аны башкаруучулардын санын эске алуу менен, ӨЭУсыз көйгөйлүү маселелерди чечүү мүмкүн эмес. Ошого карабастан Кыргызстандын аймагында өкмөттүк эмес уюмдардын, өз алдынча уюшулган бирикмелердин саны өтө көп. Маселен, “Алга жылдыруу жана өнүктүрүү борбору” коомдук бирикмесинин иш алып баруу багытынын негизин, Кыргызстандын мисалында коомдук саясаттын колдонулуш чөйрөсү, анын субъектилери, Кыргызстанда коомдук саясаттын өнүгүшү жана саясий дискурстардын ролу, маалымат булактары жана талдоо жүргүзүүнүн негизги усулдары, маалымат жыйноо, коомдук саясаттын аналитикалык текстерин даярдоо, саясатка талдоо жүргүзүүнүн спецификасы, саясий анализ форматындагы аналитикалык документтерди даярдоонун технологиясы, коомдук саясаттын коммуникацияларын жана мониториндерин түзөт.

Демек ӨЭУдар мамлекеттин бардык чөйрөсүндөгү иш аракеттерине кийлигишүү жаатындагы ролунун жогорулап бара жаткандыгын баамдоого болот. Кыргызстандын түштүгүндө укук бузуулардын алдын алууда жаштар элчилери жана этностор аралык бирге аракеттешүүсү “Эл аралык толеранттуулук фонду” өкмөттүк эмес уюмунун бүгүнкү күнгө чейин аткарган иштерине токтоло кетсек, Сузак районунун Ырыс айылдык аймагында коомдук алдын алуу борборлорунун максаттуу иштөөсүнө шарт түзүү аркылуу, аксакалдар соту, аялдар кеңеши, жаштар комитеттери жана укук коргоо органдарынын участкалык инспекторлорунун биргелешип иштөөсүнө шарт түзүү аркылуу этностор аралык эле эмес, чыр-чатактардын бардык түрлөрүн алдын алуу боюнча иштеп келет. Областын бардык район, шаарларында

мамлекеттик администрация, ички иштер бөлүмдөрү жана жергиликтүү аймактык башкаруу менен бирге ынтымакты бекемдөө, конфликттердин алдын алуу иш чараларын колго алышкан. Алар койгон талаптар да түшүндүрүү, профилактикалык иш аракеттерди такай жүргүзүү менен жергиликтүү өз алдынча башкарууну жергиликтүү денгээлде жандандырууга көмөктөшүү. Мындай акциялар Кара-Суу шаарында жана Кара-Суу, Сузак райондорунда жүргүзүлдү. Тайпалардын жардамы менен “Чыр-чатактардын алдын алуу” долбоору сунушталып, жоопкерчиликтери, милдеттетиери, опурталдуу кырдаал мезгилинде ыкчам жана бурмалоосуз иш алып баруу эрежелери, негизинен конфликттүү кырдаал жогорку чыңалууга жеткен мезгилде ушул сыяктуу ӨЭУдын таасири өтө жогорулайт. Ал эми ЖӨБОнун чыр-чатактардын алдын-алуу боюнча иш пландарына киргизүүсүнө, жергиликтүү бюджеттен каражат кароону жергиликтүү Кеңешке сунуштоо менен, Коомдук кабыл алуу борборлору аркылуу жүргүзгөн саясаты, жаштар арасындагы “тополоң лидерлерди” катыштыруу аркылуу коомчулуктун жана жаштардын саясий аң сезимин адекваттуу жана укуктук калыптануусуна, мамлекеттин саясатынын туруктуу өнүгүүсүнө кошкон салымын баамдоого болот.

2017 жылы 13 - февралда Са-portal булагына берген маалыматында Өзбек Республикасынын Президенти Шавкат Мирзиёв, Республикалык улуттар аралык маданий борбордун түзүлгөндүгүнүн 25 жылдыгындагы жолугушууда, “Этностор аралык ынтымак - бул азыркы мамлекетибиздеги коопсуздукка каршы туруучу бир гана жол. Азыркы кезде дүйнөнүн ар түрдүү региондорунда улуттар аралык жана диндер аралык чыңалуулар күчөп турат. Бул сабырсыздыктар радикалдык уюмдар жана агымдар үчүн идеологиялык база катары кызмат кылып жатат” - деп белгилеген. Эгер коом ушул түшүнүктөрдүн негизинде бириксе, ар түрдүү улуттардан турган мамлекеттеги коом бир тарапка карай багыт алып этностор аралык мамилелер жакшы нукка бириге алат.

Мисалга Европа мамлекеттерин алсак - ар түрдүү этностук топтун өкүлдөрү жана калктар жашайт, бирок мурда алар ар дайым бири - бири менен

согушуп, бири-бирин басып алып келишкен. Бүгүнкү күнгө келип алар бир турмуштук түшүнүктүн негизинде биригишип союз түзүшүп, жалпы чек ара, жалпы акча бирдиги, экономика жана парламентке ээ болушуп этностор аралык конфликттердин алдын алууга жетишишти.

Үчүнчү Баптын жыйынтыгы:

1. Этностор аралык конфликти чечүүдө, жөнгө салууда өкмөттүк эмес уюмдар менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызматташуусунун орду маанилүү.
2. Этностор аралык мамилелердин жакшыруусуна өкмөттүк эмес уюмдардын жана дин ишенимдери конфессиялардын да орду бар. Акыркы учурларда Ислам идеясы да ар түрдүү этностук топторду жана улуттарды бир ишенимдин астында бириктирип келет.
3. Этностор аралык мамиле, байланыштарды бекемдөө ар тараптуу багытта иш алып баруу аркылуу дегинкиси ушул уюштурулган

коомдук институттардын жергиликтүү бийлик, жарандык коом тарабынан мамлекетибиздин келечегине оң максатта колдонуу, мыйзам ченемдүү иш алып баруусу аркылуу этностор жана жарандар аралык ынтымактык менен саясий туруктуулукту камсыздоо - бул ар бир Кыргызстандык жарандын милдети болуусу зарыл.

4. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, жарандык коом менен ӨЭУдын ишмердүүлүгүн, жарандык коомдун потенциалын адекваттуу көтөрүүгө, билим денгээлин жогорулатууга кошкон салымын мамлекеттик бийлик мамлекеттин келечегине, мамлекеттин стабилдүүлүгүнө максаттуу колдонуу ылайыктуу.

КОРУТУНДУ

Изилдөөлөрдүн жыйынтыгы төмөнкү корутундуларга алып келди:

1. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана өкмөттүк эмес уюмдардын ролу менен кызматташуусу этностор аралык мамилелердин калыптанышына мамлекеттин туруктуу өнүгүүсүнө негизги күч.
2. Изилдөө иши көрсөткөндөй полиэтникалык курам көйгөйдүн булагы эмес, тескерисинче, кыргыз элинин гүлдөп өнүгүшүнүн базасы, адамзаттык жаралуунун көмөкчү ресурсу, экономиканын туруктуу өнүгүүсү, ынтымакчылык, ар түрдүү этностордун толук кандуу маданий диалогу, коомдук прогресстин алып жүрүүчүсү болууга тийиш. Ал эми коомдо кездешкен “карама-каршылык” убактылуу көрүнүш, бул көрүнүштү болтурбай

коюунун мүмкүн экендигин полиэтностор өздөрүнүн күнүмдүк жашоосун андан аркы жашоосунда өздөрү далилдешти.

3.Этностор аралык мамилелер башка коомдук мамилелер сыяктуу комплекстүү интегралдык мүнөзгө ээ болгон социалдык таасирдин бир түрү жана коомдун башка бардык чөйрөсүн да өз ичине камтыйт. Ошого байланыштуу ал этникалуулук феноменинин негизинде гана түшүндүрүлбөстөн, мамлекеттик-укуктук, социалдык, нравалык-руханий, маданий компоненттердин да негизинде түшүндүрүлүп, этностор аралык мамилелер – коомдун ар түрдүү жашоо чөйрөсүндөгү этностор, этникалык тайпалар жана улуттардын, коомдун өнүгүүсү менен байланышта экендиги маалым болду.

4.Этностор аралык конфликттерди алдын алуу, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жергиликтүү денгээлдеги ишмердүүлүгү менен башкаруусуна таянат. Кыргызстандагы саясий укуктук ченемдик актылар, дүйнөлүк илимий башкарууга негизденгени менен калк арасында кабылдоосуна кабыл алынган түзүмдөрдүн жоктугу байкалат.

5.Кыргыз Республикасында да, постсоветтик аймактарда да этностор аралык конфликтти жөнгө салуу максатында бир канча концепциялар иштелип чыккан.

6.Этностор аралык мамиле чөйрөсүндө Кыргызстандын окумуштууларынын эмгектери комплекстүүлүгү менен айырмаланышат. Колдонулган этностор аралык мамиленин социологиялык анализинин аныктоочу индикаторуна дүйнөдөгү жалпы ыкманын жайылуусу, коомдун тигил же бул көрүнүшүн баалоо, социалдык конфликттерди анализдөө индикаторунун методологиясы чоң таасир этет. Кыргыз Республикасындагы коомдун консолидациясын жана этникалык саясат концепциясын киргизүүдө жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын сунуш пикирлери, этностор аралык конфликттерди жөнгө салууга практикалык тажрыйбасы иштелип чыккан.

7.1990 жана 2010-жылдары жүз берген этностор аралык конфликттер өлкөбүздөгү бардык этностор менен болгон мамиле менен байланыштын саясий абалын көрсөттү.

8.Полиэтностуу Кыргыз мамлекетинде айрыкча, чоң этностордун тобу жашашкан түштүк Кыргызстанда, конфликттен кийинки абал өз нугуна түшкөнү менен, этностор аралык конфликт болбойт деп эч ким кепилдик бере албайт.

Изилдөө көрсөткөндөй, жарандык коомду туруктуу калыптанышына этностор аралык конфликттерди алдын алууга жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен өкмөттүк эмес уюмдарынын кызматташтыгы маанилүү.

СУНУШТАР

1. Нормативдик укуктук базалар Кыргызстандын стратегиялык максатына дал келүүсү жана этникалык саясат менен коомдун консолидациясын чагылдырган концепцияга негизденүүсү зарыл.

2. Кыргыз Республикасынын бардык бийлик бутактары 1990, 2010-жылдардагы окуяларда андагы бийлик кетирген каталарды кайталабоо үчүн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жарандардын кайрылууларына өз убагында жооп берүүсү жана тыкыс кызматташуусу токтоосуз чечүүнү талап кылган маселелерге көңүл буруусу зарыл. Күч-аракеттерди “күнөөлүүлөрдү издөөгө” эмес, конфликттин себептерин жок кылууга жумшоо маанилүү.

3.Укук коргоо органдары этностор арасына от коюу аракеттерине, өзгөчө массалык маалымат каражаттары аркылуу, жол бербөө боюнча иш-аракеттерин күчөтүүсү, толеранттуулукту пропагандалоо, улутчулдук жана экстремисттик мүнөздөгү материалдарды жарыялоого жол бербөө үчүн өлкөбүздүн маданий жана этникалык көп түрдүүлүгүн, мамлекеттин саясатын чагылдырган массалык маалымат каражаттарынын кодексин иштеп чыгуу зарыл.

4.Улутчулдук жана этникалык коомчулуктардын өкүлдөрүн дискриминациялоо Кыргызстандын келечегине балта чабарын, мамлекеттин атаандашуу жөндөмдүүлүгү ар бир жаран өзүн мамлекеттик коомдун толук укуктуу мүчөсү экендигин “Кыргыз жараны образы” аркылуу сезүүсүнө иш чараларды иштеп чыгып коомчулукка жеткирүү зарыл.

5.Этникалык топтор өлкөнүн коомдук турмушунун бардык чөйрөсүндө активдүү жана жоопкерчиликтүү катышуусу, ошондой эле сепаратизмдин ар кандай көрүнүштөрүн жарандар менен ачык талкуула алып, элде биримдикти, ынтымакты орнотуу иш-чараларын жана аракеттерин ишке ашыруу зарыл.

6.Кыргызстандын элин бириктирүүгө багытталган программалуу документти иштеп чыгуу, этностор аралык ынтымакты бекемдөөдө мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, өкмөттүк эмес уюмдар аркылуу, жарандык коомдун күч-аракеттерин бириктирүү, бирдиктүү жарандык улутту калыптандыруу керек.

7.Этностор аралык чыңалууну өлчөөнүн жөнөкөй усулун иштеп чыгуу үчүн илимий жана эксперттик коомчулукту тартуу талап кылынат.

8.Жарандар ортосундагы байланыштардын консолидациясын жогорулатууга өкмөттүк эмес уюмдар тарабынан коомчулукту биргелешип чечим кабыл алуу багытында өткөрүлгөн семинар-тренингдерди муниципалдык кызматкерлер тарабынан үзгүлтүксүз улантуу зарыл.

9.Негизгиси болуп өткөн саясий төңкөрүштөрдүн жана окуялардын оң жыйынтыктарын кабыл алуу зарыл.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ:

1. Абдрахманов, Ю. 1916. Дневники. Письма к Сталину [Текст] / Ю. Абдрахманов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1991. – 320 с.
2. Абдулатипов, Р. Г. Природа и парадоксы национального “Я” [Текст] / Р. Г. Абдулатипов. – М.: Мысль, 1991. – 171 с.
3. Абдилдин, Ж. М. Совершенствование национальных и межнациональных отношений в условиях Западного Казахстана// Вестник АН Казахской ССР [Текст] / Ж. М. Абдилдин. -Алматы. 1990. - №3. – С. 46
4. Абсаттаров, Р. Б. Национальные процессы: особенности и проблемы [Текст] / Абсаттаров Р. Б.-Алматы: Гылым. 1995. - С.135-136.
5. Абсаттаров, Р. Б. Культура межэтнического общения: казахстанский опыт

- [Текст] / Абсаттаров Р. Б., Д. В. Мен, А. Ж. Мукажанова.: – Алматы: «ИП Уатханов А. Ф», 2012. – С. 54-56.
6. Абрамзон, С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] / С. М. Абрамзон. – Фрунзе, Кыргызстан, 1990. – С. 480.
 7. Авксентьев, В. А. Региональная конфликтология: экспертное мнение [Текст] / В. А. Авксентьев, Г. Д. Гриценко, А. В. Дмитриев. – М.: Альфа-М, 2007. – 208 с.
 8. Агеев, В. С. Межгрупповое взаимодействие. Социально-психологические проблемы [Текст] / В. С. Агеев. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1990. – С. 240.
 9. Айтматов, Ч. А. Эмгекчилерди интернационалдык жана патриоттук тарбиялоодо рухий маданиятты интернационалдаштыруу, чыгармачыл интеллигенциянын ролун жогорулатуу. Китеп: Эмгек коллективинде патриоттук жана интернационалдык тарбия берүү. – Фрунзе, 1988. 428 б.
 10. Акаев, А. Кыргызская государственность и народный эпос «Манас» [Текст] / А. Акаев. – Бишкек: 2003. – 309с.
 11. Аклаев, А. Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент [Текст] /: учеб. пособие А.Р.Аклаев. – М.:Изд-во Дело АНХ, 2008. – 472 с.
 12. Акунов, А. А. Государственное управление Кыргызстана в транзитный период [Текст] / А. А. Акунов. – Бишкек: [б.и.], 1996. – 268 с.
 13. Акунов, А. Т. Политическая история Кыргызстана. С древнейших времен до наших дней [Текст] / Акунова А. Т. - Бишкек. 2001. – Т.1 – 320 с.
 14. Акунов, А. А. Саясат таануу [Текст] / А. А. Акунов, Г. С. Мамбеталиева. – Бишкек: [Б-сыз], 2014. – 597 б.
 15. Алишева, А. О выполнении Кыргызской Республикой обязательств по Конвенции о ликвидации расовой дискриминации за период с 1999 по 2006гг. [Текст] / А. Алишева, Д. Кабак, Н. О. Утешова // Кыргызстан: этносы и политика. – Бишкек: , 2007. –
 16. Алишева, А. Р. Пути к этническому миру в Кыргызстане [Текст] / под ред. А. Р. Алишева. – Бишкек: [б.и.], 2012. – 94 с.

17. Арутюнян, Ю. В. Этносоциология.[Текст]: Учебное пособие для вузов/ Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М., Сусоколов А. А - М.: Аспектпресс, 1999. – С. 184.
18. Артыкбаев, М. Т. Политология [Текст] / под ред. М. Т. Артыкбаев. – Бишкек: [б.и.], 2013. – 228 с.
19. Анцупов А.Я., Конфликтология [Текст] /. А.Я.Анцупов., А.И. Шипилов. - М. “ЭКСМО” 2009. – 510 с.
20. Абдрашев, А. Б. Образовательная политика стран Центральной Азии: сравнительный анализ [Текст] /: автореферат дис.. доктора политических наук : 23.00.02 Абдрашев А. Б. – Бишкек, 2013. – 35 с.
21. Абдыраманова, Ч. Ш. Об основах организации и функционирования местного управления в Кыргызской Республике [Текст]. автореферат дис.. канд. политических наук : 23.00.02 / Абдыраманова Ч. Ш. - Бишкек, 2008. - 35 с.
22. Акматалиев, А. А. Управление этническим многообразием и межэтническими отношениями [Текст] / под. Общ. Акматалиева А. А. Карыбаева М., Кошоева Ч. М., Мамытова А. О., Чотаева Ч. Д., Чотаев З. Д., Элебаева А. Б. – Бишкек 2012. – С.134.
23. Асанканов, А. А. Социально-культурное развитие современного киргизского сельского населения (опыт этносоциологического исследования) [Текст] / А. А. Асанканов. – Фрунзе, 1989.
24. Ачылова, Р. Нация и семья [Текст] / Ачылова Р. – Фрунзе: Илим, 1987. – 188 с.
25. Арутюнян, Ю. В. Конкретно-социологическое изучение национальных отношений [Текст] / Ю. В. Арутюнян // Вопр. философии. – 1969. – № 12. – С.43-54.
26. Балтабаев, А. Т. Стратегический прогноз межнациональных отношений на юге Кыргызстана (социо-культурный анализ) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филос. наук / А. Т. Балтабаев. – Бишкек, 2000. – 22 с, Балтабаев, А. Т. Философский анализ межэтнических отношений в динамической

- системе геополитического пространства [Текст]: дис.. д-ра полит. наук: 09.00.11/ Балтабаев А. Т. - Бишкек, 2011. – 35с
27. Бакиев, К. Кыргыздардын мурастары жана келечек [Текст] / К.Бакиев. – Бишкек. 2009.
28. Бауэр, О. Национальный вопрос и социал-демократия [Текст] / О. Бауэр. – СПб.: Серп, 1909. – 654 с.
29. Багатуров, А. Д. Международные отношения в Центральной Азии [Текст] / . 2014 А. Д. Багатуров . – М: – 560с
30. Бердяев, Н. А. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности [Текст] / Н. А. Бердяев. – М.: Мысль, 1990.– С. 256.
31. Бешимов, Б. Ж. Межнациональные отношения в современных условиях [Текст] / Б. Ж. Бешимов, Т. К. Сарыков. – Ош: [б.и.], 1996. – 125 с.
32. Бектурганов, К. Б. Общественное мнение как социальный институт. [Текст] / К. Б. Бектурганов. – Бишкек: КГУ им. И. Арабаева, 2009. – 252 с.
33. Бурмистрова, Т. Ю. Дружбой сплоченные: культура межнационального общения в СССР [Текст] / Т. Ю. Бурмистрова., С. А. Дмитриева. – М.: Мысль, 1986.
34. Бромлей, Ю. В. Современные проблемы этнографии [Текст] / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1981. – 393 с.
35. Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса [Текст] / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 412 с.
36. Бромлей, Ю. В. Этнос и этнографии [Текст] / Ю. В. Бромлей. – М. Наука, 1973. – С. 57-58.
37. Волков, И. В. Основные направления и перспективы интеграции Центральной Азии в глобальные мировые процессы: этноконфессиональный аспект (на материалах Кыргызской Республики) [Текст] / И. В. Волков. – Бишкек: КРСУ, 2008. – 439 с.
38. Вебер М. Власть и политика. [Текст] / М.Вебер. - М., - 2017.

39. Ганиева, М. Х. Общественное мнение как фактор развития межнациональных отношений в Узбекистане [Текст] / М. Х. Ганиева. – Ташкент: НУУз, 2006. – 316 с.
40. Гасанов, А. Политика национального развития и безопасности [Текст] / А. Гасанов. – Баку: Zardabi LTD” ММС, 2014. – 672 с.
41. Гаджиев, А.Х. Проблемы марксистской этнической психологии [Текст] / А. Х. Гаджиев. – Ростов-на-Дону, 1982.
42. Громова, О. Н. Конфликтология [Текст] / О. Н. Громова. — Москва 2000г. – С. 321.
43. Дарендорф, Р. Современный социальный конфликт: Очерк политики свободы [Текст] / Р. Дарендорф; пер. с нем. Л. Ю. Пантиной. – М.: РОССПЭН, 2002. – 288 с.
44. Джамгерчинов, Б. Д. Марксистско-Ленинское решение национального вопроса [Текст] / Б. Д. Джамгерчинов. – Фрунзе: Киргиз, 1976. –147 с.
45. Джангарачева, М. К. Социологический анализ межнациональной ситуации в городе Бишкек [Текст]: бр. / М. К. Джангарачева, А. Б. Элебаева, Н. А. Омуралиев. – Бишкек: [б.и.], 1992. – 68 с.
46. Джангарачева, М. К. Методологические проблемы теории нации и национальных отношений [Текст] / [М. К. Джангарачева, Н. А. Омуралиев, Э. А. Суеркулов и др.]. – Бишкек: Илим, 1991. – 122 с.
47. Джандильдин, Н. Д. Единство интернационального и национального в психологии советского народа [Текст] / Н. Д. Джандильдин. – Алма-Ата, 1989. – С. 199.
48. Джунусов, М. С. Введение в марксистско – ленинскую теорию нации [Текст] / М. С. Джунусов; ред.: А. А. Росляков, М. М. Абаева. – Ашхабад: Ылым, 1988. – 402 с.
49. Джусупбеков, А., Омуралиев Н. Ошский межнациональный конфликт: социологический анализ [Текст] / Джусупбеков А., Омуралиев Н. - Бишкек: Илим, 1991.
50. Дононбаев, А. Д. «Международные отношения. Теория и практика»

- [Текст] / Дононбаев А. Д. часть 1. 2015 г. 30 п.л.
51. Дононбаев, А. Д. О политической культуре традиционного Востока личность, и государство: Анализ и^п-п. концепций [Текст] / Дононбаев А. Д. /Изв. АН Кирг.ССР Обществ.Н. 1989. SP- 2, – С. 39 - 46.
52. Джеймс Медисон. “Из истории политической и правовой мысли” [Текст] / Дж.Медисон. – М. Юридическая литература. 1981. – С. 65-69.
53. Демографический ежегодник Кыргызской Республики (2011-2015 гг.) [Текст] /: год. публ. – Бишкек: Нац. стат. ком. Кырг. Респ., 2016. – 320 с.
54. Деттон, Э. (Эрве). Местная администрация Франции=L'Administration regionale et locale en France [Текст] / Э. Деттон (Эрве); пер. с фр. Л. Б. Алексеева. – М.: Госюриздат, 1957. – 123 с.
55. Декларация Генеральной Ассамблеи ООН [Текст] /. от 10 декабря 1948 года.
56. Джусупбеков, А. К. Этническая идентичность номадов. [Текст] / Джусупбеков А. К. – Бишкек. Илим, 2009. – С.328.
57. Джуманалиев, Т. Феномен трайбализма или этническая идентичность // Вестник академии государственного управления при Президенте КР [Текст] / Т. Джуманалиев. – Бишкек. № 18. 2013. – 58с.
58. Джуманалиев, Т. Государственность и проблемы формирования этноса. //Вестник «ALATOO AKADEMICS STUDIES» [Текст] / Т. Джуманалиев. – Бишкек. №4, 2015 – С 81,82.
59. Дмитриев, А. В. Социальный конфликт: общее и особенное [Текст] / А. В. Дмитриев. – М.: Гардараки, 2002. – 524 с.
60. Дмитриев, А. В. Региональная конфликтология экспертное мнение [Текст] / А. В. Дмитриев. – М алфа.2007. – 207с
61. Демократизация и образы национализма в Российской Федерации 90-х годов [Текст] /. – М., 1996. – С. 49.
62. Дробижева, Л. М. Этнополитические конфликты: причины и типология (конец 80-х – начало 90х-гг) [Текст] / Л. М. Дробижева // Россия сегодня: трудные поиски свободы. – М., 1993. – С. 236.

63. Дробижева, Л. М. Социальные проблемы межнациональных отношений в постсоветской России [Текст] Л. М. Дробижева. – М.: Центр общечелов. ценностей, 2003. – 376 с.
64. Дүйшеналиева, А. Ж. Этапы и пути развития местного самоуправления в Кыргызской Республике [Текст]: дис. ... канд. полит. наук / А. Ж. Дүйшеналиева. – Бишкек, 2009. – 162 с.
65. Дүйшө кызы, Нуржан. ЖӨБнун Европалык Хартиясы [Текст] / Н. Дүйшө кызы // Политика и о-во. – Бишкек, 2000. – № 2. – 56 б.
66. Дүйшө кызы, Нуржан. ЖӨБну уюштуруу салыштырмалуу анализ [Текст]: полит. илим. канд. ... дис. / Дүйшө кызы Нуржан. – Бишкек, 2005. – 154 б.
67. Европейская конвенция о защите права человека и основных свобод [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [//www. Humanrights/coe/int/aware/GB/public/materials/1044/pdf/](http://www.Humanrights/coe/int/aware/GB/public/materials/1044/pdf/). – Загл. с экрана.
68. Европейская хартия о региональных языках и языках национальных меньшинств [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [//www. terralegis.org/terra/act/e474.html](http://www.terralegis.org/terra/act/e474.html). – Загл. с экрана.
69. Жоробеков, Ж. Ж. Титулдук улут жана анын айрым маселелери [Текст] / Ж. Ж. Жоробеков // Проблема гуманитарных наук в период перехода к рыночной экономике. – Бишкек, 1994. – 5.
70. Жоробеков, Ж. Ж. Диплом эмес биринчи орунда билим турат [Текст] / Ж. Ж. Жоробеков // Кыргыз туусу. – 2009. – 13 нояб.
71. Жоробеков, Ж. Ж. Транзиттик Кыргызстандагы улут [Текст] / Ж. Ж. Жоробеков. – Бишкек, 2009. – 50 б.
72. Жоробеков, Ж. Этнодемографические процессы и вопросы этнополитики [Текст]: Дисс.. д-ра полит. наук: Жоробеков Ж. - Алматы, 1998. – 35с.
73. Заключение Национальной комиссии для всестороннего изучения причин, последствий и выработке рекомендации по трагическим событиям произошедшим на Юге Республики в июне 2010 года. –

- Бишкек, 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: old.kabar.kg/rus/politics/full/1669. – Загл. с экрана.
74. Здравомыслов, А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве [Текст] / А. Г. Здравомыслов, С. Я. Матвеева // Вестн. Рос. АН. – 1995. – Т. 65, № 7. – С. 579-594.
75. Ибраимова, С. С. Историко-культурные аспекты межэтнических конфликтов (политологический анализ событий 1990 и 2010 годов) [Текст]: дис. ... канд. пол. наук / С. С. Ибраимова. – Бишкек, 2012. – 18 с.
76. Исаев, К. “Общество риска” в условиях глобализации // Социологические исследования [Текст] / К.Исаев. – 2001. - № 12. – С.15-17.
77. Исаев, К. Саясий элита: коомдогу бедели, социологиясы [Текст] / К. Исаев, Б. Сейитбаев. – Бишкек, MAXPRINT: 2014. – 515с.
77. Исаев, К, Салморбекова Р. Кыргызстандагы өз алдынча башкаруу жана демократия [Текст] / К. Исаев., Р. Салморбековна. – Бишкек. 2003.–200 б.
78. Исаев, К. Республикадагы этника аралык мамиледе кыргыздардын орду жана маани-маңызы [Текст] / К. Исаев // Вестн. Кырг. Нац. ун-та им. Ж. Баласагына. Сер. 1: Социал. гуманитар. науки. – 2009. – Вып. 1: Межэтнические отношения современности: теория и практика. – С. 68-74.
79. Карашев, А. А. Развитие местного самоуправления в Кыргызстане [Текст]: моногр. / А. А. Карашев, О. С. Тарбинский. – Бишкек: Салам, 2000. – 224 с.
80. Кадырова, Р. Предупреждение лучшая лечение [Текст] / Р. Кадырова // Салам, Азия. – Бишкек, 2002. – февр.
81. Кадыржан Батыров: Власти Кыргызстана так и не научили людей работать и платить по счетам [электронный ресурс]. // Международное информационное агентство “Фергана” [http:// www.fergana news.com/article.php?id=6887](http://www.fergana.news.com/article.php?id=6887)- заголовок с экрана.
82. Кадыржанов, Р. К. Национальная идентичность и этнокультурный символизм [Текст] / Кадыржанов Р. К. – М.: Мысль, 2012. – 168.

83. Карыбаева, М. Управление этническим многообразием и межэтническими отношениями [Текст] /. Авторы: М. Карыбаева., Ч. М. Кошоева, А. О. Мамытова, Ч. Д. Чотаева, З. Д. Чотаев, А.Б. Элебаева. Бишкек 2012. С.10– Бишкек. -2012. – С.23.
84. Кененсариев, Т. Кыргызстандын Оруссияга каратылышы. Тарыхты уйрөнүүчүлөр үчүн [Текст] / Т. Кененсариев: – Бишкек, 1997, – С. 360.
85. Кененсариев, Т. Об исторических предпосылках Ферганского этнического конфликта 1990 и 2010 гг [Текст] /. Т. Кененсариев: 20.06.2011г. Источник - akipress.org - заголовок с экрана.
86. Кошоева, Ч. М. Межэтническая интеграция в период трансформации Кыргызстана [Текст] / дис. ... канд. социол. наук / Ч. М. Кошоева. – Бишкек, 2000. – 26 с.
87. Комплексная Основа Развития Кыргызской Республики до 2010 г. Бишкек. 2001.
88. Козлов, В. Б. Проблема насилия в условиях межэтнических конфликтов [Текст]: лекция / В. Б.Козлов. – М.: Моск. акад. МВД России, 2000. – 41 с.
89. Козлова, Н. Ю. Институты самоуправления в Англии [Текст] / Н. Ю. Козлова // Институты самоуправления: историко-правовые исследование. – М., 1995. – С. 105-124.
90. Козлов, В. И. Этнос. Нация. Национализм. Сущность и проблематика / В. И. Козлов. - М., 1999. - 341,
91. Козлов, В. И. Проблема этничности [Текст] / В. И. Козлов // Этнограф. обозрение. – 1995. – № 4. – С. 39-55.
92. Конвенция СНГ об обеспечении прав лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам: конвенция от 21 окт. 1994 г., Минск [Электронный ресурс]. – Режим доступа: pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor83/text83746.htm. – Загл. с экрана.
93. Косолапов, Н. Конфликты СНГ, некоторые вопросы методологии исследования [Текст] / Н. Косолапов // Мировая экономика и Международ. отношения (МЭиМО). – 1994. – № 8. – С. 60-64.

94. Конституция Кыргызской Республики [Текст] // Эркин Тоо. – 2010. – 20 мая.
95. Конституция Республики Казакстан. – Алматы: Казакстан, 1995 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution. – Загл. с экрана.
96. Конституция Республики Армении. – Ереван, 1995 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gov.am/u_files/file/.../Constitution-hin.pdf. – Загл. с экрана.
97. Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө мыйзам [Текст] // 1999 жыл 15 октябрь. №115.
98. Кравченко, С. А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения [Текст] // С. А. Кравченко. – М., 2002. – С. 465.
99. Кравченко, С. А. Мнацакян М.О. Покровский Н.Е. Социология: парадигмы и темы [Текст] // С.А. Кравченко., М. О. Мнацакян. – М; –С. 18-19.
100. Крюков, М. В. Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза. — М: Вып. 6. 1976.
101. Курманов, З. К. Об истории этнической самоидентификации Кыргызстанцев [Текст] / З. К. Курманов // История. Идентичность: Кырг. Респ. – Бишкек, 2007. – С. 18-19.
102. Кыргызстан: В Джалал-Абаде звучат призывы к расправе над местным лидером узбеков Кадыржаном Батыровым [электронный ресурс]. // URL: [http:// www.fergananews.com/news.php?id = 14756](http://www.fergananews.com/news.php?id=14756)-заголовок с экрана.
103. Кыргызская нация: проблемы становления и развития, методология исследования [Текст] /.: тез. докл. науч.-метод. конф. 21-22 нояб. 1991 г. – Бишкек: КГУ, 1991. – 106 с.

104. Кыргызстан на современном этапе развития: Аналитические заметки: Гражданское общество, миграция, ислам, коррупция [Текст] /. – Бишкек: [б.и.], 2008. – 35 с.
105. Кыргыз Республикасындагы дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдары жөнүндө мыйзамы [Текст] //. – Бишкек. 31.12.2008.
106. “Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чындоо концепциясы” [Текст] //. 2013-жылдын 10-апрелиндеги №74 жарлыгы менен бекитилген.
107. Кыргыз Республикасынын Президентинин “Жергиликтүү өз алдынча башкарууну реформалоо боюнча комиссиянын курамы жөнүндө. Указы [Текст] //. 1994-ж. 22 август Кыргыз Туусу”.
108. КРнын өкмөтүнүн Концепциясы “ӨЭУ менен мамлекеттик бийлик органдарынын кызматташуусу” [Текст] //. 2004-ж. 25-март. № 200
109. Марс Сариев: События в пригороде столицы Кыргызстана могут спровоцировать крупномасштабные столкновения на национальной почве [электронный ресурс]. // URL: [http //www.24.kg/politic72418-mars-sariev-sobytia v prigorode-stolicy.html](http://www.24.kg/politic72418-mars-sariev-sobytia-v-prigorode-stolicy.html) - заголовок с экрана.
110. Маанаев, Э. Ж. Улуттук жана мамлекеттик идеология маселелери [Текст] / Э. Ж. Маанаев // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамл. ун-нин жарчысы. – Бишкек, 2012. – 48-54 б.
111. Матикеева, С. К. “Роль неправительственных организаций в условиях становления гражданского общества в Кыргызстане.” [Текст]: авт. дис. ... канд. полит. наук / С. К. Матикеева. – Бишкек, 2005. – 25 с.
112. “Мекеним Кыргызстан”: Концепция этнической политики и консолидации общества Кыргызской Республики и план действий до 2015 года(Проект) [Текст] /. – Бишкек. 2012. – С.25-26.
113. Мехтиев, Р. Э. Межнациональные отношения на исходе XX столетие: проблемы теории и политики [Текст] / Р. Э. Мехтиев. – Баку: Азербайдж. гос. изд-во, 1995. – 121 с.
114. Мустафаев, Н. И. Казахстанская модель этнополитики: ресурсы и

- ограничители [Текст] / . Мустафаев Н. И. – Алматы, 2000.
115. Назарбаев, Н. А. Послание Президента РК Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия « Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства» [Текст] / . Казахстанская правда, 2012.
116. Наумов, А. О. Международные неправительственные организации и проблемы глобального управления [Текст] // А. О. Наумов Государственное упр. – М., Электр. вестн. – 2013. – № 39. – С. 49–76.
117. Нурова, С. С. Актуальная задача эстетического воспитания [Текст] / Нуров С. С. – Фрунзе. 1989.
118. Нурдинова, Ж. Т. О некоторых факторах оптимизации этнополитической и социокультурной ситуации в современном Кыргызстане [Текст] /. Нурдинова Ж. Т. – Бишкек. 2004.
119. Нурдинова, Ж. Т. Этнополитические проблемы межэтнических отношений в Кыргызстане [Текст]: дис. ... канд. полит. наук / Ж. Т. Нурдинова. – Бишкек, 2006. – 158 с.
120. Ниязалиев, Ш. Национальная психология и ее место в формировании и развитии личности [Текст] / Ш. Ниязалиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1986. – С. 112.
121. Ниязова, М. В Кыргызстане под прикрытием борьбы с организованной преступностью идет давление на представителей нацменьшинств [электронный ресурс]. // URL: [http //kg.org/community/94149-vlasti-kyrgyzstana-ozabotilis-yetnicheskim.html](http://kg.org/community/94149-vlasti-kyrgyzstana-ozabotilis-yetnicheskim.html)
- заголовок с экрана.
122. Ниязова, М. Козырь джалал-абадского мэра [электронный ресурс]. // URL: [http://www.24kg.org/ glance/99992-kozyr-dzalal-abadskogo-myera. html](http://www.24kg.org/glance/99992-kozyr-dzalal-abadskogo-myera.html)- заголовок с экрана.
123. Немгшина, Л. Изучение русских в Кыргызстане: постановка проблемы [Текст] / Л. Немгшина// Международная науч. конф. “Фергана долина дружбы и взаимосогласия”. – Бишкек, 1998. – С. 74-78.

124. Ожукеева, Т. О. Политические процессы в странах Центральной Азии [Текст] / Т. О. Ожукеева. – Бишкек: КГНУ, 1996. – 267 с.
125. Омуралиев, Н. А. Современное состояние межнациональных отношений в Кыргызстане [Текст] / : опыт социол. анализа. Н. А. Омуралиев, А. Б. Элебаева. – Бишкек: [б.и.], 1993. – 198 с.
126. Омуралиев, Н. А. Межэтнические конфликты в Кыргызской Республике [Текст] / : социол. анализ / Н. А. Омуралиев. – Бишкек: Илим, 2012. – 239 с.
127. Омукеева, Дж. А. Этническая политика Кыргызского государства [Текст] / Дж. А. Омукеева. – Ош, 2000.
128. Омукеева, Дж. А. Анализ этнической сферы юга Кыргызстана: риски и проблемы взаимодействия этнических сообществ [Текст] / Дж. А. Омукеева., Д. Ж. Эрмеков // Взаимодействие государства и гражданского общества в предотвращении и урегулировании межэтнических конфликтов в Кыргызстане: сб. материалов науч.-практ. семинаров. – Бишкек, 2011. – С. 74-78.
129. Ошские события 1990 и 2010 годов [Текст]. ООГА ПД., ф. 21, оп. 2, д. 348, л. 85,94.
130. О переходе власти к Временному правительству и порядке исполнения Конституции Кыргызской Республики: декрет. Бишкек, 8 апр. 2010 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: kghistory.akipress.org/unews/un_post:156. – Загл. с экрана.
131. О государственных гарантиях этническим киргизам, возвращающимся на историческую родину [Текст] /: закон Кырг. Респ. // Эркин Тоо. – 2007. – 4 дек.
132. Омукеева Дж.А., Эрмеков Д.Ж. Анализ этнической сферы юга Кыргызстана: риски и проблемы взаимодействия этнических сообществ// Взаимодействие государства и гражданского общества в предотвращении и урегулировании межэтнических конфликтов в Кыргызстане: Сб. Материалов научно-практ. семинаров-Бишкек,2011.-с.74-78.

133. Основы государственной культурной политики: Указ Президента Рос. Федерации от 24. 12. 2014., № 808 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.garant.ru/hotlaw/federal/591385. – Загл. с экрана.
134. Паин, Э. А. Этнополитические перспективы России [Текст]/ Э. А. Паин [Текст] / Э. А. Паин // Социс. – 1997. – № 2. – С.83-87.
135. Проблемы национальной безопасности в условиях глобализации и интеграционных процессов (междисциплинарные аспекты) [Текст]: материалы науч. конф. 4-5 нояб. – Ереван: Изд РАУ, 2015. – 342 с.
136. Потерянный Юг?: Аналитический доклад Ассоциации политологов Кыргызстана [электронный ресурс]. // URL: www.jadp.kg - заголовок с экрана.
137. Проект закона о медиации в Кыргызской Республике [Электронный ресурс]. – Режим доступа: mediation.kg/ru/news/read/47. – Загл. с экрана.
138. Положение «О деятельности Вестников Мира» 2012. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.osce.org/ru/bishkek/100596?download=true. – Загл. с экрана.
139. Разаков, Т. Ош коогалаңы: КГБнын маалыматтары боюнча = Ошские событие: на материалах КГБ [Текст] / Т. Разаков. – Бишкек: Ренессанс, 1993. – 112 б.
140. Рамочная конвенция о защите национальных меньшинств (1995) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // www.lawmix.ru/comm/5848/. – Загл. с экрана.
141. Федеральный Закон “Об альтернативной процедуре урегулирования споров с участием посредника” 2010 г. 27 июль. №193-л.
142. Салморбекова, Р. Б. Социальная напряженность в современном Кыргызстане [Текст] \ Салморбекова Р. Б. ,Исраиловой Н.А.\ - Бишкек. 2010. – 75 с.
143. Сааданбеков, Ж. Нурсултан Назарбаев: законы лидерства [Текст] / Ж. Сааданбеков. - Астана: Култегш, 2005. – 608 с.

144. Саби́ров, А. А. Этнополитическая стабильность в Кыргызстане. Политико-правовой анализ [Текст]: дис. ... д-ра полит. наук / А. А. Саби́ров. – Бишкек, 2008. – 250 с.
145. Сарыков, А. Миграционные процессы и демографическая ситуация в Ошской области [Текст]/ А. Сарыков // Тезисы докл. науч.-практ. конф. – Ош, 1993. –49 б.
- 146.Сарыков, Т. Межнациональные и межэтнические отношения в Кыргызстане [Текст] / Сарыков Т. – Ош, 2000.
- 147.Садохин, А. П. Межкультурная компетентность: понятие, структура, пути формирование [Текст] /. Садохин А. П. //Журнал социологии и социальной антропологии. Т. X.№1.– М., 2007.
- 148.Сагындыкова, Ж. Кыргыз, өзбек элдеринин өз ара карым- катнаштары улантыла берет [Текст] / Ж. Сагындыкова. – Кыргызстан «Эл агартуу». 1990. 10. – С. 61.
149. Солдатова, Г. У. Психология межэтнической напряженности [Текст] / Г. У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998, – С. 389.
150. Сеператизм узбеков – выдумка политиков или грозная реальность Кыргызстана? [электронный ресурс] // Фергана. Ру. 11.01.2011 21:17 msk - заголовок с экрана.
151. Сорокин, П. О русской нации. Россия и Америка. Теория национального вопроса [Текст] / П. О. Сарокин. – М., 1994. – С. 21-23.
- 152.Сыдыгалиева, Э. Ж. Механизмы реализации прав национальных меньшинств: политические аспекты (на примере Кыргызской Республики) [Текст]: Дис..канд. полит.наук: 23.00.02/ Сыдыгалиева Э.Ж. - Бишкек. – 24.
153. Старовойтова, Г. В . Национальное самоопределение: подходы и изучение случаев [Текст] /Г.В. Старовойтова . – М: 1999. – 208с.
154. Сталин, И. В. Марксизм и национальный вопрос [Текст] / И. В. Сталин // Соч. – М., 1954. – Т. 2. – С. 296.

155. Сужиков, Б. М. Сталинский конституционализм и национальные отношения [Текст] / . // Отан тарыхы, 2002. № 2;
156. Сыдыкбаев, Ч. М. Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун теориясы жана практикасы [Текст] / Ч. М. Сыдыкбаев. – Бишкек: 2017. – 252 б.
157. Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций [Текст] / С. Хантингтон. – М., 2003. – 603 с.
158. Хартия Европейского Союза об основных правах [Текст] /. 2007.
159. Тадевосян, Э. В. Этнонация: миф или социальная реальность? // Социологические исследования [Текст] /. 1998. № 6. – С. 61-68.
160. Ташиева, М. З. Территориальный вопрос как один из ключевых факторов в решении межэтнических проблем в современном Кыргызстане // Вестник Кыргызско - Российского Славянского Университета [Текст] / М. З. Ташиева. – Бишкек, 2010. Том 10.-№10.– С. 58-60.
161. Ташиева, М. З. Межэтнические отношения: политический аспект. // Вестник Кыргызско-Российского Славянского Университета [Текст] / М. З. Ташиева. -Бишкек, 2010. Том 10. - №10. - С.60-62.
162. Ташиева, М. З. Этнополитические конфликты в Кыргызской Республике: особенности и способы урегулирования [Текст] / М. З. Ташиева. автореф. дис. ... д-ра политических наук: 23.00.02. – Москва, 2013. – С 25.
163. Текенова, С. Ж. Исторические корни и проблемы межнациональных конфликтов в Кыргызстане [Текст] / С. Ж. Текенова., Т. К Сарыков.: Ош, 1996. — С. 186 — 255.
- 164.Торогельдиева, Б. М. Трансформация политической культуры современного Кыргызстана [Текст] / : автореф. дис. ... д-ра политических наук: 23.00.02. – Бишкек, 2015. – С 35.
165. Торогельдиева, Б. М. Модернизация политической культуры в Кыргызской Республике [Текст]: монография / Б. М. Торогельдиева; Отв. ред. Ж.Ж. Жоробеков. – Бишкек: Алтын-Тамга, 2013. – 311 с.
166. Тишков, В. А. Очерки теории и политики этничности в России [Текст] / В. А. Тишков. – М ., 1997.

167. Тишков, В. А. Межэтнические и конфессиональные отношения в южном федеральном округе [Текст] //: эксперт. докл. / под ред. В. А. Тишкова. – М.: Ростов н / Д: Изд-во ЮФУ, 2013. – 114 с.
168. Тишков, В. А. Этнология и политика [Текст] / В. А . Тишков. – М ., 2001.
169. Тишков, В. А. Этнополитология: политические функции этничности: Учебник для вузов [Текст] / В. А . Тишков., Ю. П. Шабает . – М., 2011. – С. 52-53
170. Токвиль, Алексис де. Демократия в Америке [Текст] / Токвиль Алексис де. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с.
171. Тынчтыкбек, Чоротегин. Проблемы полиэтничного общества в центральной Азии: вызовы и возможные решения. Материалы международной научной конференции, посвященной 75-летию первой кыргызской женщины- ученого этнографа Какен Мамбеталиевой [Текст] /. Тынчтыкбек Чоротегин. Г.С. Мамбеталиева. – Бишкек. 2013. –451с
172. Формирование полиэтничного и правового самосознания граждан Кыргызстана в переходный период [Текст] /. – Бишкек. Центр Новой Демократии и социальных изменений 1999. – С.142.
173. Устав Организации Объединенных Наций [Текст] /. Сан-Франциско. 26 июня 1945 г.
174. Чешко, С. В. Распад Советского Союза. Этнополитический анализ. — М. 1996. — 309 с.
175. Чыр-чатактарды чечүүнүн салттык усулдары [Текст] /. – Бишкек. – 171б.
176. Чотаева, Ч. Д. Этничность и этносы в Кыргызстане [Текст] / Чотаева Ч. Д. – Бишкек, 2011. – С. 57-59
177. Чтобы национализм государствообразующего этноса не стал государоразрушающим! (Интервью с ректором Дипакадемии МИД КР Ж. Сааданбековым [электронный ресурс] // [URL:http://polit.kg/conference/2/20 -заголовок](http://polit.kg/conference/2/20_-заголовок) с экрана)
- 178.Шаукенова, З. К. Социальные взаимодействия этносов в современном казахстанском обществе [Текст] / .Шаукенова З. К. – Астана, 2002.

179. Шадже, А. Ю. Русский язык в условиях формирования русской нации [Текст] / Шадже А. Ю. // Социально-гуманитарные знания. – М., 1996. – №2. – С. 166.
180. Ынтымак жарчыларынын этикалык кодекси [Текст] /. – Бишкек. 2013.
181. Элебаева, А. Б. Межэтническая ситуация в Кыргызстане: новые формы исследования [Текст] / А. Б. Элебаева // Ренессанси регресс. – Бишкек, 1996. – С. 39.
182. Элебаева, А. Б. Ошский межнациональный конфликт [Текст]: социол. анализ / А. Б. Элебаева, А. К. Джусупбеков, Н. А. Омуралиев. – Бишкек: [б.и.], 1991. – 19 с.
183. Элебаева, А. Б. Межэтнические отношения в постсоветских государствах Центральной Азии [Текст] / А. Б. Элебаева. – Бишкек, 2001. – С. 17-18.
184. “Элдин биримдиги жана этностор аралык мамилелерди чындоо” Концепциясы [Текст] /. 2013-жылдын 10 апрель.
185. “Этникалык өнүгүү концепциясы” [Текст] /, 2004-жылы IV-курултайында кабыл алынган.
186. Яновская, М. Кадыржан Батыров создает структуру, параллельную милиции [электронный ресурс]. // Международное информационное агентство “Фергана”. 15.05.2010. 14:50 msk - заголовок с экрана.
187. Яновская, М. К чему приведет «этнический фактор» в напряженной обстановке на юге Кыргызстана? [электронный ресурс] // Международное информационное агентство “Фергана”. 17.05.2010
18:50 msk - заголовок с экрана.

Чет өлкөлүк адабияттар:

188. Armstrong, J. Nations before Nationalism [Text] / (The University of North Carolina Press, – 1982), – PP. 7-9.
189. Barth, F. Ethnic Groups and Boundaries, Ethnicity [Text] / (Oxford University Press, – 1996).

190. Banton, M. Racial Theories [Text] / (Cambridge University Press, – 1986), –P. 124.
191. Brass, P.R. Ethnic Groups and Ethnic Identity Formation, Ethnicity [Text] / (Oxford University Press, – 1996), – PP. 85-6.
192. Fishman, J. Ethnicity as Being, Doing, and Knowing, Ethnicity [Text] / (Oxford University Press, 1996), PP. 63-6.
193. Greertz, C. Primordial ties, Ethnicity [Text] / (Oxford University Press, – 1996), – PP. 40-2.
194. Glazer, N. and Moynihan, D.P. (eds.), Ethnicity Theory and Experience [Text] / (Harvard University Press, – 1975).
195. Gurberruru Vonuserrat Nationalisens; The Nation-State and Nationalism the Twentieth Century [Text] // Cambridge Polity Press. – 1996. – Vol. 402. – P. 16.
196. Cohen, A/ Ethnicity and Politics, Ethnicity [Text] / (Oxford University Press, – 1996). – P. 84.
197. Hutchinson, J. and Smith, A.D. (eds.), Ethnicity [Text] / (Oxford University Press, – 1996), – P. 4.
198. Hechter, M. Rational Choice Theory and the Study of Race and Ethnic Relations [Text] / . Theories of Race. – P. 212.
199. Renan, E. Qu est-ce qu'une nation? Nationalism [Text] / (Oxford University Press, – 1994), – P. 17.
200. Smith, A.D. The Ethnic Origins of Nations [Text] / (Basil Blackwell, – 1986), – P. 57.
201. Shils, E. Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties, British Journal of Sociology [Text] / , – 1957, Vol 8, No 2.
202. Van den Berghe, P.L. The Ethnic Phenomenon [Text] / (New York, – 1987). – P
203. Weber, M. Economy and society [Text] / (Los Angeles 1978), – P.389.
204. Weber M. Theory of Modern Politics [Text] / . London. – 1974. – PP. 128-129.

205. Weber, M. The Nation , Nationalizm [Text] / (Oxford University Press, – 1994), – P. 25.
206. Yang, Ph. Ethnic Studies Issues and Approaches [Text] / (State University of New York Press, – 2000)